

ISSN: 2181-3523

Scientific Journal

Scientific Journal Impact Factor: 5.938

idea

Innovative Development in Educational Activities

Economics
Exact Sciences
Natural Sciences
Medical Sciences
Arts and Culture
Technical Sciences
Philological Sciences
Pedagogical Sciences
Psychological Sciences
Social Sciences and Humanities

2023/10

VOLUME 2, ISSUE 10

OPENIDEA.UZ

ISSN 2181-3523
VOLUME 2, ISSUE 10
MAY 2023

<http://openidea.uz/>

INNOVATIVE DEVELOPMENT IN EDUCATIONAL ACTIVITIES
VOLUME 2, ISSUE 10, MAY, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

I. Urazbayev

Professor, Doctor of Biological Sciences, Gulistan State University

EDITORIAL BOARD

G. Kholmurodova

Professor, Doctor of Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

A. Madaliev

Professor, Doctor of Economics, Tashkent State Agrarian University

G. Sotiboldieva

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

U. Rashidova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Philological Sciences, Samarkand State University

D. Darmonov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

X. Abduxakimova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

U. Ruzmetov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Chemical Sciences, National University of Uzbekistan

M. Yusupova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

M. Kambarov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Namangan State University

S. Sadaddinova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Physics and Mathematics Sciences, Tashkent University of Information Technologies

M. Fayzullaev

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) Geographical Sciences, Karshi State University

Z. Muminova

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Samarkand Institute of Veterinary Medicine

B. Kuldashov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Samarkand Institute of Veterinary Medicine

Kh. Askarov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Fergana Polytechnic Institute

S. Nazarova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Bukhara State University

O. Rahmonov

Doctor of Philosophy (Phd) in Technical Sciences, Fergana Polytechnic Institute

G. Tangirova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

Z. Koryogdiev

Doctor of Philosophy (Phd) in Historical Sciences, Bukhara State University

S. Ubaydullaev

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology

R. Yuldasheva

Associate Professor, Doctor of Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

M. Yuldashova

Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Namangan State University

ERKIN A'ZAM ASARLARINING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Nuriddinova Kumushoy Baxtiyor qizi

Filologiya fakulteti (Lingvistika o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi II kurs magistranti

Ahmedov Botirjon Ravshanovich

Andijon davlat universiteti dotsenti

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Erkin A'zam asarlarining fonetik xususiyatlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Fonetik xususiyatlar misollar yordamida tahlil qilib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** fonetik tahlil, ekspressiv xususiyatlar, millat ruhi, tovush uyg'unligi, tovush orttirilishi, tovush tushishi, tovush almashishi.*

Inson inson bo'lib yaralabdiki, u jamiyatning va jamiyatda yuz beradigan barcha o'zgarishlarning o'rtasida turadigan asosiy figura sifatida o'zining hayoti va faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan tushunchalarni nomlash jarayonida tilda mavjud bo'lgan turli xil vositalardan foydalanadi, hayotiy tajriba va ko'nikmalariga asoslanib, narsalar va hodisalarning o'ziga xos belgi va xususiyatlarini aniqlaydi, ularga tayangan holda esa umumiylik va xususiylik, tur va jinsga doir bilimlarini jamlaydi. Shunday qilib, kishilarning asrlar davomida shakllangan ijtimoiy – tarixiy tajribasi tobora mukammallashib muomala jarayonida qo'llanadigan til birliklarining mazmunida o'z ifodasini topadi. Biz bilamizki, til kishilarning tarixiy hayotiy tajribalarini o'zida aks ettiradigan va lisoniy zaxiralarni ajdoddan avlodga yetkazadigan vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu yo'nalishning mohiyati yozuvchining badiiy niyati, g'oyasi va mahoratini turli fonetik, fonologik vositalar orqali ifodalashdan iboratdir. Bunda asar badiiyligini ta'minlovchi unsurlar sifatida asosan fonetik vositalar olinishini nazardan qochirmasligimiz kerak. Xususan, tovushlar rang-barangligini ta'minlash, poetik ma'no ifodalash mohiyati bilan bog'liq funksional xususiyatlar tadqiq etilishi lozim. Fonopoetika sohasi uchun badiiy asar janr xususiyatlaridan kelib chiqib, she'riy va nasriy tadqiqot obyektlariga bo'linadi. Bunda asosan, she'riy janrlardagi qofiya, alliteratsiya, vazn talabiga ko'ra tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi hijolarning uzun-qisqaligi, intonatsiya kabi hodisalar fonopoetik

nuqtai nazardan o'rganiladi. Ayni paytda olib borilgan va olib borilayotgan fonopoetik tadqiqotlarga nazar tashlaganimizda nafaqat she'riy janrlar doirasida, balki nasriy asarlarda ham o'ziga xos lingvopoetik xususiyatlar borligi asoslab beriladi, ularning ifoda imkoniyatlari badiiy asar materiallari asosida tahlilga tortiladi. Nasriy nutqqa xos ifoda nazmiy ifoda talaffuzidan jiddiy farqlanadi. Yozuvchi badiiy asarda qahramon kayfiyati, ruhiyati va shu kabilar tasvirida fonetik birliklar ifodasidayoq poetik ma'noni unililar cho'ziqligi, undoshlarni qavatlash, tovushlar takrori, tovush variantlarini qo'llash, tovushlarni almashtirish kabi bir qator hodisalardan foydalanadi. Albatta, bunda yozuvchining fonetik birliklardan foydalanish mahorati badiiy asar tilining ravon va aniq bo'lishi uchun xizmat qiladi. Fonopoetikada eng muhim fonatsion vositalardan ustalik bilan foydalanish fikr izchilligini ta'minlaydi hamda poetik ma'noning aktuallashishiga yordam beradi. Yozuvchining lisoniy birliklardan foydalanish mahorati fonetik poetikani nazariy jihatdan fonologik poetika bosqichiga ko'tarilishi uchun xizmat qiladi.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik-fonologik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. Nasrda unilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Biz bilamizki, tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda "aynan" ifodalash imkoniyati cheklangan. Yozuvchi bunday talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishgan. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, hursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchi unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – fonografik vositalardan foydalanadilar.[1]

Poetik fonetika haqidagi gapimizni davom ettiradigan bo'lsak, bunda badiiylikni ta'minlovchi unsurlar sifatida tovushlar tadqiq etiladi. Ya'ni uslubni yaratishda o'ziga xos tovush o'zgarishlari, urg'uning berilishi, ularning o'quvchi tasavvuriga ta'siri va boshqa omillar e'tiborga olinadi. Masalan, she'riyatdagi vazn talabiga ko'ra tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi kabilar[5].

Masalan: **Birtta** osh bizdan, **birtta** osh bizdan! Gorbachyevni chindan ham qamabdilarmi? E, og'zingga shakar![2]

Nasrda ham obrazning ishonchli bo'lishi uchun turli so'zlar ifodasidagi o'ziga xos holatlar (masalan, yo'o'o'g'-e? yoki mazza!) kuzatiladi. Bu kabi o'zgarishlarning maqsadini lingvopoetik tahlil ochib beradi.

Unlilarni birdan ortiq yozish. Yozuvchi bunday holatda unlini cho‘zib talaffuz qilinishini nazarda tutgan, bu orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me‘yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanishi ta‘kidlanadi.[3]

Belgining ortiqqligi: Ha, darvoqe, biror kun hammalaring - Elmira siz, mana Diana birgalashib menikiga borasizlar,xo‘pmi? **Bi-ir** bazm qilaylik! [2]

Mazkur fonografik usuldan badiiy matnda xitob,chaqirish,da‘vat,tinglovchi e‘tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanishini kuzatish mumkin.

Yosh to‘la ikki ko‘zdangina iborat ekran bir necha soniya go‘yo qotib qoladi.

Ota-a-a!...[2]

Shuningdek,badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanish, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi.

Masalan: Qum,qum...yer-u osmon qum-a,tavba! **Yo‘-o‘q**, suv bu, suv! Qara oftobda shishaday yalt-yult qilyapti jonivor![4]

Uff! Nechaga kirdim o‘zi? Xuddi ming yildan beri borman-u yana ming yil o‘lmaydigandekman-a! **Yo‘-o‘q**, Orolboy, hozirlikni ko‘ravering, bugun bo‘lmasa,ertaga...Yoshligingiz ham, umringiz ham Orol bilan ketgan, qaytmaydi endi u![4]

Mazkur fonografik usuldan badiiy matnda xitob, chaqirish, da‘vat, tinglovchi e‘tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanilishini kuzatish mumkin.

Undoshlarni birdan ortiq yozish.Asilda orfografik me‘yor bo‘yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo‘lgan so‘zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiv va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So‘zlovchining ichki ruhiyati, (siqilish, hursandchilik kabilar) va maqsadini kitobxonga “aynan” yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me‘yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro‘y berganligi),takroriyliigi,tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma‘nolar ifodalangan bo‘ladi.

Masalan,belgining ortiqqligi: Ayyorlikda **uchchiga** chiqaman deb maqtansam yolg‘on emas. O‘zim shu baytni yakkaxonlik qilmoqdaman: Dardi yo‘q kessak-ishqi yo‘q **eshshak**.

Harakatning davomiyligi: Ha-a,**Sur-rovskiy**,-deb takrorladi Akobirov atay esarlik bilan. – Bilamiz, eshitganmiz. Lekin siz hozir birpas dam olib turing, so‘z berilganda chiqasiz,ho‘pmi?[2]

Ovoz kuchining balandligi: Ho‘v Igor, yum og‘zingni! Eski mag‘zavangni shu yerga ham ko‘tarib kelibsan-da,a? Bunga ishonmanglar, do‘stlar, bu o‘zi **uchchiga** chiqqan g‘alamis!Ravshanbek Usmonovich Akobirov bizning faxrimiz![2]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari.- T:Fan,2010.
2. Erkin A'zam . Shovqin - :T. O'zbekiston. 2011.98-b
3. Кухаренко В.А.Интерпретация текста. - М:"Просвещение" 1988.
4. Erkin A'zam. Tanho qayiq. T; O'zbekiston.2011.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari.- T:Fan,2007.
6. Arastu.Poetika.Axloqi kabir.Ritorika.Toshkent."O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.2018.
7. Qilichev E.O'zbek tilining praktik stilistikasi.Toshkent.-O'qituvchi.-1985

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Ахунджанова Наргиза Альбертовна

преподаватель кафедры методики начального образования

Андижанского государственного университета.

Аннотация: В данной статье представлена информация о методике обучения математике в начальных классах процессе работы с младшими школьниками в процессе обучения.

Ключевые слова: начальный класс, математика, методика, общая цель обучения математике, воспитательная цель обучения математике, практическая цель обучения математике, групповые занятия, индивидуальные занятия.

Annotation: This article provides information about the methodology for teaching mathematics in primary school, the process of working with younger students in the learning process.

Key words: elementary school, mathematics, methodology, general goal of teaching mathematics, educational goal of teaching mathematics, practical goal of teaching mathematics, group lessons, individual lessons.

Методика преподавания математики как учебного предмета ставит перед собой, прежде всего, задачу обучения и воспитания младших школьников в общей системе. Общая методика отражает содержание и системность математики начальных классов, учит специфическим приемам преподавания каждого раздела. Частная методика показывает базовые методы обучения математике и формы обучения, а также способы организации учебной деятельности. Как известно, обучение прочно связано с воспитанием. Эта методика учит способам совмещения обучения с воспитанием.

Задача курса элементарной математики состоит в том, чтобы помочь в решении поставленной перед школой задачи “использовать новые технологии в обучении учащихся основам естествознания, дать им современное социально-экономическое образование, заинтересовать их профессией, научить

осознанному выбору профессии”. Таким образом, как и в любом другом учебном предмете начальный курс математики цель обучения определяется следующими тремя факторами:

1. Общеобразовательная цель обучения математике;
2. Образовательная цель обучения математике;
3. Практическая цель обучения математике.

Учащиеся должны по возможности самостоятельно раскрывать закономерные отношения, делать обобщения в меру своих возможностей, а также учиться делать устные и письменные выводы. Необходимым и важным условием эффективности обучения является контроль за усвоением учащимися изучаемого материала. В дидактике разрабатываются различные формы ее реализации. Это такие методы, как устный опрос учащихся; Контрольная работа и самостоятельная работа; проверка, тесты, сдача домашних заданий. В дидактике зависит от типа урока, возрастных особенностей учащихся и т. д.к. в связи с этим достаточно глубоко разработаны вопросы целесообразности использования той или иной формы контроля, а также методика осуществления контроля. Созданы эффективные средства самостоятельной и контрольной работы по методике преподавания математики в начальной школе, проведения индивидуального (индивидуального) письменного опроса учащихся. Некоторые дидактические материалы предназначены для контроля освоения задач по программированию в рейтинговой системе, другие-для контроля всех основных тем курса математики начальной школы. В одних дидактических материалах (особенно предназначенных для малокомплектной школы м) Материал носит преподавательский характер, в других-материал для осуществления контроля. Самостоятельная работа по математике роста. Одним из факторов повышения учебной активности учащихся и развития интереса к математике в процессе обучения математике является самостоятельная работа с учащимися. Самостоятельная работа на уроках математики проводится при подготовке к изучению нового материала, при знакомстве с новыми понятиями, закреплении знаний, умений и навыков, а также при контроле знаний.

Организационные формы обучения математике в начальных классах состоят из урока, самостоятельного выполнения домашних заданий, индивидуальной, групповой и коллективной работы учащихся, экскурсий, внеклассной работы.

Литература:

1. Jumayev M.E. va boshqalar. Matematika o'qitish metodikasi. – T.: Ilm-Ziyo, 2003.
2. Ahmedov M. va boshqalar. 4-5-sinf matematika darsligi. – T.: Ma'naviyat, 2003.
3. Bikboyeva N.U. va boshqalar. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. – T.: O'qituvchi, 1996.

ГЕНЕТИКА ЗАДЕРЖКИ ПУБЕРТАТА. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Далимова Г.А., Алиева Д.А., Хайдарова Р.Т.

Республиканский Специализированный Научно-Практический Медицинский Центр Эндокринологии МЗ РУз имени акад. Ё.Х. Туракулова, отдел нейроэндокринологии Ташкентский Педиатрический Медицинский Институт, кафедра эндокринологии, детской эндокринологии, Центр Развития Профессиональной Квалификации Медицинских работников МЗ РУз, кафедра эндокринологии

Республика Узбекистан, 100125, ул. Мирзо Улугбека, 56

АННОТАЦИЯ

Активация эндокринных механизмов регуляции полового развития происходит в возрасте 6–7 у девочек и 8–9 лет у мальчиков, но стартовое звено инициации пубертата остается неясным. Ведущие позиции занимает гипотеза достижения «критической массы тела»: менархе наступает после набора массы тела 44–47 кг. Инициация полового развития у 99,6% здоровых детей происходит в возрасте 8–13 лет (девочки), и 9–14 лет (мальчики). Развитие вторичных половых признаков расценивается как завершение физического развития. Непрерывный процесс полового созревания обычно подразделяется на дискретные стадии, предложенные в качестве критерия визуальной оценки в 1969–1970 г.г. W. Marshall и J. Tanner, в дальнейшем методика была утверждена ВОЗ.

Данная статья посвящена обзору литературы по вопросам генетики задержки пубертата.

Ключевые слова: пубертат, генетика, задержка.

ANNOTATION

The activation of the endocrine mechanisms of regulation of sexual development occurs at the age of 6–7 in girls and 8–9 years in boys, but the starting link in the initiation of puberty remains unclear. The leading position is occupied by the hypothesis of the achievement of the “critical mass of the body”: Menarch occurs after gaining body weight 44–47 kg. The initiation of sexual development in 99.6% of healthy children occurs at the age of 8-13 years (girls), and 9-14 years (boys). The development of secondary sexual characteristics is regarded as the completion of physical development. The continuous process of puberty is usually divided into discrete stages proposed as a criterion for a visual assessment in 1969–1970. W. Marshall and J. Tanner, in the future the technique was approved by WHO.

This article is devoted to a review of literature on the genetics of Pubertat delay.

Keywords: puberty, genetics, delay.

ANNOTACIYA

Jinsiy rivojlanishni tartibga solishning endokrin mexanizmlarini faollashtirish 6-7 yoshida va 8-9 yoshida, balogʻat boshlangʻich aloqasi noaniq boʻlib qolmoqda. "Tananing tanqidiy massasi" ga erishish gipotezasi: menarch tana vaznini 44-47 kg boʻlganidan keyin sodir boʻladi. Sogʻlom bolalarning 99,6 foizida jinsiy rivojlanishning 99,6 foizi 8-13 yoshida (qizlar) va 9-14 yil (oʻgʻil bolalar) sodir boʻladi. Ikkilamchi jinsiy xususiyatlarning rivojlanishi jismoniy rivojlanishni tugatish sifatida qabul qilinadi. Oʻsishning doimiy jarayoni odatda 1969-1970 yillarda vizual baholash mezoni sifatida taklif qilingan diskretlar sifatida boʻlinadi. V. Marshall va J. Taner, kelajakda texnikani kim maʼqullandi.

Ushbu maqolada Puberttoat kechikish genetikasi boʻyicha adabiyotlarni koʻrib chiqishga bagʻishlangan.

Kalit soʻzlar: *balogʻat, genetika, kechikish.*

Введение. На время полового созревания у людей и других млекопитающих сильно влияет генетическая регуляция. Исследования с использованием эпидемиологических и внутрисемейных инструментов дают оценку того, что 50–80% вариаций времени начала полового созревания находятся под генетическим контролем (1, 2). Другой иллюстрацией этого является высокая корреляция времени полового созревания, наблюдаемая между близнецами (3). Хотя точный возраст начала полового созревания варьируется в разных популяциях и между ними, это фенотипический признак с высокой степенью наследуемости (4). Несмотря на этот сильный генетический компонент, мы до сих пор многое не понимаем в физиологическом контроле времени начала или прогрессирования полового созревания (5).

Клинический фенотип задержки полового созревания может быть признаком нескольких различных состояний (6). Однако наиболее частым проявлением является изолированная и конституциональная задержка роста и полового созревания (КЗРП). В нескольких обсервационных исследованиях было показано, что КЗРП является самой распространенной причиной задержки полового созревания у мужчин и женщин (7). Более 80% мальчиков и около одной трети девочек с поздним началом полового созревания имеют это нарушение сроков полового созревания. Термин «конституциональный» был придуман, поскольку у этих пациентов половое созревание начинается в возрасте 18 лет. Примечательно, что конституциональные особенности,

включающие низкий рост или медленный рост в раннем детстве, наблюдаются не у всех пациентов с «простой» задержкой полового созревания.

У пациента с задержкой полового созревания в подростковом возрасте имеется **три основных дифференциальных диагноза**: (1) центральный гипогонадизм, который является функциональным или временным, когда угнетение гипоталамо-гипофизарно-гонадной оси (ГГГ) является вторичным по отношению к хроническому заболеванию (в одной пятой у лиц с поздним началом полового созревания), недостаточное питание, чрезмерные физические нагрузки или психологический стресс; (2) постоянный (центральный) гипогонадотропный гипогонадизм, либо врожденный гипогонадотропный гипогонадизм (ВГГ), либо приобретенный с классически низкими или нормальными уровнями ЛГ и ФСГ (отмечается у 9% мужчин и до одной пятой% женщин); и (3) первичный гипогонадизм с повышенным уровнем гонадотропина, вторичным по отношению к гонадной недостаточности, низким концентрациям половых стероидов и отсутствию отрицательной обратной связи (примерно у 7% мужчин и четверти женщин с поздним началом полового созревания) (8).

КЗРП представляет собой время начала полового созревания на крайнем конце нормы. Таким образом, у пациентов с этим заболеванием наблюдается отсутствие увеличения яичек у мужчин или развития молочных желез у женщин в возрасте, который на 2–2,5 стандартных отклонения (СО) позже, чем в среднем по популяции (6). Более того, дети с медленным или заикающимся прогрессированием полового созревания, что диагностируется с помощью нормограмм полового созревания, также могут подпадать под эту диагностическую категорию (9). В настоящее время установлено, что задержка полового развития связана с несколькими долгосрочными последствиями и больше не рассматривается как доброкачественный вариант развития (10). Эти неблагоприятные последствия включают более высокий риск ранней естественной менопаузы и плохое общее состояние здоровья (11), а также негативное влияние на психосоциальное благополучие и отношения со сверстниками (12). Есть некоторые доказательства того, что задержка полового созревания связана с более низкой плотностью костей (13). На рост взрослого человека может влиять время позднего полового созревания, но в среднем он лишь немного ниже генетической цели (12).

От половины до двух третей пациентов с КЗРП созревания имеют семейный анамнез позднего полового созревания (14, 15). Обсервационные исследования показали, что самоограниченная задержка полового созревания

наследуется с несколькими различными типами наследования, включая аутосомно-доминантный или рецессивный, билинейный (оба родителя страдают задержкой полового созревания) и X-сцепленный.

Хотя ранее считалось, что КЗРП чаще встречается у мужчин, данные свидетельствуют о том, что КЗРП не зависит от пола, поскольку в семьях наблюдается почти равное соотношение мужчин и женщин, страдающих этим признаком (16)

Выявление причинных генетических дефектов семейной задержки полового созревания затруднено по ряду причин.

Ключевой стратегией в попытке раскрыть ключевые генетические регуляторы времени полового созревания в общей популяции были полногеномные ассоциативные исследования (GWAS) возраста наступления менархе и нарушения голоса у здоровых женщин и мужчин соответственно. Первым локусом, который был идентифицирован как связанный со сроками полового созревания, был однонуклеотидный полиморфизм (SNP) rs314276 в гене *LIN28B* (17). Основной аллель этого SNP коррелирует с более ранним развитием груди и менархе у девочек (17). *LIN28B* является человеческим ортологом гена *Caenorhabditis elegans*, важного для определения времени развития. Семейство *lin-28* регулирует и регулируется семейством *let-7* микроРНК (миРНК). Однако никаких человеческих мутаций в *LIN28B* не были идентифицированы ни с задержкой (18), ни с ранним половым созреванием (19).

С момента этого первоначального открытия было проведено несколько все более крупных метаанализов GWAS времени полового созревания. В то время как первый из них идентифицировал 42 (30 новых, 2 ранее подтвержденных и 10 возможных) локусов для возраста наступления менархе (20), анализ 182 416 европейских женщин, включающий 57 исследований (21), выявил 106 геномных локусов. Эти мета-анализы продолжаются, но самый крупный на сегодняшний день, который включает в себя 1000 данных о генотипах, введенных проектом геномов примерно у 370 000 женщин, выделил 389 независимых сигналов ($P < 5 \times 10^{-8}$) для возраста наступления менархе (22). Величина эффекта каждого из этих аллелей на сроки менархе составляет от 1 недели до 5 месяцев. В целом локусы, выявленные в этом исследовании, могут объяснить примерно 7,4% вариаций времени наступления менархе в общей популяции, что соответствует примерно 25% расчетной наследуемости. В совокупности эти данные свидетельствуют о том, что многие из этих генетических вариантов по отдельности мало влияют на население в целом

(22).. Следовательно, эти огромные исследования показывают, что существует большая степень гетерогенности генетических детерминант нормального времени полового созревания. Большое количество этих сигналов показывает значительную связь со стадией по Таннеру у мужчин и женщин, подразумевая, что данные применимы к обоим полам. Кроме того, было показано, что многие из этих сигналов оказывают согласованное влияние на возраст начала нарушения голоса. Однако у женщин идентифицированные сигналы оказывают более сильное влияние на ранний, чем на поздний возраст менархе, но, напротив, имеют больший эффект для относительно позднего, чем для относительно раннего прерывания голоса у мужчин (22) .

В этих исследованиях, включая *LEPR-LEPROT*, *GNRH1* и *TACR3* , были обнаружены множественные сигналы в генах или рядом с ними, регулирующих функцию оси HPG , мутации в которых, как было показано, являются причиной СНН (23 , 24). Также были обнаружены локусы в нескольких дополнительных генах или рядом с ними, связанных с развитием гипофиза и его функцией, включая *POU1F1*, *TENM2* и *LGR4* , последний из которых действует как энхансер фактора развития гипофиза *SOX2* .

Существование генетической гетерогенности, определяющей время полового созревания в общей популяции, подтверждается несколькими крупными ПАИ. Большинство этих исследований были основаны на самовоспоминании о времени наступления менархе и, таким образом, проводились на женщинах. Первым из многих локусов, ассоциированных с возрастом наступления менархе, был ген *LIN28B* , который является человеческим ортологом гена, контролирующего сроки развития у *Caenorhabditis elegans* посредством микроРНК. Семейство *lin-28* регулирует биогенез членов семейства *let-7* miRNA, контролирующих время событий развития, и, в свою очередь, *let-7* miRNA контролирует трансляцию *lin-28*. Мажорный аллель однонуклеотидного полиморфизма rs314276 (расположен в интроне 2 *LIN28B*) был связан с более ранним развитием ААМ и более ранним развитием груди у девочек. Однако мутации в *LIN28B* еще не были идентифицированы у пациентов с задержкой полового созревания или в начале полового созревания [25].

В 2010 году большой мета-анализ выявил 42 (30 новых, 2 ранее подтвержденных и 10 возможных) локуса для ААМ. В 2014 году он был расширен, чтобы охватить данные из полногеномных массивов и массивов индивидуального генотипирования у 182 416 женщин европейского происхождения из 57 исследований (Рис.1). Были идентифицированы

доказательства ($P < 5 \times 10^{-8}$) для 123 сигналов в 106 геномных локусах. Многие из этих локусов были связаны со стадией по Таннеру у обоих полов, что позволяет предположить, что эти данные применимы как к мужчинам, так и к женщинам. Крупнейший на сегодняшний день GWAS включает в себя данные о генотипах, рассчитанные проектом 1000 Genomes, примерно у 370 000 женщин и идентифицирует 389 независимых сигналов ($P < 5 \times 10^{-8}$) для ААМ. Величина эффекта на аллель варьировалась от 1 недели до 5 месяцев. Эти сигналы объясняют примерно 7,4% популяционной дисперсии ААМ, что соответствует примерно 25% предполагаемой наследуемости, что позволяет предположить, что многие из этих генетических вариантов мало влияют на население в целом [26].

Важно отметить, что были идентифицированы гены, уже идентифицированные при редких нарушениях полового созревания. К ним относятся импринтированный ген белка безымянного пальца 3 макорина (*MKRN3*), унаследованные от отца мутации, которые были идентифицированы как причинные в родословных центрального преждевременного полового созревания (СРР), и дельта-подобный неканонический лиганд Notch 1 (*DLK1*). *MKRN3* и *DLK1* на сегодняшний день являются только третьим и четвертым генами с мутациями, идентифицированными как причинные в родословных СРР, другими являются кисспептин 1 (*KISS1*) и его рецептор *KISS1R* (также известный как *GPR54*).

Были идентифицированы сигналы в нескольких генах, уже связанных с осью НРГ: рядом с рецептором лептина (*LEPR-LEPROT*), который также находится непосредственно перед рецептором тацикинина 3 (*TACR3*), который кодирует рецептор нейрокина В. Еще один вариант размером около 10 т.п.н. из *GNRH1* приблизился к полногеномной значимости. Рядом с прогормонконвертазами 1 и 2 были обнаружены два сигнала (*PCSK1* и *PCSK2*), что указывает на общую функцию этих прогормонконвертаз в регуляции полового созревания. Сигналы в нескольких дополнительных генах или рядом с ними, имеющие отношение к развитию и функционированию гипофиза, включая гомеобокс 1 POU класса 1 (*POU1F1*), трансмембранный белок 2 тенеурина (*TENM2*) и субстрат 3 рецептора фактора роста фибробластов (FGF) (*FRS3*), а также сигналы, представляющие *цис*-экспрессию локусов количественных признаков для богатого лейцином повтора, содержащего G-белок, связанного с рецептором 4 (*LGR4*) и T-box 6 (*TBX6*), который оба кодируют энхансеры фактора развития гипофиза *SOX2*.

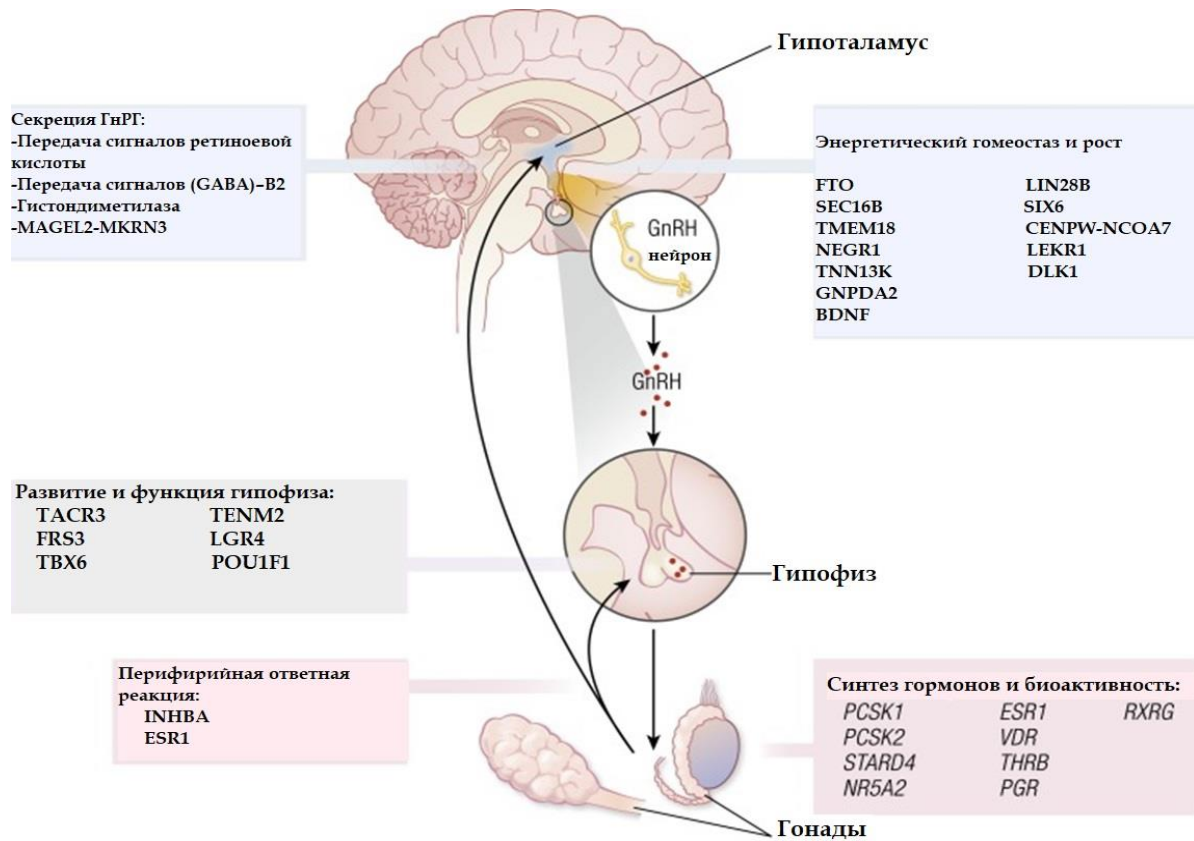

Рис.1. Возможные роли в оси Гипоталамус-гипофиз-гонады нескольких вовлеченных генов из GWAS и биологических механизмов времени менархе [адаптировано из Perry *et al.* (27)].

В дополнение к передаче сигналов лептина авторы обнаружили перекрытие с несколькими генами, участвующими в ИМТ, включая жировую массу и белок, ассоциированный с ожирением (*FTO*), гомолог SEC16 В (*SEC16B*), трансмембранный белок 18 (*TMEM18*) и регулятор роста нейронов 1 (*NEGR1*). Начало полового созревания требует минимального уровня доступности энергии, в то время как было показано, что повышенный ИМТ связан с преждевременным началом полового созревания. Однако молекулярные механизмы этого до сих пор неясны. Пока неизвестно, могут ли такие гены регулировать время полового созревания исключительно посредством воздействия на массу тела или посредством других независимых от ИМТ механизмов.

Восходящий контроль функции нейронов ГнРГ. Главный контроллер генератора нейронных импульсов ГнРГ, контролирующей начало полового созревания, все еще является предметом активных исследований. ГнРГ пульсирующим образом секретируется в гипоталамо-гипофизарно-портальную систему нервными окончаниями, расположенными в срединном возвышении, и

достигает передней доли гипофиза, где стимулирует секрецию гонадотропинов ЛГ и ФСГ гонадотропными клетками гипофиза. GnRH высвобождается в виде эпизодических болюсов, а секреция импульсов GnRH синхронизируется между нейронами GnRH, так что они интегрируют скорость их возбуждения, чтобы генерировать соответствующий всплеск высвобождения GnRH в портальную систему. Эта синхрония представляет собой сложный процесс, включающий спонтанную электрическую активность нейронов, передачу сигналов кальция и цАМФ, аутокринную регуляцию через рецептор GnRH и регуляцию через другие рецепторы клеточной мембраны на этих нейронах.

Теория о том, что генератор импульсов является неотъемлемым свойством нейронов GnRH, была в основном отвергнута, учитывая доказательства, полученные на таких моделях, как ретрохиазматические эксплантаты гипоталамуса крысы, которые содержат мало тел клеток GnRH, если вообще содержат их, но продолжают демонстрировать пульсирующее высвобождение GnRH в культуре. Ретроградные исследования на мышах показали, что нейроны GnRH являются объектами сложной нейронной сети входов из многих областей мозга, включая ядра гипоталамуса, ствол мозга, лимбическую систему, базальные ганглии, а также двигательные и сенсорные цепи. Высвобождение GnRH координируется за счет баланса тормозных и возбуждающих нейронных и глиальных входов. (Рис.2).

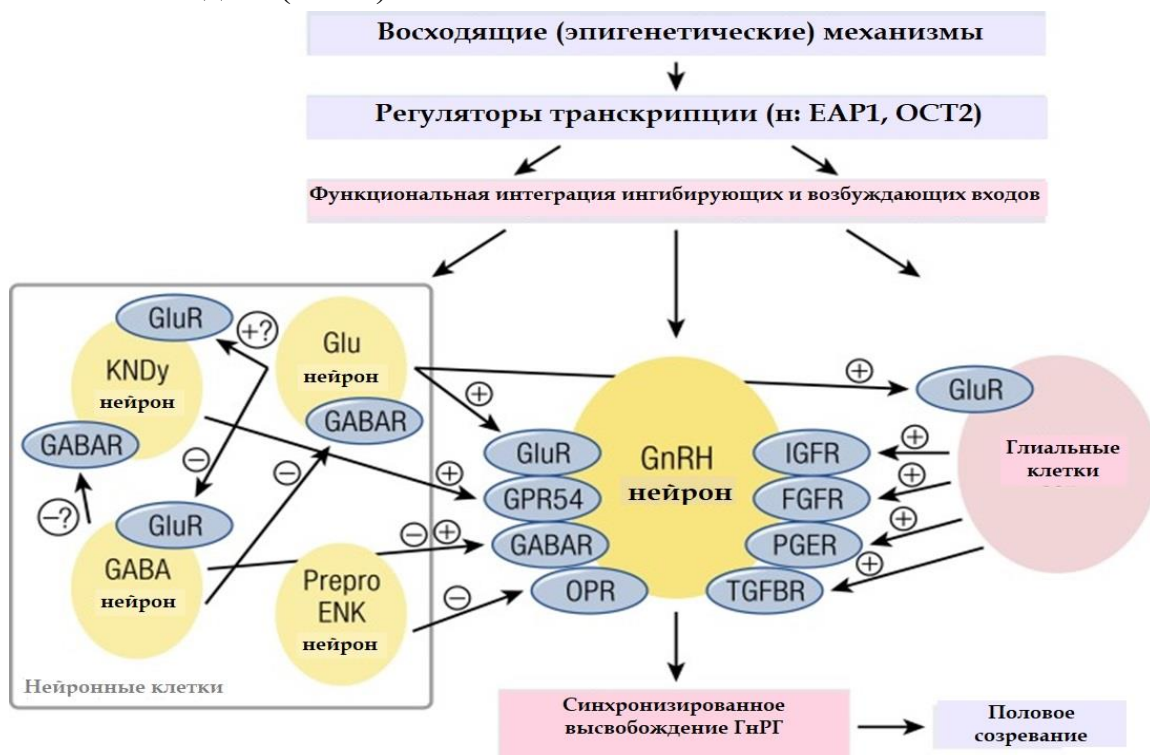

Рис. 2. Высвобождение GnRH координируется за счет баланса тормозных и возбуждающих нейронных и глиальных входов

На рис. 3 представлена схема ГГГ оси и дефекты генов.

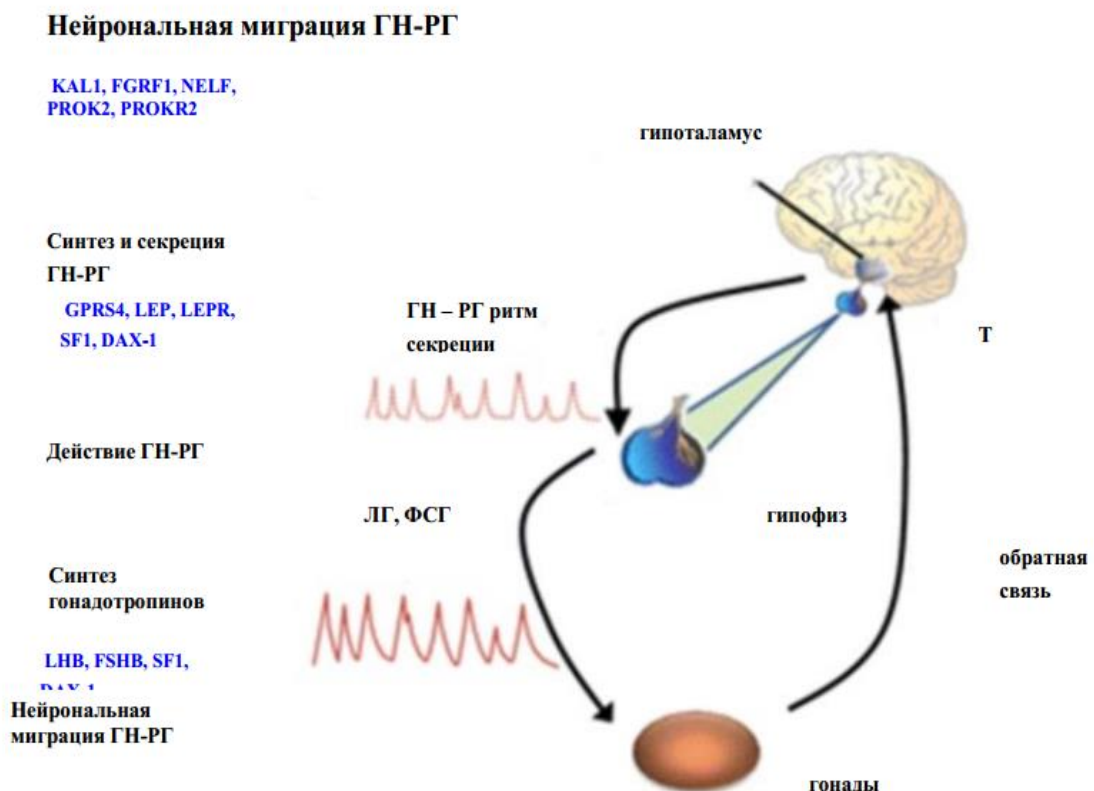
Сроки наступления пубертата у мальчиков очень сильно различаются в зависимости от наследственной предрасположенности, характера питания, перенесенных заболеваний и т. д. Следовательно, оценивая уровень общего и полового созревания можно ориентироваться только на средний возраст появления признаков полового созревания у большинства подростков в популяции и их значительное запаздывание рассматривать как задержку полового развития [28-31].

Анализ литературы показывает, что установление определённых сроков подросткового возраста для всех детей имеет весьма сомнительное значение: действительные для одной группы, они абсолютно не подходят для другой группы подростков [32]. То есть, сроки наступления пубертата, как и формы его протекания, зависят от пола ребенка, многочисленных генетических и внешних факторов – они чрезвычайно изменчивы и индивидуальны [33].

Анализ литературы позволил выделить следующие причины ЗПР [34].

1. Конституциональная задержка роста и полового развития.
2. Хронические системные заболевания

**Рис. 3 .Схема ГГГ оси и дефекты генов, отвечающих за пубертат.
ГЕНЕТИЧЕСКИЕ ДЕФЕКТЫ ГГГ оси**

3. Вторичный гипогонадизм (вторичная тестикулярная недостаточность).

А). Изолированный дефицит гонадотропных гормонов (Синдром Кальмана, Синдром Паскуалини (синдром фертильного евнуха))

Б). Идиопатический гипопитуитаризм.

В) Заболевания ЦНС, нарушающие функцию гипоталамуса и гипофиза: опухоли гипофиза, аномалии развития, инфекции (менингит, энцефалит). черепно-мозговая травма, голопрозэнцефалии, аплазия или гипоплазия гипофиза и др.

Г) Постлучевой гипопитуитаризм

Д) Вторичный гипогонадизм развивается у больных большой талассемией и гемохроматозом

Е) Дефицит гонадотропных гормонов наблюдается при синдромах Прадера—Вилли и Лоренса—Муна—Бидля.

4. Первичный гипогонадизм (первичная тестикулярная недостаточность): Синдром Клайнфельтера, Синдром Нуна, Приобретенный первичный гипогонадизм (вирусный орхит, противоопухолевые средства, облучение всего тела).

Другие авторы отмечают, что изменения в социальной сфере, а также негативное экологическое влияние обусловили формирование двух полярных по признакам течения пубертата групп подростков: первая группа имеет тенденцию к раннему пубертату, а вторую группу составляют подростки с ретардацией (задержкой) полового и психосексуального развития. Ускоренное и замедленное половое развитие наблюдалось и раньше, однако сегодня выросло число малодифференцированных конституциональных форм, не обусловленных конкретными органическими причинами. В целом число детей с нормально протекающим пубертатным развитием в популяции уменьшилось [35].

Заключение. Половое созревание - это период полового созревания, когда происходит переход к взрослой репродуктивной способности, составу тела и взрослому росту. Его биологический контроль сложен и включает в себя несколько эндокринных систем, взаимодействующих в упорядоченном и последовательном порядке. Истоки этих биологических процессов начинаются на ранней стадии внутриутробной жизни, и развитие плода и новорожденного имеет важное значение для того, чтобы половое созревание происходило упорядоченно и своевременно в подростковом возрасте. Тайна того, что вызывает бездействие оси ГГГ после мини-полового созревания и что вызывает высвобождение этого «тормоза полового созревания», остается без

ответа. Существует множество факторов, влияющих на сроки полового созревания в общей популяции, а также широкий спектр генетических, эпигенетических,

Таким образом, хотя генетическое тестирование может предоставить информацию для диагностики ассоциированных синдромальных признаков, естественного течения состояния и наследственности у членов семьи, оно также может представлять собой будущий диагностический инструмент для дифференциации состояний самокупирующейся задержки полового созревания и дефицита ГнРГ. Быстрая и эффективная диагностика пациентов в клинике станет огромным шагом вперед в лечении пациентов и, вероятно, значительным экономическим преимуществом.

Хотя наше понимание очень сложных механизмов, лежащих в основе этой биологической сети, остается несовершенным, результаты, полученные на сегодняшний день, продемонстрировали важность дефектов в развитии и функционировании нейронов ГнРГ, включая аномалии рецептора ГнРГ и ЛГ/ФСГ, транскрипционную регуляцию оси ГГГ, а также метаболические нарушения и энергетические гомеостатические расстройства в патогенезе задержки полового созревания.

Совсем недавно большой интерес вызвала сложная сеть факторов транскрипции, действующих как репрессоры и активаторы системы ксипептина и ГнРГ, а также их более высокий контроль с помощью ряда различных эпигенетических механизмов, включая метилирование ДНК, модификацию гистонов и некодирующие РНК. Таким образом, генетические регуляторы сроков полового созревания могут оказывать свое влияние с раннего периода внутриутробного развития посредством развития сети ГнРГ, через пренатальное и постнатальное развитие и далее до среднего детства, а также потенциально опосредовать эффекты влияния окружающей среды на сроки полового созревания. а также их более высокий контроль с помощью ряда различных эпигенетических механизмов, включая метилирование ДНК, модификацию гистонов и некодирующие РНК

Таким образом, значительный прогресс в понимании генетического контроля полового созревания за последние 10 лет стал историей успеха фундаментальных исследований в области нейроэндокринологии, но также был воплощен в клинической практике, что позволило лучше понять этиопатогенные механизмы нарушения полового развития и, в некоторых случаях, чтобы включить диагностическое генетическое тестирование и консультирование.

Библиография

- 1) Исмаилов С.И. Эндокринологические аспекты диагностики мужского бесплодия: научное издание / С.И. Исмаилов, К.К. Узбеков, Ш.П. Исамухамедова, Г.А. Фроянченко, Ш.Т. Султанова // Журн. теоретической и клинической медицины. - Т., 2006. - №4. - С. 95-99.
- 2). Фридман Л. М. Психология детей и подростков: Справочник для учителей и воспитателей. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2003.
- 3) Андреева Е.Н., Бутрова С.А., Кучма В.Р., Чеботникова Т.В. Эпидемиологическое исследование особенностей прохождения стадий пубертата у детей и подростков, проживающих в Москве //www.t-rasient.ru/archive/n2-2006p/n2-2006p_77.html
- 4) Шилин Д.Е. Синдром изолированного пубархе у девочек . / Руководство для эндокринологов. М. – 1999. – С. 1–19. 1 0 . Ducharme J.R. Normal puberty: clinical manifestation and their endocrine
- 5) Доскин В.А., Келлер Х., Мураенко Н.М., Тонкова–Ямпольская Р.В. Морфо–функциональные константы детского организма. М.: Медицина. – 1997. – 287 с.
- 6)Т.А. Романова/ Особенности пубертатного периода на современном этапе//
- 7) Дедов И.И., Семичева Т.В., Петеркова В.А. Половое развитие детей: норма и патология. М. – 2002. – С. 50–66.
- 8) Тарусин Д.И., Румянцев А.Г., Гаврилова Л.В. и др. Охрана репродуктивного здоровья мальчиков и юношей–подростков. /Информационное письмо. М. –1999. – 49 с.
- 9) Положение молодежи в РФ: 1995 г.: Государственный доклад ГК РФ по делам молодежи правительству РФ. – М. – 1996. – 159 с.
- 10) Баранов А.А. Здоровье детей России: научные и организационные приоритеты. //Педиатрия. – № 3. – 1999. – С. 4–6.
- 11) Баранов А.А. Здоровье детей России: научные и организационные приоритеты. //Педиатрия. – № 3. – 1999. – С. 4–6.
- 12) Половое развитие детей и подростков Московского региона: влияние ожирения// Дедов И.И., Мельниченко Г.А., Чеботникова и др.
- 13) Marshall W.A. Sex differences at puberty. – J Biosoc Sci Suppl. 1970 May; 2:31–41.

14) World Health Organization Expert Committee. Physical Status, the Use and Interpretation of Anthropometry. Geneva, Switzerland: World Health Organization; 1995:263–311.

15) Sun S. National estimates of the timing of sexual maturation and racial differences among US children. *Pediatrics* Vol. 110 No. 5 November 2002, pp. 911–919.

16) Информационное письмо «Охрана репродуктивного здоровья мальчиков и юношей – подростков» / Планирование семьи.– 2000. – №2. – с. 10–15.

17) Brudevoll J.E., Liestol K., Walloe L. Menarcheal age in Oslo during the last 140 years. *Ann Hum Biol.* 1979 Sep–Oct; 6(5):407–16.

18) Pyaternev V.S. (1929) Evaluation of sexual maturation in women. *Forensic expertise* 11: 10–15.

19) Ямпольская Ю.А. Физическое развитие школьников – жителей крупного мегаполиса в последние десятилетия: состояние, тенденции, прогноз, методика скрининг–оценки. автореф. дисс. д.б.н., М, 2000.

20) Herman–Giddens M. E., Slora E. Secondary Sexual Characteristics and Menses in Young Girls Seen in Office Practice: A Study from the Pediatric Research in Office Settings Network. – *Pediatrics* Vol. 99 No. 4 April 1997, pp. 505–512.

21) Mul D., Fredriks A.M., van Buuren S. Pubertal development in The Netherlands 1965–1997. – *Pediatr Res.* 2001 Oct; 50(4):479–86.

22) Kaplowitz P.B., Oberfield S.E. 1999 Reexamination of the age limit for defining when puberty is precocious in girls in the United States: implications for evaluation and treatment. *Drug and Therapeutics and Executive Committees of the Lawson Wilkins Pediatric Endocrine Society. Pediatrics* 104: 936–941.

23). Aksglaede L, Juul A, Olsen LW, Sørensen TI. Age at puberty and the emerging obesity epidemic. *PLoS One.* 2009;4(12):e8450.

24) Silveira-Neto AP, Leal LF, Emerman AB, Henderson KD, Piskounova E, Henderson BE, Gregory RI, Silveira LF, Hirschhorn JN, Nguyen TT, Beneduzzi D, Tusset C, Reis AC, Brito VN, Mendonca BB, Palmert MR, Antonini SR, Latronico AC. Absence of functional *LIN28B* mutations in a large cohort of patients with idiopathic central precocious puberty. *Horm Res Paediatr.* 2012;78(3):144–150

25). Perry JR, Day F, Elks CE, Sulem P, Thompson DJ, Ferreira T, et al.. Parent-of-origin-specific allelic associations among 106 genomic loci for age at menarche. *Nature.* (2014) 514:92–7. 10.1038/nature13545

26) Spontaneous and GnRH-provoked gonadotropin secretion and testosterone response to human chorionic gonadotropin in adolescent boys with thalassaemia

major and delayed puberty./Soliman AT, elZalabany MM, Ragab M, Abdel Fattah M, Hassab H, Rogol AD, Ansari BM.// J Trop Pediatr. 2000 Apr;46(2):79-85.

27) Mutational analysis of DAX1 in patients with hypogonadotropic hypogonadism or pubertal delay./Achermann JC, Gu WX, Kotlar TJ, Meeks JJ, Sabacan LP, Seminara SB, Habiby RL, Hindmarsh PC, Bick DP, Sherins RJ, Crowley WF Jr, Layman LC, Jameson JL//J Clin Endocrinol Metab. 1999 Dec;84(12):4497-500.

28) Argente J./ Diagnosis of late puberty//Horm Res. 1999;51 Suppl 3:95-100.

29) The role of luteinizing hormone-beta gene polymorphism in the onset and progression of puberty in healthy boys./Raivio T, Huhtaniemi I, Anttila R, Siimes MA, Hagens L, Nilsson C, Pettersson K, Dunkel L.// J Clin Endocrinol Metab. 1996 Sep;81(9):3278-82.

30) Половое развитие детей и подростков. Дедов И.И., Мельниченко Г.А., Чеботникова Т.В., Кучма В.Р., Бутрова С.А., Скоблина Н.А., Савельева Л.В., Реброва О.Ю. (http://www.rmj.ru/articles_4330.htm), 2005 г

31) World Health Organization Expert Committee. Physical Status, the Use and Interpretation of Anthropometry. Geneva, Switzerland: World Health Organization; 1995:263–311.

32) Marshall W.A. Sex differences at puberty. – J Biosoc Sci Suppl. 1970 May; 2:31–41.

33) Sun S. National estimates of the timing of sexual maturation and racial differences among US children. Pediatrics Vol. 110 No. 5 November 2002, pp. 911–919.

34) Kaplowitz P.B., Oberfield S.E. 1999 Reexamination of the age limit for defining when puberty is precocious in girls in the United States: implications for evaluation and treatment. Drug and Therapeutics and Executive Committees of the Lawson Wilkins Pediatric Endocrine Society. Pediatrics 104: 936–941.

35) Тарусин Д.И., Румянцев А.Г., Гаврилова Л.В. и др. Охрана репродуктивного здоровья мальчиков и юношей–подростков. /Информационное письмо. М. –1999. – 49 с.

УДК 616.37-022.2:612397-616-008.9

ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПЕЧЕНИ У БОЛЬНЫХ СО СТЕАТОЗОМ ПОДЖЕЛУДОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ В СОЧЕТАНИИ МЕТАБОЛИЧЕСКИМ СИНДРОМОМ

Юлдашева Г.Р., Хайдарова Р.Т., Алиева Д.А.

Центр развития профессиональной квалификации медицинских работников,
Ташкент, Узбекистан
Самаркандский государственный медицинский университет,
Самарканд, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Полученные результаты показали, что у больных СПЖ сочетанной с МС наблюдается нарушения в глюкозо-инсулиновом гомеостазе, обусловленный не только гормональными нарушениями, но и изменением метаболизма в клетках за счет основного субстрата - свободных жирных кислот.

Ключевые слова: *стеатоз поджелудочной железы, метаболические нарушения в печени, метаболический синдром, инсулин, глюкоза, лептин.*

МЕТАБОЛИК СИНДРОМ БИЛАН КЕЧУВЧИ ОШҚОЗОН ОСТИ БЕЗИ СТЕАТОЗИ МАВЖУД БЕМОРЛАРДА ЖИГАР ҲОЛАТИНИ БАҲОЛАШ

Юлдашева Г.Р., Хайдарова Р.Т., Алиева Д.А.

Тиббиёт ходимларининг касбий малакасини ривожлантириш маркази
Тошкент, Узбекистан
Самарканд Давлат тиббиёт Университети, Тошкент, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Олинган натижалар шуни кўрсатдики, метаболик синдром билан кечувчи ошқозон ости беши стеатози мавжуд беморларда глюкозо-инсулинли гомеостаз кузатилди, бу нафақат гормонал бузилишлар ва жигар хужайраларида метаболизм узгариши ҳисобига, яъни асосий субстрат - эркин ёғ кислоталари ҳисобига рўй берган.

Калит сўзлар: *ошқозон ости беши стеатози, жигар метаболик бузилишлари, метаболик синдром, инсулин, глюкоза, лептин.*

ASSESSMENT OF THE STATE OF THE LIVER IN PATIENTS WITH PANCREATIC STEATOSIS IN COMBINATION WITH METABOLIC SYNDROME

Yuldasheva G.R., Khaidarova R.T., Alieva D.A.

Center for the Development of Professional Qualifications of Medical Workers

Tashkent, Uzbekistan

Samarkand State Medical University, Samarkand, Uzbekistan

ABSTRACT

The results obtained showed that in patients with life expectancy combined with MS, disturbances in glucose-insulin homeostasis are observed, caused not only by hormonal disorders, but also by changes in cell metabolism due to the main substrate - free fatty acids.

Keywords: *pancreatic steatosis, metabolic disorders in the liver, metabolic syndrome, insulin, glucose, leptin.*

Стеатоз поджелудочной железы (СПЖ) занимает одно из лидирующих мест в патологии органов пищеварения. Значительная распространенность заболевания определяется центральной ролью поджелудочной железы в организации полостного пищеварения. Поражения при ХП внешнесекреторная часть поджелудочной железы неизменно вовлекает в патологический процесс и внутрисекреторный отдел, возникает СПЖ, инсулинорезистентность и сахарный диабет, которые являются неизменными спутниками метаболического синдрома (МС) [2,3].

Основные составляющие каскады метаболических нарушений или метаболического синдрома тесно связаны с функциональным состоянием органов пищеварения. Нарушение пищевого поведения, дисбаланс гормонов пищеварительного тракта, функциональные состояние печени, поджелудочной железы ключевые патогенетические факторы развития МС. В результате перечисленных нарушений развиваются порой метаболические изменения многих органов и систем на клеточном уровне [1,2].

Между тем, поражения поджелудочной железы у больных с МС чаще встречались у женщин и обнаружена взаимосвязь между поражением поджелудочной железы и печени, что является одной из причин метаболических нарушений [4,5].

Несмотря на большое количество публикаций по проблеме МС и СПЖ, в доступной литературе отсутствуют четкие критерии определения степени выраженности метаболических нарушений в печени, что может внести коррективы в тактику ведения больных.

Цель исследования: изучить некоторые особенности метаболических нарушений в печени у больных со стеатозом поджелудочной железы в сочетании с метаболическим синдромом.

Материал и методы исследования

В исследовании участвовали 69 человек, из них 14 мужчин и 55 женщин средний возраст $52,2 \pm 2,6$ года. Все больные были направлены на стационарное лечение с диагнозом «хронический панкреатит» (ХП), предъявляющие или усиливающиеся боли через 30-40 минут после еды, контрольную группу составили 14 человек без проявлений ХП и МС. Диагноз ХП поставили на основании клинических, лабораторных и инструментальных исследований и основывались на решение Европейской ассоциации панкреатологов. Но при этом по данным УЗИ обнаружено СПЖ.

Активность воспалительного процесса оценивалась на основании показателей клинического анализа крови, активности амилазы в сыворотке крови и моче, С-реактивного белка аланиновой и аспарагиновой трансаминаз (АЛТ и АСТ), а также активность фекальной эластазы. Для определения возможного холестаза изучались показатели общего и прямого билирубина, щелочной фосфатазы (ЩФ), гаммаглутамилтранспептидазы (ГГТП). При изучении трофологического статуса пациентов из лабораторных показателей учитывались сывороточный общий белок, альбумин, холестерин, триглицериды, липопротеиды низкой и очень низкой плотности, рассчитывалось абсолютное количество лимфоцитов.

Для оценки изменений внешнесекреторной функции поджелудочной железы всем больным проводилось изучение копрограммы. Для оптимизации исследования и выявления скрытой стеатореи за три дня до исследования больным назначалась диета с содержанием жира 70-80г/сут. и отменялись ферментные препараты.

Кроме того, проводили трансабдоминальное УЗИ при помощи аппарата «Philips-SD-360». При проведении УЗИ оценивались размеры и акустическая структура ПЖ, печени, желчного пузыря, селезенки, состояние сосудов портальной системы, мезентериальных сосудов. Тщательно изучалось состояние панкреатического и желчных протоков.

Сочетанную форму СПЖ с МС диагностировали согласно критериям, предложенными экспертами национальной образовательной программы США по холестерину (2009). Критериями МС считали окружность талии больше 102 см у мужчин и больше 88 см у женщин; артериальное давление 130/85 мм рт. ст. и выше, содержание триглицерида в сыворотке крови 1,7 ммоль/л и более, ХС-ЛПВП менее 1 ммоль/л, уровень глюкозы в плазме крови натощак 6,1 ммоль/л и более. Пациенты были информированы о деталях проводимого исследования и подписали соглашение на участие в научной работе.

Концентрацию глюкозы в плазме крови исследовали глюкозооксидазным методом, используя наборы фирмы «HUMAN». Уровень инсулина исследовали иммуноферментным методом, наборами фирмы «DBG - Diagnostics». Индекс инсулинорезистентности рассчитывался по формуле HOMA-IR [Matthews.D., 2005]. Значение больше чем 2,27 рассматривался как наличие инсулинорезистентности [Unger R.H., 2018]. Уровень лептина в крови исследовали иммуноферментным методом, наборами фирмы «ДВС» поставляемый компанией «БиоХимМак» (Россия). Содержание свободных жирных кислот в сыворотке крови определяли с помощью тест-системы NEFA FS фирмы «DiaSis» (Германия). В качестве маркерных ферментов цитоплазматической локализации определяли: активность фруктозо-1-фосфотальдолазы, фруктозо-1,6 дифосфатазы (метод В.И.Товарищского в модификации Я.Брогинского), общую активность лактатдегидрогеназы и гаммаглутамилтранспептидазы, наборами фирмы «HUMAN» в качестве маркерных ферментов для митохондрии исследовали активность малатдегидрогеназы (оптический метод Варбурга). В исследованиях использовали биохимический анализатор фирмы «HOSPITAX» и «HUMAN».

Статистическую обработку результатов исследования проводили с применением пакета программ «Statistica-6.1». Статистическая значимость различий между средними в выборках с нормальным распределением оценивалась с помощью t-критерия Стьюдента (при $p < 0,05$).

Результаты и обсуждение

Представленные результаты исследования (табл.1), показали наличие достоверных изменений в изучаемых показателях крови у больных СПЖ сочетанной с МС. Как было указано выше, состояние дислипидемии, проявляющиеся у большинство больных сочетанной формой патологии указывало на формирование состояния резистентности к инсулину. Выявленное изменение в липидном спектре крови сопровождалось повышением уровня неэтерифицированных жирных кислот в среднем в 3 раза и

указывало на нарушение переноса её кровью и поглощения клетками. Увеличение в крови уровня свободных жирных кислот сопровождается состоянием гиперинсулинемии повышение уровня свободных жирных кислот в крови, способствует нарушению функции рецепторов к инсулину и поглощению клетками глюкозы. В данной ситуации эффект липотоксичности сопровождается гиперинсулинемией и гипергликемией, и отражается в динамике повышения уровня лептина в крови. По данным многих авторов лептин стимулирует пролиферацию β -клеток островков Лангерганса путем фосфорилирования митоген-активированной протеинкиназы, также как инсулин и коррелирует с индексом массы тела. У больных с ХП при сравнение с группой здоровых лиц в изучаемых биохимических показателях достоверных изменений не наблюдалось.

Итак, нарушение углеводного и липидного спектра крови, на фоне гормональных нарушений у больных СПЖ сочетанный с МС приводит к приспособлению организма к этим условиям и активизирует процесс липолиза. Следовательно, нарушению рецептор опосредованного транспорта жирных кислот на фоне гиперинсулинемии приводят к структурным изменениям клеточных мембран, что естественно развивает порочный круг метаболических изменений в клетках организма. Раньше всех комплекс системных метаболических изменений затрагивает обмен углеводов в гепатоцитах печени, а затем и другие органы. В этих условиях митохондрии перестают окислять глюкозу, т.е. мембраны клеток и митохондрий не реагируют на действие гормонов и тем самым формируется патологический синдром резистентности (нечувствительность) к воздействию инсулина.

В данной ситуации использование клеткой и клеточной органеллой (митохондрий) большого количества жирных кислот является одной из причин сверхсинтеза активных форм кислорода, так как, для окисления свободных жирных кислот требуется большое количества кислорода, чем окисление углеводов. Повышенное образование активных форм кислорода и окислительный стресс ещё больше влияет на деструкцию биомембран, особенно митохондрий. Высокая проницаемость мембран митохондрий на фоне образования активных форм кислорода приводит утечки электронов, а также выходу из митохондрий маркерных ферментов.

Как видно из представленных результатов исследований (табл.1) в крови отмечено повышение уровня митохондриального фермента - малатдегидрогеназы, где его уровень превысил исходные значения в 2,5 раза ($p < 0,05$).

Таблица 1

Биохимические показатели крови у больных ХП сочетанной с МС

Показатель	Здоровые лица (контроль) (n=14)	Больные СПЖ (n=17)	Больные СПЖ сочетанной с МС (n=52)
Лептин, нг/мл	13,94±0,75	14,01±0,54	20,42±1,46*
Свободные жирные кислоты, ммоль/л	0,33±0,02	0,72±0,11	0,98 ±0,14*
Фруктозо-1-фосфатальдолаза, ЕД/л	3,34±0,22	5,01±0,47	40,57±1,27*
Фруктозо-1,6-дифосфатаза, ЕД/л	3,62± 0,44	9,06±0,89*	164,3±7,51*
Малатдегидрогеназа, МЕ/л	88,4±6,33	101,4±11,8	214,8±11,02*
Общий холестерин, ммоль/л	4,51±0,37	5,08±0,43	5,82±0,34*
Триглицериды, ммоль/л	0,93±0,08	1,14±0,12	1,97±0,11*
Глюкоза (натощак), ммоль/л	4,66±0,32	5,01±0,37	5,68±0,21*
Глюкоза (через 2 часа ОГТТ), ммоль/л	5,08±0,43	5,24±0,41	6,81±0,49*
Инсулин (натощак), мкЕД/мл	10,72±0,81	11,08±0,86	16,24±0,93*
НОМА-IR	2,21±0,13	2,46±0,11	4,09±0,31*

Примечание: *-достоверность различий $p < 0,05$ при сравнении с контролем у больных с ХП сочетанной с МС

Необходимо отметить, наблюдаемые у обследуемых пациентов состояния гипертриглицеридемии, гипергликемии, гиперинсулинемии и гиперлептинемии на фоне высокого уровня свободных жирных кислот активирует процесс глюконеогенеза ингибируя при этом гликолиз. Одним из маркеров процесса глюконеогенеза является фермент фруктозо-1,6-дифосфатаза, которая участвует в переводе фруктозо-1,6-дифосфата во фруктоза-6-фосфат, а затем поэтапно в глюкозу. Как видно из данных, активность фруктозо-1,6-дифосфатазы в сыворотке крови у обследуемых пациентов превысил исходный уровень в 4,5 раза ($p < 0,05$).

Одним из ферментов, участвующей в катаболизме фруктозы для образования жирных кислот является фруктозо-1-фосфатальдолаза. Активность изучаемого фермента у обследуемых больных также превысил исходный уровень в 12 раза ($p < 0,05$), что подтвердило использование данного фермента в процессе образования АТФ в дыхательной цепи митохондрий из субстрата - свободных жирных кислот.

Таким образом, у больных СПЖ сочетанной с МС наблюдается нарушения в глюкозо-инсулиновом гомеостазе, обусловленный не только гормональными нарушениями, но и изменением метаболизма в клетках за счет основного субстрата - свободных жирных кислот.

Выводы

1. Состояния гипертриглицеридемии, гипергликемии, гиперинсулинемии и гиперлептинемии на фоне высокого уровня свободных жирных кислот активизирует процесс глюконеогенеза ингибируя при этом гликолиз.

2. У больных наблюдается нарушения в глюкозо-инсулиновом гомеостазе, обусловленные гормональными нарушениями и изменениями метаболизма в клетках за счет свободных жирных кислот.

Список использованной литературы

1. Ивашкин В.Т., Драпкина О.М., Маев И.В. и др. Распространенность неалкогольной жировой болезни печени у пациентов амбулаторно-поликлинической практики в Российской Федерации: результаты исследования DIREG 2 // РЖГГК. 2015. № 6. С. 31–41

2. Ивашкин В.Т. Диагностика и лечение неалкогольной жировой болезни печени / под ред. акад. РАН, проф. В.Т. Ивашкина. Методические рекомендации для врачей. Российское общество по изучению печени. М., 2015. 29 с. Оригинальная статья опубликована на сайте РМЖ (Русский медицинский журнал):

http://www.rmj.ru/articles/gastroenterologiya/Nealkogolynaya_ghirovaya_bolezny_p_echeni_kak_proaterogennoe_zabolevanie_diagnosticska_i_lechenie_v_obschey_praktike/#ixzz7pyjIZBA.

3. Клинические рекомендации Научного общества гастроэнтерологов России - Rotonya M. Carr, MD, Amanke Oranu, MD, and Vandana Khungar, MD Non-alcoholic fatty liver disease: Pathophysiology and management, MScGastroenterol Clin North Am. 2016 Dec; 45(4): 639–652. doi:

4. EASL-EASD-EASO Clinical Practice Guidelines for the management of non-alcoholic fatty liver disease. *J Hepatol.* 2016;

5. Fang Y.L., Chen H., Wang C.L., Liang L. Pathogenesis of non-alcoholic fatty liver disease in children and adolescence: from “two hit theory” to “multiple hit model”. *World J Gastroenterol.* 2018;24:2974-83. DOI: 10.3748/wjg.v24.i27.2974

6. Xian Y.X., Weng J.P., Xu F. MAFLD vs. NAFLD: shared features and potential changes in epidemiology, pathophysiology, diagnosis, and pharmacotherapy. *Chin Med J.* 2020;134:8-19.

7. Parthasarathy G., Revelo X., Malhi H. Pathogenesis of Nonalcoholic Steatohepatitis: An Overview. *Hepatology Communications.* 2020;4(4):478-92. DOI: 10.1002/hep4.1479

8. Jensen T., Abdelmalek M.F., Sullivan S., et al. Fructose and sugar: a major mediator of non-alcoholic fatty liver disease. *J Hepatol.* 2018; 68:1063-75. DOI: 10.1016/j.jhep.2018.01.019

SOG‘LOM TURMUSH TARZI JISMONIY MADANIYATINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xasanboy Abdusalomovich Ibragimov

Andijon davlat universiteti Pedagogika instituti
katta o‘qituvchisi

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, odamlarni ko‘proq doriga emas, balki to‘g‘ri ovqatlanishga, sportga o‘rgatish, butun jamoatchilikning vazifasi bo‘lishi kerak.
Shavkat Mirziyoyev

Annotatsiya: Ushbu maqolada sog‘lom turmush tarzi asoslari, uning mazmuni, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati, uning tarkibiy qismlari, jismoniy madaniyat, sport, sayohat va xalq o‘yinlariga bag‘ishlangan. Jismoniy madaniyatning asosini tashkil yetuvchi faol harakatlar, jismoniy tarbiya va sport, jismoniy tarbiya, jismoniy rivojlanish, kun tartibi, shaxsiy gigeniya, atrof-muhit, chiniqtirish omillari, jismoniy kamolot, sog‘lom turmush tarzi xususiyatlari haqida ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Sog‘lom turmush tarzi, jismoniy tarbiya va sport, ommaviy sport, organizm, funksional, imkoniyat, sog‘lom va barkamol avlod, faol harakat, jismoniy bilim, jismoniy sifatlar, jismoniy qobiliyat, sayohat, xalq o‘yinlari, jismoniy madaniyat, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish, kun tartibi, shaxsiy gigeniya, tashqi muhit, chiniqish, jismoniy kamolot.

Аннотация: Данная статья посвящена основам здорового образа жизни, здоровому образу жизни и его содержанию, формированию здорового образа жизни, физической культуре здорового образа жизни, ее составляющим, физической культуре, спорту, путешествиям и народным играм. Представлена информация об особенностях активных действий, физической культуре и спорте, физической подготовке, физическом развитии, распорядке дня, личной гигиене, окружающей среде, закаливающих факторах, физическом совершенствовании, здоровом образе жизни, которые составляют основу физической культуры.

Ключевые слова: Здоровый образ жизни, физическое воспитание и спорт, массовый спорт, организм, функциональность, возможности, здоровое и гармоничное поколение, активное движение, физические знания, физические качества, физические способности, путешествия, народные игры, физическая культура, физическая подготовка, физическое развитие, повестка дня, личная гигиена, внешняя среда, кондиционирование, физическое совершенство.

Annotation: *This article is devoted to the basics of a healthy lifestyle, a healthy lifestyle and its content, the formation of a healthy lifestyle, physical culture of a healthy lifestyle, its components, physical culture, sports, travel and folk games. Information is presented about the features of active actions, physical culture and sports, physical training, physical development, daily routine, personal hygiene, the environment, hardening factors, physical perfection, healthy lifestyle, which form the basis of physical culture.*

Keywords: *Healthy lifestyle, physical education and sports, mass sports, organism, functional, possibility, healthy and harmonious generation, active movement, physical knowledge, physical attributes, physical abilities, travel, folk games, physical culture, physical preparation, physical development, agenda, personal hygiene, external environment, conditioning, physical perfection.*

Jamiyatimizda sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, ayni vaqtda mamlakatimizda jismoniy jihatdan yetuk, sog‘lom avlodni tarbiyalash borasidagi tub islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirib kelinmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risidagi“ Farmoni ijrosi bilan bog‘liq mamlakat aholisining barcha qatlamlari, ayniqsa, yosh avlodni jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanishi va bu sohaga qiziqishlarini oshirish uchun, zamon talablariga mos shart-sharoitlarni yaratish, turli xil sport musobaqalari orqali yoshlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik, vatanparvarlik va eng muhimi ona yurtga sadoqat tuyg‘ularini kamol toptirishdir.

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev aytganlaridek, sog‘lom xalq, sog‘lom millatgina buyuk ishlarga qodir bo‘ladi. Shu boisdan Prezidentimiz rahnamolgida yosh avlodning har tomonlama barkamol bo‘lib yetishish uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan bir qatorda mamlakatimizda sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning ijodiy-intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talabalarga to‘liq javob beradigan, har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar, imkoniyatlarni yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli aniq yo‘naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasida qonun va qonun osti xujjatlar, jumladan, “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida” Qonunning qabul qilinishi (1992,2000,2015y), 2017-yil 3-iyunda “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror; 2018-yil 5-martda “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat tizimini tubdan takomillashtirish

chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni; 2019-yil 29-yanvarda "O'zbekistonda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish va aholini jismoniy ommaviy sportga jalb etish to'g'risida", 2019-yil 13-fevralda "2019-2023-yillar davomida O'zbekistonda Jismoniy va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida", "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 30-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni va qarorlar qabul qilindi. Ushbu qaror, farmonlarni qabul qilinishi O'zbekistonda Jismoniy tarbiya va sportning qay darajada taraqqiy etayotganidan, shu bilan bir qatorda Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanish hamda sog'lom turmush tarzi bo'yicha hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish orqali har bir fuqaroda kasallikka qarshi kuchli immun tizimi paydo bo'lishini ta'minlash, zararli odatlardan voz kechish, to'g'ri ovqatlanish tamoyillariga amal qilish, tiklash va rehabilitatsiya ishlari hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida qabul qilingan, desak, mubolag'a bulmaydi. Qabul qilingan me'yoriy hujjatlar ta'lim muassasalarida ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish sharoitlarini yaratish; ta'lim sifatini oshirish, ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayoniga jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini joriy etish imkoniyatini yaratadi.

Ta'lim bosqichlarining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, ta'limning zamonaviy metodologiyasini yaratish, davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv- metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, ta'lim muassasalarining sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirish hamda pedagog xodimlarini kasbiy qayta tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish taqozo etadi. Ta'lim-tarbiya tizimi jarayoniga yangicha yondashish, bola tarbiyasidagi o'zbek xalqining milliy an'analari, qadriyatlarini, xalq ijodiyotining o'ziga xosligi, xalq pedagogikasining ulkan tajribasi hamda o'ziga xos xususiyatlari, mintaqa iqlim sharoitlari, bolaning jinsi, yosh bokschilari, ularning anatomik-fiziologik, psixologik-gigiyenik jihatlari, barcha ijobiy xususiyatlarini o'zlashtirishni uyg'unlashtirish masalalari alohida o'rin egallaydi.

Sog'lom turmush tarzi insonning madaniy, jismoniy rivojlanishi, mehnat unumdorligi va ijodiy faoliyatini oshirishni o'z ichiga oladi. Sog'lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismlari samarali ish faoliyati, shaxs gigiyena, gigiyena talablariga qat'iy rioya qilish, zararli odatlardan voz kechish, belgilangan bir vaqtda to'g'ri ovqatlanish, jismonan va ruhan chiniqish, jismoniy tarbiya bilan

muntazam shugʻullanib turish. Sogʻlom turmush tarzi kasalliklarning oldini olishda asosiy tadbirlardandir. Sogʻlom turmush tarzi maʼlum miqdorda ruhiy va jismoniy talablarni qoniqarli darajada amalga oshirishga imkon beradi. Kun sayin sogʻlomlashtirish uslubining turlari oshib bormoqda. Jismoniy mashqlar, ovqatlanish meʼyori, uyqu, hammomdan foydalanish va boshqalar harakat faoliyatini oshirib boradi. Kunlarning birida bir faylasufdan, inson uchun hayotida eng qimmatli va eng muhim narsa boylikmi yoki shon- shuhratmi, deb soʻrashibdi. Donishmand bir daqiqa oʻylab turib: “Na boylik va na shuhrat insonni baxtli qila oladi. Kasalmand shohdan sogʻlom gado baxtlidir!”—deb javob beribdi. Inson chinakam baxtli boʻlishi uchun oʻz mehnat qobiliyatini, fikr ravshanligini, gʻayrat va shijoatini, ishchanlik va aktivligini bir umr saqlab qola olishi kerak. Faqat sogʻlom odamgina hayot lazzatini toʻliq sezishi va oʻzi sevgan hunar sohasida zavq-shavq bilan ijod qilishi mumkin. Tan-sihatlik inson baxtining manbaidir va unga har birimiz erisha olamiz.

Inson sogʻligʻi odamning oʻz qoʻlida, deb juda toʻgʻri aytishadi. Inson salomatligi bu - eng avvalo, uning ruhiy va fiziologik sifatlarini rivojlantirish, umrning maksimal davomiyligida maqbul darajadagi ishchanlik qobiliyati va ijtimoiy faolligini saqlab qolishdan iboratdir. Koʻpgina soha olimlarning fikricha, inson organizmining funksional imkoniyatlari va uning tashqi muhitdan boʻladigan nohush omillarga barqarorligi butun umri davomida oʻzgarib turadi, negaki, salomatlikni saqlash, joʻshqin jarayon boʻlib, u yosh, jins, kasbiy faoliyat, yashash muhitiga bogʻliq holda yaxshilanib (salomatlik boʻshashib yoki mustahkamlashib) boradi. Odam hayoti, sogʻligʻi - eng katga ijtimoiy boylikdir. Bu oila, maktab va inson tarbiyasi, kamoloti bilan shugʻullanuvchi boshqa maskanlar oldiga sogʻlom turmush tarzini shakllantirish masalasini koʻndalang qoʻyadi.

Millat sogʻligʻi ham tabiiy ravishda, sogʻlom turmush tarzi orqali hal etiladi. Salomatlik - inson organizmining biologik, ruhiy, jismoniy holatlari va mehnat faoliyatining muvozanatlashgan birligidir. Sihat-salomatlik har bir kishi uchun baxt-saodatdir. Uning mehnat unumdorligi, mamlakatning iqtisodiy qudratini, xalq farovonligini rivojlantirishning zarur shartidir. Umumxalq mulki boʻlmish sihat-salomatlikka nisbatan ongli va masʼuliyat bilan yondashish jamiyat va uning barcha aʼzolarining turmush, axloq normasi boʻlmogʻi lozim. Salomatlikni saqlash va mustahkamlash uchun, avvalo, odam oʻz tanasining tuzilishi barcha toʻqima va aʼzolarining normal ish faoliyati, oʻsishi, rivojlanishi va koʻpayishi qonuniyatlarini bilishi zarur. Shuningdek, barcha tirik mavjudodlar kabi insonga ham xos bulgan ushbu biologik xususiyatlarni asrash va tobora takomillashtirish uchun zarur boʻlgan shart-sharoitni mukammal bilish va yaratish talab etiladi.

Mamlaktimizda sogʻlom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning oʻz ijodiy-intellektual salohiyatini roʻyobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talabalarga toʻliq javob beradigan, har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar, imkoniyatlarni yaratish boʻyicha keng koʻlamli aniq yoʻnaltirilgan chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda

Aholi salomatligining tendensiyasi turmush sharoiti va turmush tarzi bilan bevosita bogʻliq. Turmush sharoiti deganda inson hayot faoliyatining obyektiv tomoni, turmush tarzi deganda esa, aksincha, hayot faoliyatining subyektiv tomoni tushuniladi. Alohida shaxs turmush tarzining kompleks koʻrsatkichlari qatoriga turmush xarakteri, turmush darajasi kiradi. Turmush tarzi tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan insonlar xatti-xarakatining, faoliyatining bir koʻrinishidir. Aniq tarixiy taraqqiyot jarayoniga asoslangan urf-odatlar vaqt mobaynida takrorlanib turadi. Ular, oʻz navbatida, ehtiyoj boʻlib qolgan xarakatlarni, odatlarni, turmush xarakterini yuzaga keltiradi. Turmush darajasi deganda, odamlarning ovqatlanishi, maʼlumoti, ish bilan taʼminlanganlik, ish sharoiti, yashash sharoiti, ijtimoiy taʼminlanganlik, dam olishi, kiyinishi, boʻsh vaqtdan foydalanishi, huquqi tushuniladi.

Adabiyotlar:

1. A.Abdullaev. «Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi» (1-jild). Toshkent. «NAVROʻZ» nashriyoti, 2017.
2. D.J.Sharipova, G.S.Fuzailova, M. Turkmenova, D. Zufarova. Talabalarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish. Fargʻona. 2010.
3. Sh.Xonkeldiyev, A.Abdullayev, Yu. M.Kasach, A.T.Xasanov, M.M.Yuldashev. Sogʻlom turmush tarzining jismoniy madaniyati. Fargʻona. 2010.
4. R.S.Salomov. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Toshkent – 2014.

GRICEAN MAXIMS AND PROVERBS

Rakhmatova Mekhriniso Mukhsinovna

PhD, Docent, Bukhara State University

Sharipova Dilafruz Baxtiyorovna

Bukhara State University first year master's student

Abstract: *The article is about Paul Grice's cooperative principle, four types of maxims and how dealing with the proverbs. Proverbs are seen as a part of vernacular language used in oral and written form. Talk exchange situations are always meaningful as language is to be understood as a tool for cultural expression. Even if Grice's cooperative principle does not help define the most interesting aspect of talk exchange situations, the speaker's invention in proverbial speech and in other kinds of talk exchanges, the cooperative principle is a connection between the speaker and listener, where main goal is what speaker said. In proverbial speech also we can come across with the meaning of quantity, quality and manner.*

Keywords: *Grice's cooperative principle, proverb, proverbial speech, talk exchange, vernacular language.*

Paul Grice is one of the most important contributors to pragmatics, which is the study of context contributes to meaning. His best-known idea is the cooperative principle, which breaks down how people behave in conversations in order to enable effective communications, if a speaker violates one of these principles communication is compromised.

By his contribution he clearly shows the speech meaning in different fields.

The need for communication is based on the need for interaction in a group. An individual is always somehow tied to a society. To be able to participate in activities in society, the individual has to be able to communicate with the other members of that society.

The cooperative principle is the major concept in understandable talk exchange situations. It is a coherent whole. Cooperative implicatures are subcategories of the four main categories that create the cooperative principle. Grice refers to maxims and supermaxims as implicatur. In general, speakers try to express their ideas in the way prescribed by the implicatures.

(Grice 1989)

The main message with Grice's cooperative principle is the demand to make a "conversational contribution such as it is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged". This is basic requirement for understandable and meaningful talk exchange. Grice names three features connected to success full communication. First, the participants have some common target with the communication. Second, the contributions of the participants ought to be compatible. Third, the discussions follow an appropriate style. These are expectations that proverbial speech also fulfils. The use of the proverbs or the proverb itself lends added value to the speech event. (David and Sterelny 1987)

Gottlob Frege contends that the meaning of an utterance is definable either by the principle of contextuality or by the principle of compositionality (Rott 2000). The principle of contextuality states that the meaning of an expression is always bound to the context in which it is used; the situational or wider context of a sentence gives the meaning of the words. The principle of compositionality requires that the meaning of a sentence must arise from the meanings of words and be determined by the meanings of its constituent expressions; the focus is therefore on words and on the interpretations of words (Harman 1975). Even scholars who consider the theories of Frege have not been able to tell which principle - contextuality or compositionality- Frege himself preferred

(Pelletier 2001).

The cooperative principle is the major concept in understandable talk exchange situations. It is a coherent whole. Cooperative implicatures are subcategories of the four main categories that create the cooperative principle.

The cooperative principle includes the categories quantity, quality, relevance and manner. The first three categories could be called what is-said categories while the fourth, the category of manner, is related not to "what is said but how what is said is to be said. The category of quantity is related to the amount of information provided. This category includes two maxims. The first states that the contribution should be as informative as required for the current purpose. (Grice 1989)

Grice gives quality special importance. The most important aspect of speech, he argues, is to try to keep oneself truthful. Grice calls this the supermaxim. This category includes two further maxims. The first tells the speaker not to say anything they believe to be false and the second one directs the speaker not to say anything that lacks adequate evidence. Relevance, sometimes called the category of relation, requires the speech act to be relevant. This is the only maxim in the category.

However, the difficulty is that relevance is an invariable, comprehensive concept. The fourth category, manner, relates to well-aimed speech. This category includes four maxims and tells the speaker to avoid obscurity and ambiguity of expression.

(Grice 1989)

Implicature is an essential component of communication and literature that adds layers of meaning and complexity both spoken and written texts. In communication implicature plays a crucial role in conveying the intended message of the speaker or writer as it is often used to imply information that can not or should not be explicitly stated. This allows speakers and writers to communicate ideas implicitly, allowing for nuanced and flexible social interaction.

The importance of implicature in communication and literature lies in its ability to enhance communication and understanding by conveying meaning beyond the surface level of words. (Rakhmatova. M 2023)

Grice's cooperative principle is seen as the basic requirement for understandable and meaning full talk exchange. The principle includes the categories quantity, quality, relevance, manner.

Grice created the cooperative principle as an ideal model to explain speech situations.

Grice's Maxims

1. The Maxim of quantity, where one tries to be as informative as one possibly can, and gives as much information as is needed, and no more.
2. The maxim of quality, where one tries to be truthful, and does not give information that is false or that is not supported by evidence.
3. The maxim of manner, when one tries to be as clear as brief, and as orderly as one can in what one says, and where one avoids obscurity and ambiguity.

A short, easily remembered expression of a basic principle, general truth or rule of conduct. Think of a maxim as a nugget of wisdom- or at least of apparent wisdom.

While defining proverbs, F. L. Lucas states that "... Proverbs are anonymous wisdom – literature of the common man in ages past". Therefore, it is evident that proverbs are literary expressions from the past. In this way, they relate history and literature. Another fact that makes it clear that proverb connects literature to history is that it is a form of folk literature (Galit Hasan – Rokem 2012) "handed down from generation to generation" (Mieder 2008). Therefore, proverbs and history are complementary to each other.

The range of uses of proverbs in literature is manifold. Of course, in oral discourse even in casual conversations – proverbs can also have a

considerable range of uses, as, moment by moment, we endeavor to *characterize* ourselves, to create and project advantageous personas. It is a tradition that goes back to the Renaissance and beyond: the fashioning (or refashioning) of an identity, a *self* (Greenblatt, 1980). Like other aspects of language, proverbs are continually being used in that quasi-literary manner. We resemble the famous character in Moliere's play, who was delighted to discover that he could speak fluent *Prose*. We may not think of ourselves as sounding especially *literary*; however, like the great writers of our heritage, we can all speak Proverbs, and proverbs are the poetry of the people

A short statement, usually known by many people for a long time, that gives advise or expresses some common truth”

So what about maxim?

A short statement of a general truth, principle, or rule for behavior.

Here some examples of proverbs are given from the short stories:

Following are a few select stories and proverbs known to everyone which state the general facts about human behavior. The first fable is The Sick Lion which tells a story of a lion who approached the final days of his life. As the other animals come to know this, everyone started to show their resentments towards the lion. The boar hit him with his tusks, the bull stabbed his horns and the donkey kicked him in the face. The story uses the proverb “Only cowards insult dying majesty” (Aesop 2021). It is evident in the real-life as well that the weaker is often harassed.

From this example we can see this proverb conveys the meaning of manner.

The next story The Fox and the Grapes is very well known to all. The fox was very thirsty. He came to a grapevine and came across a bunch of ripening grapes. He thought that it was perfect for quenching his thirst. So he tried to catch hold of the grapes but failed after many efforts. He left the effort. The story states the proverb “It is easy to despise what you cannot get” (Aesop 2021). It is a general tendency that people leave the efforts to achieve something when they fail and present an excuse about ignoring the thing. The proverb becomes a stereotype for similar occurring situations. Thus, it states the fact that people start to scorn the things that they fail to obtain. The story is used even today in many similar contexts.

From this example we can acknowledge the meaning of quantity which is connected with the fact.

The last story is The Four Oxen and the Lion which is about four oxen and the lion. The lion tried to attack the oxen but failed as the oxen protected themselves by turning their tails to one another and facing the way from where the lion tried to attack. One day the oxen quarreled among themselves and separated from each other

in the corners of the field. This made an easy opportunity for the lion to attack the oxen and he attacked them one by one. The story uses the proverb “United we stand, divided we fall” (Aesop 2021). It states the fact that unity is the strength. When the oxen were together they were safe but the moment they got divided, they become insecure. This proverb proves a fact that unity is the strength.

Here, this example carries the meaning of quality.

Proverb are popular sayings that express some general truth or contain some practical advice.

However, proverb tent to give life advise while maxims tent to describe a general rule of conduct.

REFERENCES

1. Grice, H. Paul 1989. *Studies in the Way of Words*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
2. Harman, Gilbert 1975. Language, Thought and Communication. In: Gunderson, Keith (ed.) *Language, Mind and Knowledge*. Minnesota studies in the Philosophy of science, Vol. VII. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 270-298.
3. Hauser, Stefan 2012. Diachrone Beobachtungen zur Phraseologies in der Sportberichterstattung der Tagespresse. A paper presented at Euro- phrase conference "Phraseology and Culture", Maribor, 8lovenia, August 27-31, 2012
4. Aesop. *Aesop's Fables*. www.planetebook.com/aesops-fables/. Accessed 13 June 2021.
5. Lucas, F. L. “The Art of Proverbs”. *Holiday*, vol. 38, no. 8, September 1965, pp. 10 – 13.
6. Hambleton,R.&Zeniski,A. (2011). Translating and adapting tests for cross-cultural assessment. In D. Matsumoto & F. Van de Vijver (Eds.), *Cross-cultural research methods in psychology* (pp. 46-70). New York: Cambridge University Press.
7. Stanely, C. (2009). *The Charles F. Stanley principles Bible*. Untied States of America: Thomas Nelson.
8. Devitt, Michael & Sterelny, Kim 1987. *Language & Reality. An Introduction to the Philosophy of Language*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
9. Finnegan, Ruth 1981. Proverbs in Africa. In: Mieder, Wolfgang & Dundes, Alan (eds.) *The Wisdom of Mind. Essays on the Proverb*. New York & London: Garland Publishing, pp. 10-42.

10. Rakhmatova, M.M. 2023. Implicature in American Literature: Cognitive-Pragmatic Aspects. Innovation in the modern education system USA, Washington, pp.457-458
11. Frege, Gottlob 1984. On Concept and Object. In: McGuinness, Brian (ed.) Collected Papers on Mathematics, Logic and Philosophy. Oxford: Blackwell, pp.182-194.
12. Olimova, D (2022). About the Mechanisms that provide Understanding of the original text While Speaking text in Target Language Центр Научных Публикаций (buxdu. Uz), 5(5) извлечено http://journal_buxdu/article/view/2398
13. Olimova, D. Z. (2023). SYNCHRONIZATION MECHANISM IN SIMULTANEOUS INTERPRETING. Innovative Development in Educational Activities, 2(6), 368-372.
14. Olimova, D. (2021). Важность формирования навыков автономного обучения у студентов при преподавании иностранного языка. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 5(5). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2398
15. Olimova, D. Z. (2023). SYNCHRONIZATION MECHANISM IN SIMULTANEOUS INTERPRETING. Innovative Development in Educational Activities, 2(6), 368-372.
16. Zokirovna, Olimova Dilfuza. "GENERAL CONCEPT OF COGNITIVE MECHANISMS." Web of Scientist: International Scientific Research Journal 3.12 (2022): 735-740.

QIYMA GO'SHT MAHSULOTLARINI SOVUTIB SAQLASH JARAYONIDA MAHSULOTLAR SIFATINING O'ZGARISHI

Abdullayeva Bufotima Tursunali qizi

NamMTI tayanch doktoranti

e-mail: bufotima@gmail.uz

Soliyev Muhammadjon Ismatullayevich

NamMTI Kimyo kafedrası mudiri

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qiyma go'sht mahsulotlarining sovutib saqlash jarayonida mahsulot tarkibidagi moddalarga saqlash haroratini ta'siri natijasida turli xildagi buzulishlarni yuzaga kelishi va buning natijasida qiyma go'sht mahsulotlaridagi o'zgarishlar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** qiyma go'sht, sovutib saqlash, yog'lar buzulishi, muzlatilgan yarim tayyor, mikroorganizm, kotlet mahsulotlari, lipidlarni gidrolizlanishi.*

CHANGES IN THE QUALITY OF THE PRODUCTS DURING THE REFRIGERATION OF MINUTE MEAT PRODUCTS

ABSTRACT

This article provides information on the occurrence of various types of damage and changes in minced meat products as a result of the effect of the storage temperature on the substances contained in the product during the cooling process of minced meat products.

***Key words:** minced meat, cold storage, fat degradation, frozen semi-finished products, microorganism, cutlet products, lipid hydrolysis.*

Dunyo bo'yicha bugungi kunda go'sht va go'sht mahsulotlariga bo'lgan talab kundan kunga ortib bormoqda. Shu o'rinda go'sht mahsulotlari ichida qiyma go'sht yarim tayyor mahsulotlari iste'molli yuqori hisoblanadi. Qiyma go'sht yarim tayyor mahsulotlari tez tayyor bo'lishi bilan ham alohida ahamiyatga egadir.

Qiyima yarim tayyor mahsulotlari - bu morfologik tuzilishi qisman saqlanib qolgan go'sht, kam dirperslangan yog' va kam miqdordagi suvdan iborat bo'lgan, dag'al maydalangan xom ashyodan tayyorlangan go'sht mahsulotlaridir. Emulsiyalarning dag'al maydalangan xom ashyodan farqlovchi xarakterli tashqi xususiyati shundaki - bu kesilgan qismida go'shtning ko'rinadigan strukturaviy elementlari mavjudligi, shuningdek, mahsulotning zarur organoleptik ko'rsatkichlarini shakllantirishni ta'minlaydigan g'ovakligidan iborat [70].

Oziq-ovqat mahsulotlari sifatining yomonlashishi va buzilishining oldini olish ilojisiz, ammo sifatning yomonlashuvi jarayonlarini sekinlashtirish mumkin, bu esa retseptlarni, texnologik qayta ishlash usullarini, oziq-ovqat mahsulotlarini qadoqlash, saqlash va tashish usullarini to'g'ri tanlashni talab qiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlarining buzilish jarayonlarini uchta asosiy turga ajratish mumkin: fizik, kimyoviy, mikrobiologik.

Go'sht mahsulotlaridagi fizik o'zgarishlar namlikning migratsiyasi yoki tarkibiy qismlardagi massa o'zgarishini o'z ichiga oladi. Namlikni yo'qotish hatto chuqur muzlatilgan oziq-ovqatlar uchun ham muammo bo'lishi mumkin. Oziq-ovqat mahsulotlarining fizikaviy buzilishining sababi emulsiyaning parchalanishi bo'lishi ham mumkin.

Oziq-ovqat mahsulotlarining buzilishi, shuningdek, kimyoviy reaksiyalar yoki ularning kimyoviy komponentlari, masalan, oqsillar (protein), yog'lar (lipidlar) va uglevodlarning parchalanish reaksiyalari natijasida yuzaga keladi. Ushbu reaksiyalarning tezligi ko'plab omillarga bog'liq: suvning faolligi, saqlash harorati, pH-ko'rsatkichi, yorug'lik yoki kislorod mavjudligi. Kimyoviy reaksiya mahsulotlari oziq-ovqat mahsulotining rangi, ta'mi, xushbo'yiligi va yoki tuzilishiga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, turli xil katalitik faollikka ega bo'lgan ko'plab fermentlar ham mavjud.

Yog'lar buzilishining sababi lipolitik fermentlar yoki fermentativ gidroliz ta'sirida oksidlanish reaksiyalari bo'lib, asosiysi, lipid miqdori ko'p bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarida lipidlarning oksidlanishi (oksidli taxirlanish) yuz beradi. Mahsulot qadoqlangan idishning bo'shlig'ida bo'lgan yoki saqlash vaqtida qadoqdan sizib o'tgan faol kislorod yog'da eriydi va to'yinmagan yog'lar bilan o'zaro ta'sirlashadi. Bundan tashqari, yorug'lik va issiqlik ham oksidlanish jarayonlarini faollashtiradi.

Muzlatilgan yarim tayyor go'sht mahsulotlarini uzoq muddatli saqlash vaqtida cheklovchi omil lipidlarning peroksidlar, gidroperoksidlar va ikkilamchi oksidlanish mahsulotlari: spirtlar, aldegidlar, ketonlar va boshqalarni hosil qilib parchalanishi va saqlash muddatini qisqartirishi hisoblanadi. Ushbu birikmalar uchun sezish chegarasi (inson sezgilari tomonidan seziladigan minimal kontsentratsiya) juda past.

Oksidlanishni oldini olish uchun ba'zida oziq-ovqatlarga antioksidantlar qo'shiladi.

Shu jumladan go'sht mahsulotlari uchun mikrobiologik buzilish jiddiy muammodir. Mikroorganizmlarning ko'payishiga pH, harorat, ozuqa moddalarining tarkibi, atrof-muhitning gaz tarkibi sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oziq-ovqat oqsillari mikroorganizmlar tomonidan dezaminlanish va dekarboksillanish reaksiyalari bilan parchalanadi.

Lipidlarning mikroorganizmlar tomonidan parchalanishi qiyinroq, buning uchun kamida ma'lum miqdorda suv kerak bo'ladi.

Xossalari va tarkibiga ko'ra yarim tayyor go'sht mahsulotlari fizik, kimyoviy va mikrobiologik o'zgarishlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Ko'pgina yangi oziq-ovqat mahsulotlari singari, suv faolligi 0,95 darajasiga yetadi. Lipidoksidazalar to'yinmagan yog'larning fermentativ oksidlanishini sezilarli darajada tezlashtiradi. Go'shtli yarim tayyor mahsulotlarda pH 6,0-6,5 atrofida, ya'ni mikroorganizmlarning rivojlanishi va fermentlarining ta'siri uchun qulay darajada bo'ladi.

Natijalar:

Qiyama yarim tayyor mahsulotlarning g'ovakligi va tarkibiy tuzilishi ularning oksidlanish jarayonlarini tezlashishiga yordam beradi. Bunga xomashyo tarkibidagi hatto juda past manfiy haroratlarda ham o'z faolligini ko'rsatishga qodir bol'gan fermentlarning saqlanishi ham ta'sir qiladi. Go'sht mahsulotlarini saqlash jarayonida sodir bo'ladigan biokimyoviy reaksiyalarning kinetik qonuniyatlarini, biokimyoviy ko'rsatkichlarini va achchiq ta'mini organoleptik baholashni o'rganish lozim. Go'sht mahsulotlarining o'ziga xos biokimyoviy ko'rsatkichlari va organoleptik xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash ko'pincha oson ish emas, chunki bu ularning sifatini idrok etishning murakkabligini hisobga oladi. Har bir alohida omilning ta'siri turli xil sifat darajalarining o'ziga xos saqlash sharoitlariga qarab farq qilishi mumkin [159].

4 ± 2 ° C haroratda (sovutilgan) va minus 18 ° C dan yuqori bo'lmagan haroratda (muzlatilgan) saqlash vaqtida yarim tayyor go'sht mahsulotlari (kotletlar guruhi) sifatini o'rganish natijasida mahsulot tarkibidagi uchuvchan yog' kislotalarining gidrolitik va oksidlanish jarayonlari kislota, peroksid, tiobarbitur sonlarining o'zgarishi bilan intensiv tarzda borishi aniqlandi (14 va 15-jadvallar).

Sovutilgan yarim tayyor mahsulotlar uchun saqlash jarayonida mikroflora va u tomonidan ajratilgan fermentlar darajasi muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun sovutilgan yarim tayyor mahsulotlar lipidlarining oksidlanishiga xom ashyo fermentlari bilan birga mikroorganizmlarning fermentlari ta'sir qiladi. Muzlatilgan yarim tayyor mahsulotlarda saqlash vaqtida mikrofloraning sezilarli o'sishi sodir bo'lmaydi.

1-jadval

Go'shtli yarim tayyor mahsulotlarda lipidlarning gidrolitik va oksidlanib buzilish ko'rsatkichlari, saqlash sharoitlari va muddatiga ko'ra dinamikasi.

Ko'rsatkichlar	Saqlash harorati, °C			
	Sovutilgan, 4±2°C		Muzlatilgan, minus 18 °C dan yuqori bo'lmagan	
	1-kun	4-kun	1-kun	200-kun
Kislota soni, 1 g yog'ga mg KOH	2,53	3,41	2,32	3,90
Peroksid soni, 1 kg yog' uchun mmol faol kislorod	3,36	5,61	0	52,3
Tiobarbiturat soni, optik zichlik birligida	0,11	0,33	0,27	0,58
Uchuvchi yog' kislotalari, 25 g mahsulot uchun ml 0,2 N NaOH	0,55	0,43	0,54	1,08

Muhokama:

Tajribalar shuni ko'rsatdiki, past haroratlar ta'sirida muzlatilgan oziq-ovqat mahsulotlarining to'qima sharbatida tuzlar konsentratsiyasining oshishi, mikroob hujayralari qobig'ining kristallar, muzlar tomonidan mexanik ravishda parchalanishi va mikroorganizmlar umumiy sonining kamayishi kuzatilgan (17-jadval). Bundan xulosa qilish mumkinki, saqlashning barqaror harorat (minus 18 ° C dan yuqori bo'lmagan) rejimiga ega muzlatilgan yarim tayyor mahsulotlarda lipid komponentida gidrolitik va oksidlanish jarayonlari ustunlik qiladi. Tajribalar davomida kislota sonining o'sishi dastlabki qiymat bilan solishtirganda 68,8% ni, tiobarbiturat soni – 126,5% va uchuvchan yog' kislotalarning miqdori - 108% ni tashkil etdi (1-jadval).

Namunalarni muzlatib qo'ygandan so'ng darhol, ya'ni saqlash boshida ularda peroksidlar aniqlanmadi va 180 kunlik saqlashdan so'ng peroksid soni 52,3 mmol faol kislorod / kg ni tashkil etdi, bu oziq-ovqat mahsulotlari uchun ruxsat etilgan chegaralardan ancha yuqori (10 mmol dan ko'p bo'lmagan faol kislorod / kg). Muzlatilgan yarim tayyor mahsulotlarni saqlash paytida lipidlar fraktsiyasining o'zgarishi sababli erkin yog' kislotalari, peroksid va karbonil birikmalarini intensiv to'planishi mahsulotda yog'ning yoqimsiz ta'mi va hidining paydo bo'lishi bilan birga keladi.

Muzlatilgan yarim tayyor mahsulotlarning 90 kun saqlashdan so'ng sifatini organoleptik baholashda ularda "eskirgan yog'" ning ta'mi va hidi aniqlandi. Bularning barchasi muzlatilgan go'sht mahsulotlarini, shu jumladan yarim tayyor qiyma go'sht mahsulotlarini saqlashda cheklovchi omil bo'lgan lipidlarning gidrolizdan keyin oksidlanishi ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa:

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki axolini go'sht mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda qiyma go'sht mahsulotlarini muzlatilgan haroratda saqlash ishlab chiqarish uchun eng yaxshi hisoblanadi. Muzlatib saqlash mahsulotni tarkibiy jihatdan yaxshi saqlanishi bilan birga inson salomatligi uchun mahsulot xavfsizligi uchun ham bezararligi ham past bo'lishligi bilan birga mahsulotni xaridorgir bo'lishligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. D.L. Bozhko, SV. Radkov. Measurement of water activity as one of the criteria for assessing the shelf life of meat products [Text] // Food industry: science and technology. 2008. No. 1. -S. 79-82.
2. Б.Т. Абдуллаева, М.И. Солиев. Научно-статистический анализ производства мясных полуфабрикатов в Узбекистане. //Актуальные научные исследования. Сборник статей IX Международной научно-практической конференции: в 2 ч.. Том Часть 1. Пенза, 2022. С.22-24.
2. Gurinovich G.V. Preparation for extending the shelf life of semi-finished meat products [Text] / G.V. Gurinovich, K.V. Lisin, N.N. Potipaeva // Meat industry; - 2005. - No. 2. - S. 31-33.
3. Bufotima T Abdullaeva, Gulnora G Rakhmonova, Mahammadzhon I Soliev. Detection of Acute Toxicity of Wormwood Extract and Pine Conifer Extract. // Spanish Journal of Innovation and Integrity. 2022. #5. P.605-609.
4. Dotsenko S.M. Semi-finished products from minced meat and vegetables [Text]. / CM. Dotsenko, O.V. Skripko SN. Parfenova // Meat industry. - 2005. - No. 2. - FROM. 28-30. (13)
5. Bufotima T Abdullaeva, Mahammadzhon I Soliev, Ulugbek G Gayibov. Determination of Antioxidant Properties of Wormwood and Pine Extracts. //European Multidisciplinary Journal of Modern Science. 2022. #5. P. 160-163.
6. Sharygina Ya.I. Improving the technology of minced meat semi-finished products using natural substances with antioxidant properties // dis. candidate of technical sciences: 05.18.04 / - Kaliningrad, 2011. - 165 p.
10. Abdullaeva B.T., Soliev M.I. Determination of antiradical activity of wormwood and pine extracts // Universum: chemistry and biology: electron. scientific magazine 2021.9(87). URL: <https://7universum.com/en/nature/archive/item/12245> (Accessed: 03/04/2022).
11. Рахимов, У. Ю. Исследование парагазоактивированных адсорбентов на основе отходов выжимки виноградных косточек / У. Ю. Рахимов, М. Р. Шамуратова, З. Н. Охунжонов // НАУКА МОЛОДЫХ - НАУКА БУДУЩЕГО : сборник статей III Международной научно-практической конференции, Петрозаводск, 02 февраля 2023 года. Том Часть 2. – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука» (ИП Ивановская И.И.), 2023. – С. 224-228. – EDN HBDCLE.

MAXSUS VA UMUMKASBIY FANLARNI O'RGANISHDA TA'LIM JARAYONINING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI

Mirsaatov R. M.

(texnika fanlari doktori, professor),

mirsaatov61@mail.ru

Kasimova G.A.

(fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent)

Toshkent davlat transport universiteti,

O'zbekiston Respublikasi

***Annotatsiya:** Ushbu maqola maxsus va umumkasbiy fanlarni o'rganishda ta'lim jarayonining didaktik xususiyatlariga bag'ishlangan bo'lib, ta'limda jarayonidagi tarbiya o'qitish jarayoniga tarbiyaviy daqiqalarni kiritish orqali emas, balki o'quv materialining g'oyaviy ahamiyatga ega qismlarini tanlash orqali ta'minlashga bag'ishlangan.*

***Kalit so'zlar:** Ta'lim jarayoni, pedagogik faoliyat, ta'lim metodlari, bilim, ko'nikma, malaka, o'zlashtirish, fikrlash, tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish.*

Oliy ta'lim muassasalarida malakali mutaxassislarini tayyorlash masalasi avvalo ta'lim jarayonida hal etiladi. Ta'lim jarayoni bu pedagog va u rahbarlik qilayotgan talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarni ongli ravishda va mustahkam o'zlashtirishiga qaratilgan uzviy va hamkorlikdagi faoliyati yig'indisidan iboratdir.

Ta'lim jarayoni ta'lim maqsadi va uning asosiy tashkil etuvchilari: ta'lim mazmuni; o'qitish, ya'ni pedagog faoliyati; o'qish- bilim, ko'nikma va malakalarni o'rganish bo'yicha o'quvchi faoliyati; ta'lim vositalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir bilan belgilanadi. O'qitish va o'qish ma'lum shakllarda, ma'lum metodlarni qo'llash bilan amalga oshiriladi. SHunday qilib, ta'lim jarayoni mazmun, shakl, ta'lim metodlari va vositalarining o'zaro aloqador yaxlitligidan iboratdir. Ta'lim jarayoni uchun uning uchta asosiy funksiyasi xarakterli: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.

Ta'lim jarayonining ta'limiy funksiyasi talabalarga ilmiy, texnik va ishlab chiqarishga oid tushunchalar, qonunlar, nazariyalar, dalillarni yetkazish va ular tomonidan bu bilimlarning o'zlashtirilishi; olingan bilimlarni o'quv va o'quv-ishlab chiqarish masalalarini hal qilish uchun ko'nikmalarni shakllantirilishi; umumo'quv, politexnik va maxsus ko'nikmalarning shakllanishi; olingan bilimlarni

mustahkamlash, takomillashtirish, kengaytirish va chuqurlashtirish jarayonida namoyon bo'ladi.

Ta'lim muvaffaqiyatining asosiy sharti- bu o'quvchining faol bilish faoliyatidir. Bilishning faolligi o'quvchining o'quv faoliyati sifati bo'lib, u o'quvchining o'qish mazmuni va jarayoniga munosabatida, bilimlarni samarali o'zlashtirilishiga intilishida namoyon bo'ladi.

Talabani bilish faolligi o'qituvchini diqqat bilan tinglashida, o'rganilayotgan fan va hodisalarni sinchkovlik bilan kuzatishida, o'rganilayotgan materialning mohiyatini tushunishga intilishida va uni mustahkam o'zlashtirishida, faol fikrlash jarayonida va bilishga oid va amaliy masalalarni hal etishda ijodiy izlanuvchanlik yo'llarini qidirishida namoyon bo'ladi. Talabani bilish faolligi darajasi va xarakteri turlicha bo'lishi mumkin, ammo u passiv bo'lsa, ta'lim jarayonini kechishi mumkin emas.

Shunday qilib, ta'lim jarayoni pedagog va talabani o'zaro aloqador hatti-harakatlari tizimini o'z ichiga olib, unda pedagog boshqaruvchilik va yo'naltiruvchilik holatida bo'ladi, lekin oxirgi natija talabalarning o'zlarining faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Kasb-hunar ta'limining bu fundamental qoidasi ta'lim jarayonini yaxlit holda faollashtirishning mohiyatini va zaruratini belgilab beradi. Bilish faolligi mohiyatan nafaqat o'qishda, balki o'quvchi shaxsini shakllanishida, uni tevarak atrofdagilarga, mehnatga munosabatida ham namoyon bo'lib, u o'quvchining faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Bularning barchasi o'qitish oldiga bir qator talablarni qo'yadi, ya'ni o'qituvchi o'z faoliyatida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishlarini tashkil etish, bu jarayonni faol, ongli, imkon qadar mustaqil, ijodiy bo'lishiga erishish lozim bo'ladi.

Ta'lim jarayonining tarbiyaviy funksiyasi, pedagog qanday qarashidan qat'iy nazar, o'qitishda doimo talabalarning tarbiyasiga ahamiyat berishida namoyon bo'ladi. Bu ta'lim jarayonining ob'yektiv qonuniyatidir. O'qitish davomida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslari shakllanadi. Ta'limning bu funksiyasi shuningdek, do'stlik, o'rtoqlik, jamoaga hurmat, ijtimoiy munosabatlarga tayyorgarlikni; mehnat intizomi, vijdonlilik, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlikni tarbiyalashni ham o'z ichiga oladi. Ta'limda jarayonidagi tarbiya o'qitish jarayoniga tarbiyaviy daqiqalarni kiritish orqali emas, balki o'quv materialining g'oyaviy ahamiyatga ega qismlarini tanlash orqali ta'minlanadi.

Ta'lim jarayonining rivojlantiruvchi funksiyasi talabalarda fikrlashning (umumiy va texnik) samarador shakllari: analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, xulosalash va hokazolarning shakllanishida namoyon bo'ladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ta'lim jarayonining bu funksiyalari o'zaro bir-biri bilan

chambarchas bog‘langan. Kasb-hunar kollejaridagi ta‘lim jarayonining o‘ziga xosligi uning rivojlantiruvchi funksiyasini oshirish zarurligidadir.

Umumkasbiy va maxsus fanlarning o‘ziga xos xususiyati ularni o‘qish davomida ta‘lim oluvchilar yetarlicha katta hajmdagi bilimlarni o‘zlashtirish bilan birga, ularda bu bilimlarni turli o‘quv va ishlab chiqarish sharoitlariga qo‘llay olish ko‘nikmasini ham shakllantirishdan iboratdir. Bu esa turlicha ta‘lim metodlari va usullarini uyg‘unlikda qo‘llashni talab etadi. Asosiy e‘tibor texnik adabiyotlar va me‘yoriy hujjatlar bilan mustaqil ishlashini tashkil etishga qaratiladi. O‘qitishda turli tabiiy va sxematik ko‘rgazmalarni qo‘llash, ta‘limning texnik vositalaridan kompleks foydalanish lozim. Maxsus fanlarning muhim xususiyati - ishlab chiqarish ta‘limi bilan bog‘liqligidir.

Yuqorida keltirilganlarning barchasi kasb-hunar ta‘limi uchun tayyorlanadigan muhandis-pedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirish masalasini qo‘yadi. Shunday ekan, ushbu yo‘nalishda tahsil oladigan talabalarga pedagogik-psixologik sikldagi fanlardan chuqur bilim berish, ularning malakaviy amaliyotlarini talab darajasida tashkil etish lozim bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tolipov O., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Fan, 2005y.205 b.
2. D.Ro‘ziyeva., M.Usmonboyeva., Z. Xoliqova. Interfaol metodlar: Mohiyati va qo‘llanilishi (metodik qo‘llanma). -Toshkent: “Fan”, 2013. – 32b.
3. Relationship of parameters that characterize the quality of live cocoons Burkhanov, S.D., Mirsaatov, R.M., Khudoyberganov, S.B., Kadyrov, B.H. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2021, 677(4), 042032.
4. Ravshanbek Mirsaatov and Sardorbek Khudoyberganov, "Development of a non-destructive method determination of the maturity of Mulberry cocoons", AIP Conference Proceedings 2432, 040018 (2022) <https://doi.org/10.1063/5.0089646>.
5. R. Mirsaatov, S. Khudoyberganov, and A. Akhmedov, "Uncertainty estimation in determination of Cocoons silkiness by thickness of their shell", AIP Conference Proceedings 2612, 050010 (2023) <https://doi.org/10.1063/5.0114683>.
6. Karabayeva M.A., Mansurova M.Y., Kasimova G.A., Sultankhodjaeva G.SH. Pedagogical technologies. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture. 2023, pp. 142-147. <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7827470>

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TASVIRIY FAOLIYAT MASHG'ULOTLARINI O'TKAZISH TEXNOLOGIYALARI

Abdukodirova Maftuna Utkirovna

Samarqand viloyati Payariq tumani 48-DMTT tarbiyachisi

maftuna94@gmail.com

***Annotatsiya:** Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tasviriy faoliyatga o'rgatish texnologiyalari va unga xos sifatlari ma'no xususiyatlari ochib berilgan; maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tasviriy faoliyatga o'rgatish texnologiyalarining ma'no xususiyatlari birlamchi manbalarga tayanilib tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** ta'lim, tarbiya, maktabgacha ta'lim tashkilotlari, tasviriy faoliyat, tabiatga sayr, mehnatsevarlik, islohatlar, xalqaro tadqiqotlar, boshqaruv dasturi, ishtirokchilar, pedagoglar.*

TECHNOLOGIES OF CONDUCT OF PICTURE ACTIVITY COURSES IN PRE-SCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

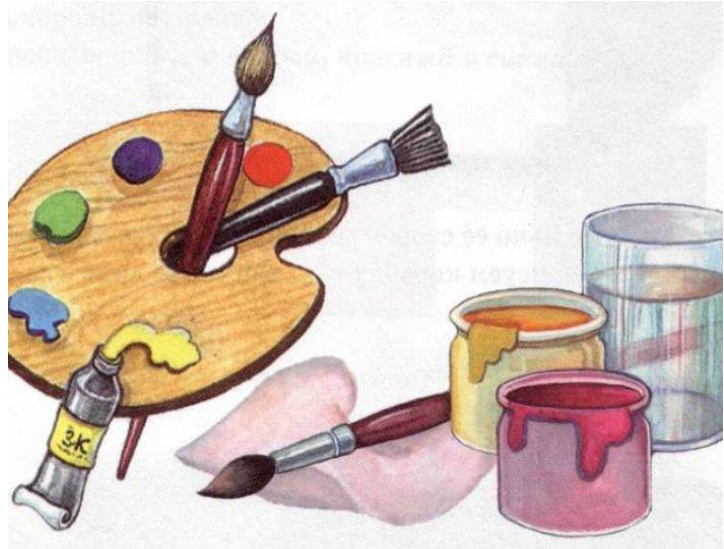
***Annotation:** In the article, the technologies of teaching visual activity in preschool educational organizations and its characteristic features are disclosed; the meaning characteristics of the technologies of teaching visual activity in preschool educational organizations were analyzed based on primary sources.*

***Key words:** education, training, preschool educational organizations, visual activity, nature walk, hard work, reforms, international studies, management program, participants, pedagogues.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tasviriy faoliyat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini o'tkazishning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni tasviriy faoliyat bilan tanishtirish orqali mehnatsevarlik, mustaqillik ko'nikmalarini shakllantirishda turli shakl, usul va vositalardan foydalanish.

Har bir bolani hayotda, davlatimizning moddiy va ma'naviy rivojlanishida faol ishtirok etadigan qilib tayyorlash uchun unga faqat bilim berib tarbiyalashgina kamlik qiladi, uning shaxsiy qobiliyatini rivojlantirish, yangilik yaratishni o'rgatish, go'zallik qonuni bo'yicha yashash va ijod qilishni shakllantirish lozim. Hayot go'zalligini ko'rishga intilish insonni olijanob qilib tarbiyalaydi, uning kundalik ishini estetik rohat-farog'at manbaiga aylantiradi. Bolalar ko'nglida go'zallik va yuksak g'oyalar hissini uyg'otishga da'vat etishda tasviriy faoliyatning o'rni g'oyat kattadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS).

“Bolajon”¹ tayanch dasturida katta yoshdagi bolalarda mehnatsevarlik, mustaqillik, mehnati natijasidan qoniqish sifatlarini shakllantirish, hunarmandchilikka qiziqtirish, xalq amaliy san’ati turlari bilan tanishtirish ta’kidlab o’tilgan. [1]

Tasviriy faoliyati bo’yicha ishni ma’lum bir vaqtga rejalashtirishda, shu davrda faoliyatning boshqa turlari bo’yicha ham amalga oshiriladigan ta’lim-tarbiyaviy ishlarni ham nazarda tutmoq lozim. Tasviriy faoliyati bo’yicha mashg’ulotlarni rejalashtirishda, albatta tasviriy faoliyat mashg’ulotlari o’rtasida o’zaro bog’liqlikni ham hisobga olmoq zarurdir.

Tasviriy faoliyatining har bir turi o’ziga hos vazifalarni hal etadi, ammo qanday bo’lsada, ularni bir yo’nalish, maqsad bo’yicha (tevarak-atrof hayotni xilma-xil o’ziga hos ko’rinishlarida tasviriy) birlashadilar.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida tasviriy faoliyat bilan tanishtirish orqali bolalarda mehnatsevarlik, ko’nikmalarini shakllantirishda turli shakl, usul va vositalar yordamidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, ko’rgazmali metod orqali rasmlar, kasblar bilan tanishtiriladi. Og’zaki metodlarga tarbiyachining bolalar bilan va bolalarning o’zaro suhbatlari kiradi. Amaliy metodda bolalar o’zlashtirilgan bilimlarini turli o’yinlar orqali mustahkamlaydilar. Bu usullar orqali mashg’ulotlarni rang-barang hamda qiziqarli tashkil etiladi. Shuningdek, mehnat

¹ Takomillashtirilgan “Bolajon” tayanch dasturi. T.: 2016

bilan tanishtirish orqali bolalarda mehnatsevarlik ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatning uzluksiz, izchil, maqsadga muvofiq tashkil etilishi ham tarbiyalanuvchilarning mashg'ulotlar jarayonida faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi.

NATIJALAR (PEZUYJBTATI / RESULTS).

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tasviriy faoliyat mashg'ulotlarida bolalar bilim va ko'nikmalarini shakllantirish quyidagi shartlarga ko'ra amalga oshiriladi:

- mashg'ulotlarni tashkil etishda maqsadni aniq belgilash (aniq maqsad asosida mashg'ulotlarning tashkil etilishi o'z navbatida vazifalarning to'g'ri belgilanishi, mashg'ulot jarayonining umumiy holatini oldindan bashoratlay olish natijalarning taxminiy bo'lsa-da, belgilab olinishi uchun sharoit yaratadi);
- mashg'ulotlarni puxta reja yoki loyiha asosida tashkil etish (ushbu holat aniq maqsad negizida xususiy maqsadlarni aniqlash, mashg'ulot jarayonining umumiy davri hamda bosqichlarida amalga oshirilishi talab etiluvchi vazifalarning mavjud vaziyatga muvofiqligini nazorat qilib borish, mashg'ulot jarayonida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish chora tadbirlarini ko'rish, har bir bosqichning yagona tizim mazmuniga muvofiq kelishiga erishish borasida imkoniyat yaratadi);
- mashg'ulotlar rejasini ishlab chiqishda tarbiyalanuvchilarning xohish-istaklari, qiziqishlari va ehtiyojlarini inobatga olish (nazarda tutilayotgan holat maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarini mashg'ulotlarga jalb etish, ularning mashg'ulotlar jarayonida faollik ko'rsatishlariga erishishni kafolatlaydi);
- mashg'ulotlar jarayonida har bir tarbiyalanuvchiga nisbatan ularning psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini e'tiborga olish asosida individual yondashish (qayd etilgan holat tarbiyalanuvchilarning mashg'ulotlar jarayonida ruhan va jismonan toliqib qolishlarining oldini oladi, har bir tarbiyalanuvchiga uning ichki imkoniyatlariga mos keluvchi topshiriqlarning berilishini ta'minlaydi); mashg'ulot jarayonida ushbu jarayonning asosiy subyektlari bo'lgan tarbiyalanuvchilar shaxsining hurmat qilinishi, har qanday ko'rinisdagi faolliklarini rag'batlantirilib borilishiga erishish (mazkur o'rinda rag'batlantirish

usullari sifatida ma'naviy rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Zero, maktabgacha tarbiya yoshi bolalarining psixologik xususiyatiga ko'ra ular o'zlarining eng oddiy xatti-harakatlariga nisbatan ham atrofdagilar e'tibor berishlarini, qo'llab-quvvatlashlarini istaydilar. Atrofdagilar tomonidan bolalarning juda oddiy darajada bo'lsa-da, dinamik xususiyatga ega xatti-harakatlarining "Juda soz", "Barakalla", "Buni uddalay olasan deb kutgandim, yanglishmagan ekanman", "Berilgan topshiriqni sifatli qilib bajarishingga ishonaman", "Juda sifatli bajarilibdi" kabi olqishlar yordamida rag'batlantirilib borishi ularning mashg'ulotlarga bo'lgan yondashuvlarini keskin darajada ijobiy ahamiyat kasb etishiga olib keladi. Bolada tarbiyachi tomonidan berilayotgan topshiriqni o'z vaqtida, sifatli bajarilishiga nisbatan mas'uliyatli yondashuvni qaror toptiradi, shuningdek, talab etilayotgan qoidalarga qat'iy amal qilish ko'nikmalari shakllanadi).

- mashg'ulotlar jarayonining oddiydan murakkabga tomon rivojlanib borishiga erishish samarali natijalarga erishish imkonini beradi. Tasviriy faoliyat bilan tanishtirish mazmuni bilan bog'liq bo'lgan bilimlar atrofalamda bolalar faoliyatini va ularning o'zini tuta bilishini, intizomini boshqarib turadi va maqsad sari yo'naltiradi. Inson qaysi sohada ishlamasin, u adabiyotchi, geograf yoki ximikmi, u nafosat va go'zalliklarni ko'ra olishi va tushuna olishi kerak.

Maktabgacha ta'lim muassasasida tasviriy faoliyati bo'yicha ishlarni rejalashtirishda asosiy tamoyil – bu tasviriy faoliyatini ta'lim tarbiyaviy ishning eng muhim bo'limlaridan biri sifatida qarash hisoblanadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Tasviriy faoliyati turlari – rasm chizish, loy bilan ishlash, applikatsiya o'ziga xos tasviriy texnikasiga egadir. Tasviriy faoliyati bo'yicha ishni rejalashtirishda tarbiyachi albatta har bir turdagi mashg'ulotlar soniga qat'iy rioya qilish lozim. Tasviriy faoliyati bo'yicha mashg'ulotlarni rejalashtirish, yuqoridagilardan tashqari mashg'ulot qanday materiallari bilan o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'lishlarini ham tarbiyachi nazarda tutmoq lozim.

Masalan, loy bilan ishlashda – loy yoki plastilin, rasm chizishda– guash, rangli qalam, ko'mir tayoqchasi va hokazo. Shuningdek, tarbiyachi mashg'ulotning dastur mazmunini tanlashda, bolalarga qanday predmetlarni chizdirish haqida emas, balki shu predmetni chizdirish yoki loydan yasattirish orqali qanday bilim va ko'nikma berish yoki o'rgatish haqida ko'proq o'ylashi lozim. Ixtiyoriy mashg'ulotlari rejalashtirishda esa tarbiyachi bolalarning mustaqilligi ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beruvchi o'rgatish usullari to'g'risida o'ylab olish kerakdir. Tarbiyachi ishlarni rejalashtirishda u yoki bu guruh bo'yicha dastur qo'ygan vazifalarni barchasini e'tiborda tutgan holda ish rejasini tuzadi. [7]

Shuningdek, tasviriy faoliyatlari bo'yicha bir oyga mo'ljallangan istikbol reja tuzish ham maqsadga muvofiqdir. Bunda tarbiyachi tasviriy faoliyati mashg'ulotlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni ham nazarda tutadi. Shunday qilgan taqdirdagina, bolalar ma'lum bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lishlari mumkin bo'ladi. Bundan tashqari tasviriy faoliyat turlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanish natijasida tevarak-atrofni badiiy jihatdan o'zlashtirishlarning yangi-yangi yo'llari vujudga keladi va bolalar tevarak-atrofni obrazli qilib tasvirning turli xil usullari bilan tanishadilar. [11]

Demak, tasviriy faoliyati turlari o'rtasidagi o'zaro aloqa ishlarini rejalashtirishda katta ahamiyatga ega ekan, xo'sh bu o'zaro bog'lanish qaysilar ekan?

1. Tasviriy faoliyatiga ta'lim-tarbiya ishining muhim bo'lagi deb qarash hamda rasm chizish, loy bilan ishlash, applikasiya mashg'ulotlarini rejalashtirishda dasturning barcha bo'limlari o'rtasidagi o'zaro aloqa, bog'lanishni doimo diqqatda tutish lozim. YA'ni, tevarak-atrof bilan tanishtirish va musiqa mashg'ulotlari va hokazo. Bular tasviriy faoliyati uchun qiziqarli hodisalar va voqealarni tanlashga yordam beradi.

2. Tasviriy faoliyatining barcha turlari tevarak-atrof hayotni obrazlarda tasvirlaydi, ammo har biri o'ziga hos xususiyatga ega ekanligi hisobga olmoq zarur. Rasm chizish – predmet va voqealarni rangda tekis yuzada tasvirlaydi, loy hajmlarda applikasiya – rangda, siluet ravishda. Shuningdek, har biri o'ziga hos tasvir texnikasiga ega: rasm chizish chiziqli grafik ravishda, rang tasvir usulida, loy-plastik ravishda applikasiya - qog'ozdan qirqish va alohida qismlardan tuzish.

3. Dasturda tasviriy faoliyati turlari oldiga qo'yilgan vazifalarning ham o'zaro aloqada ekanligidir. Masalan, bolalar rang bilan rasm chizishda va shu bilan bir vaqtda applikasiyada ham tanishib boradilar.

4. Tasviriy faoliyati turlari o'rtasidagi bog'lanish tarbiyachiga rasm chizish, loy, applikasiya bo'yicha vazifalarni aniqlashga yordam beradi. Masalan, kichik guruh doiraviy shakllarni o'rgatishda, oldin tayyor doira shakllarini applikasiyada bergan ma'qul, so'ng esa rasm chizish mashg'ulotlarida bergan ma'qul.

5. Tasviriy faoliyati turlari o'rtasidagi bog'lanish ma'lum bir mavzudagi mashg'ulotlar asosida ham bo'lishi mumkin. Masalan, "Bo'g'irsoq" ni bolalar ham chizish, applikasiya va loydan yasashi mumkin. Bu turdagi takrorlanish bolalarning mavzuga nisbatan qiziqishlarini pasaytirmaydi, chunki har bir faoliyat turi jarayonida bolalar ertak qahramonlarini xilma-xil tasvirning yangi usul va yo'llari bilan tanishadilar.

6. Tasviriy faoliyati mashg'ulotlarni to'g'ri rejalashtirishda, mashg'ulotlar o'rtasida ularning dastur vazifalari, mavzular o'rtasida bog'lanish vujudga keladiki, buning natijasida bolalarning yangi malaka va ko'nikmalarini va bilimlarni egallashlarida ma'lum ketma-ketlik va bog'lanish vujudga keladi. Masalan,

“Qushlar” mavzusi asosida olib borilgan mashg‘ulotlar jarayonida bolalar don cho‘qiyotgan qushni loydan yasashni, shoxda o‘tirgan qushni rasmini chizishni, afsonaviy qushni qanday qilib, qog‘ozdan qirqib olishni bilib oladilar.

7. Shuningdek, tasviriy faoliyati bo‘yicha ishni rejalashtirishda faqatgina ularning turlari o‘rtasidagi ketma-ketlikni nazarda tutmay, balki har bir turdagi mashg‘ulotlar o‘rtasida ham bog‘lanish o‘rnatish va ularni diqqatda tutish lozim. Masalan, predmetli rasm chizish loy ishlaridan keyin mazmunli ishlarni rejalashtirish lozim. [9]

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Tasviriy faoliyati bo‘yicha ishni rejalashtirishda tarbiyachi bolalar bilan ishlashda foydalanadigan metod va usullariga ham ahamiyat bermog‘imiz lozim. Bular ko‘rsatmali va og‘zaki metod hisoblanadi. Ko‘rsatmali va og‘zaki metodning o‘zaro birgalikda olib borilishi lozim. Demak, tarbiyachi tasviriy faoliyati bo‘yicha ishlarni rejalashtirishga juda katta ahamiyat bermog‘i lozim ekan. Tarbiyachi ishni rejalashtirishga qanday ahamiyat bergan bo‘lsa ishni hisobga olishga ham shunday e‘tibor bermog‘i lozim bo‘ladi. Chunki bu narsa– tarbiyachiga tasviriy faoliyatiga o‘rgatish bo‘yicha dastur vazifalari talablari qanday bajarilganligi aniqlashga va mashg‘ulotlarni sifatli chiqishi uchun qanday tayyorgarlik ishlarini ko‘proq olib borish lozimligi, hamda o‘rgatishlarning yangi xilma-xil metod va usullari ustida ko‘proq ishlash lozimligini aniqlab olishga va keyinchalik ulardan bolalar bilan ishlashda foydalanish uchun yangi-yangi imkoniyat yaratib beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Takomillashtirilgan “Bolajon” tayanch dasturi. T.: 2016.
2. Maktabgacha ta’limga qo‘yiladigan davlat talablari. T.: 2017
3. “Bilimdon” dasturi. T.: 2014
4. Amirova. G.A., Sulaymonov A.P., Djurayeva B.R. Maktabgacha ta’lim muassasalarda applikasiya mashg‘ulotlari. T., 2014.
5. D.T Sabirova. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tasviriy savodxonlik elementlarini shakllantirish.
6. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O‘QISH SAVODXONLIGINI O‘RGANISH BO‘YICHA TARAQQIYOT. Ta’lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 1 (5), 134-138.
7. Safarov, B.N. (2022 yil, noyabr). MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOGIK KOUCHINGNI TOSHKIL ETISHNING DOLZARBLIGI. 21- ASRDA INNOVATSION TA’LIMNING O‘RNI VA AHAMIYATIGA BASHLANGAN XALQARO KONFERENSIYADA (1-jild, 8-son, 30-35-betlar).

8. Safarov, B. (2021). 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini ahamiyati: 6-7 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda matematika mashg'ulotlarini ahamiyati. Maktabgacha ta'lim jurnali , 2 (2).
9. Norboyevich, SB, & Axmadjonovna, BM (2023). TA'LIM MUASSASALARIDA TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHNING BOSHQARUV PRINSPLARI. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 2 (4), 18-23.
10. Мелиев Х. А., Сафаров Б. Н. ОИЛА, МАКТАБ ВА МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТИ ҲАМКОРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ МАЗМУНИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 11. – С. 1312-1316.
11. Во'ltakov S., Begaliyeva H. TA'LIM JARAYONIDA KREATIV FIKRLASHNING AHAMIYATI //Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 129-132.

UO‘T: 631.5/445.152/559

KARTOSHKKA YETISHTIRISHDA BIOGUMUSNING O‘RNI**Charshanbiyev Umurzoq Yuldashevich**

Toshkent davlat agrar universiteti, dotsenti

Odinayev O‘lmas

Toshkent davlat agrar universiteti, talabasi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada kartoshka yetishtirishda tuproqqa biogumusni qo‘llashning ahamiyati, biogumusni tayyorlash texnologiyasi, biogumusni qo‘llash usullari, me‘yori va muddatlari, kartoshkaning o‘sib-rivojlanishiga biogumusning ta‘siri kabi ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: biogumus, tuproq, qatlam, gumus, mikroelement, somon, gektar, Kaliforniya qizil chuvalchangi, kartoshka, vegetatsiya, davr, organik o‘g‘it.

Аннотация: В данной научной статье приведены сведения о важности внесения биогумуса при возделывании картофеля в почву, технологии приготовления биогумуса, способах, нормах и сроках внесения биогумуса, влиянии биогумуса на рост и развитие картофеля.

Ключевые слова: биогумус, почва, слой, гумус, микроэлемент, солома, гектар, калифорнийский красный червь, картофель, вегетация, период, органическое удобрение.

Annotation: This scientific article provides information on the importance of introducing vermicompost when cultivating potatoes in the soil, the technology for preparing vermicompost, methods, rates and terms of applying vermicompost, the effect of vermicompost on the growth and development of potatoes.

Key words: biohumus, soil, layer, humus, microelement, straw, hectare, Californian red worm, potato, vegetation, period, organic fertilizer.

Kirish. Dunyo qishloq xo‘jaligida ekin maydonlarining tuproq unumdorligini saqlash, oshirish va qayta tiklash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Unumdor tuproqlar ekinlar hosilining yuqori bo‘lishini ta‘minlaydi. Biogumus ko‘p yillardan beri qo‘llanilib kelmoqda. Biogumus shaxsiy uyning o‘simliklari tizimida, golf maydonchalari hududida, meva ishlab chiqarish sistemasida, dala sabzavotlari,

issiqxona mahsulotlari, poliz ekinlari, substrat va o'simlik urug'lari uchun, shahar hududidagi yashil maydonlar va istirohat bog'lari tashkil qilingan dalalarning tuproq unumdorligini oshirada va tuproqning suv fizik, mexanik va kimyoviy tarkibini yaxshilashda katta ahamiyatga ega. U murakkab elementlardan tashkil topgan, qulay va samarali organik o'g'itdir [1,2,3,4,5,6,7,17,18,19].

Mineral o'g'it solish bu tuproqni aldashni bir yo'li. Biz tuproqqa eruvchan shakildagi ozuqa moddalarni solganimasak, tuproqning ozuqaviy qismini o'stirishga va hosil miqdorini ko'paytirishga harakat qilamiz. Lekin, muammo ozuqani belgilangan me'yorda taqsimlashdir. Azot mineralining samaradorlik darajasi o'rtacha 50% dan kamroq. Ba'zi ko'p miqdordagi o'g'itlar tuproq va yer usti suvlarini zararlamoqda va karbonat angidritdan ko'ra 300 marta zararliroq bo'lgan issiqxona gazlarini keltirib chiqarmoqda. Tuproq tarkibidagi mikroblar o'g'it tasirida zararlanadi va o'simlik ildizi bilan ozuqlanishni to'xtadi. Natijada tuproqda ortiqcha miqdorda azot hosil bo'ladi va o'simlik uni iste'mol qiladi va rivojlanadi. Tabiat bizga kuchli va sog'lom o'simlik uchun nima kerakligini ko'rsatadi: bu esa tabiiy mahsulot biogumusdir [8,9,10,11,12,13,14,15,16,].

Biogumus, bu hech qanday zararli kimyoviy vositalarsiz tabiiy sharoitda kechadigan jarayondir. Bunda chuvalchaglardan foydalaniladi. O'zbekiston sharoitida 3 xil turdagi chuvalchaglar boqiladi. Ular orasida eng samaralisi Kaliforniya qizil yomg'ir chuvalchaglari hisoblanadi. Kaliforniya qizil chuvalchangi bir kecha – kunduzda o'z og'irligiga teng miqdorda oziq iste'mol qiladi. Oziqni hazm qilish jarayonida chuvalchang maxsus modda - biogumus ajratib chiqaradi. Kaliforniya qizil chuvalchaglari juda serpusht bo'lib, har 7 kunda urchiydi. Chuvalchang maxsus ipak qobiqqa o'ralgan tuxum qo'yadi. 20 kun o'tgach tuxumdan 2 tadan 20 tagacha yosh chuvalchaglar chiqadi va ular 70-90 kunda voyaga yetadi. Optimal sharoitlarda bitta chuvalchang bir yilda 500 tadan 1000 tagacha nasl berishi mumkin [20,21,22,23,24,25].

Biogumus tayyorlash joy va xomashyo tayyorlash. Biogumus tayyorlash bo'yicha o'tkazgan tadqiqotlarimizda har xil variantlarda va usullar olib borildi. Tajribalar Navoiy viloyati Qiziltepa tumani Navqorin mfy.da o'tkazildi. Biogumus tayyorlash uchun kerakli xom-ashyolar (qora mol go'ngi, somon va boshqa organik mahsulotlar) tayyorlab olindi. Shundan keyin joy tayyorlandi. Joy toza, tekis yer maksimal 50 sm balandlikda beton to'siq bilan o'rab chiqiladi. Maydonning o'lchami minimal hisobda 12 m² (2×6) tashkil qildi.

1-rasm. Uy sharoitida biogumus tayyorlash jarayoni

Biogumus tayyorlash texnologiyasi. Tayyorlangan joyga birinchi qatlam tuproq, ikkinchi qatlam maydalangan tog‘ toshi (shebin) va uchinchi qatlam go‘ng joylashtirildi. Birinchi qatlamning ahamiyati ortiqcha suvni shimib olib, o‘tacha namlikni bir xilda saqlash hisoblanadi. Ikkinchi qatlamdagi toshlar chuvalchaglarni tuproqqa o‘tib ketmasligini ta‘minlaydi. Uchinchi qatlam ozuqa qatlami hisoblanadi. Chuvalchaglarga ozuqa sifatida chorva hayvonlar masalan, qoramol, ot, qo‘y va boshqalarning go‘ngidan foydalaniladi. Go‘ng chirimagan, 3-4 oy turgan va chiqindilardan (temir, tosh, selofan va hokazolar) holi bo‘lishi kerak. Go‘ng chuvalchaglarga berilishidan oldin tuproq bilan aralashmasligi uchun beton yerga qalinligi 25 sm qilib to‘shaladi va undan toza suv chiqquncha suv sepib yuviladi. Bunday yuvishdan maqsad go‘ng tarkibidagi siydik kislotasini yuvib chiqarish hisoblanadi. Yuvish bir marotaba amalga oshiriladi. Tayyor bo‘lgan go‘ng uchinchi qatlam sifatida 15 sm qalinlikda yotqiziladi. Ozuqa sifatida go‘ngga o‘simlik qoldiqlari, meva va sabzavot po‘stloqlari, tuxum fleykalarini qo‘shimcha qilish mumkin. Ular biogumus tarkibini yaxshilaydi. Go‘ngga somon ham aralashiriladi. Yilning salqin fasllarida chuvalchanglar unga tuxum qo‘yadi, issiq mavsumlarda u havo o‘tkazuvchi nay vazifasini bajaradi. Keyin go‘ngga 40 kg, ya‘ni 1 m² chuvalchang tashlanadi. Har ikki kunda yomg‘irlatib suv sepib turiladi. Suv ta‘sirida go‘ng zijlashadi, chuvalchanglar harakati sekinlashishi kuzatiladi. Shuning uchun har 7-10 kunda o‘tkir bo‘lmagan panshaxa bilan ag‘darib turiladi. Chuvalchanglar go‘ngni qayta ishlab chiqarib biogumusga aylantiradi. Biogumus qo‘lga olib ko‘rib tekshirib turiladi. Tayyor biogumus 1-3 mm.li qo‘ng‘ir-qora rangli granulalar ko‘rinishida bo‘ladi. Keyin biogumus ustidan yana maydalangan go‘ng 15 sm qalinlikda yotqiziladi. Bu jarayon o‘rtacha 6 oy davomida qaytariladi. Jarayon so‘ngida 40-50 sm qalinlikdagi toza biogumus hosil bo‘ladi. Biogumus maxsus elak-separator orqali elanadi va chuvalchanglar, ularning tuxumlari ajratib olinadi. Biogumus xaltalarga solib qadoqlanadi. Bunday havosiz sharoitda turgan biogumus

o‘z sifatini 1-1,5 yilgacha yo‘qotmaydi. Tayyor biogumusdan issiqxona sharoitida va ochiq ekin maydonlarida gul, sabzavot hamda poliz mahsulotlarini yetishtirishda foydalanish mumkin. Mo‘l hosil olish uchun har bir nihol ostiga 700 grammdan 1 kg. gacha biogumus solish samaralidir.

2-rasm. Tayyor bo‘lgan biogumusni saralash va qoplash jarayoni

Tajriba olib borish sharoiti va uslubiyati.

Tajriba Navoiy viloyati Qiziltepa tumani och tusli bo‘z tuproqlar sharoitida olib borilmoqda. Dala tajribalari 5 ta variant 3 ta takrorlashda o‘tkazildi. Tajribani qo‘yish, kuzatishlar, hisob va tahlillarni qilishda B.A. Dospexovning «Metodika polevogo opita» va O‘ZPITIda ishlab chiqilgan «Dala tajribalari uslubiyati», Metodika provedeniya polevix i vegetatsionnyx opitov v xlopkovodstve» nomli kitoblaridan foydalanildi.

Tajriba tizimi

№	Variantlar	Organik o‘g‘it me‘yori, t/ga
1.	Nazorat varianti (o‘g‘itsiz)	-
2.	Mahalliy o‘g‘it (chirtilgan go‘ng)	10
3.	Biogumus	2,0
4.	Biogumus	3,0
5.	Biogumus	5,0

Tajriba natijalari. Tajriba Navoiy viloyati Qiziltepa tumani och tusli bo‘z tuproqlar sharoitida olib borilmoqda. Tajriba dalasining tuprog‘i och tusli bo‘z tuproqlar sharoitida olib borilmoqda Tuproqning unumdorli kam, oziqa elementlari bilan kam ta‘minlangan. Shunday tuproq sharoitida kartoshka etishtirish uchun imkoniyatlarni o‘rganish uchun tajribalar olib borilmoqda. Bizning tajribamizda kartoshka etishtirish uchun mineral o‘g‘itlarsiz, faqat organik o‘g‘itlarni qo‘llash evaziga hosil olish va tuproq unumdorligini yaxshilash maqsad qilib olingan.

Tajribada olingan dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, nazorat variantida kartoshkaning unib chiqish darajasiga nisbatan organik o'g'it solingan variantlarda 4-5 kun oldin boshlanganligi kuzatildi.

Biogumus solingan variantlarda tuproqning mexanik tarkibi, suv-fizik xossalari yaxshi holatga o'tib boshlaganli kuzatilmoqda.

3-rasm. Kartoshka ekilayotgan maydonga biogumus solish va o'sib – rivojlanish jarayoni.

Olib borilayotgan tajribada kartoshkaning o'sib-rivojlanishi me'yorida bo'layotganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa. Tajriba natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, nafaqat qishloq xo'jalik ekinlarining o'sib – rivojlanishiga yaxshi ta'sir qiladi, shu bilan bir qatorda tuproq unumdorligini, tuproqning mexanik tarkibini va tuproqning suv-fizik xossalari yaxshilanishiga katta yordam beradi. Demak unumdorligi kam erlarda kartoshka etishtirish uchun biogumusda foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

- [1] Abdalova, G.N.; Eshonkulov, J.S.; Sulaymonov, S.O.; Abdullayeva, F.M. Improvement of Cotton Nutrition Procedure and Irrigation Technologies. *ACADEMICIA Int. Multidiscip. Res. J.* 2021, 11, 720–723. [[Google Scholar](#)] [[CrossRef](#)]
- [2] Allanov, K.; Sheraliev, K.; Ulugov, C.; Ahmurzayev, S.; Sottorov, O.; Khaitov, B.; Park, K.W. Integrated Effects of Mulching Treatment and Nitrogen Fertilization on Cotton Performance under Dryland Agriculture. *Commun. Soil Sci. Plant Anal.* 2019, 50, 1907–1918. [[Google Scholar](#)] [[CrossRef](#)]
- [3] Burievich, T.B., Olimovich, A. Eshankulov J.S., Turaevich, M.T 2021 Groundwater consumption and cotton productivity. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(09), 130-135. [[Google Scholar](#)]
- [4] Dusbayev I.R., Nasirov B.S., Ashirov Y.R., Eshonkulov J.S., Rashidov Q. 2021 Methods of planting fine fluid cotton and effects of Herbicides. 2nd International

Conference on Science Technology and Educational Practices. Turkey 251-254 p. [Google Scholar](#)]

[5] Eshonkulov J., Kamilov B. Effect of irrigation regimes on the fertility of soybean and sunflower cultivars planted in repeated periods To cite this article: January 2023 IOP Conference Series Earth and Environmental Science DOI: 10.1088/1755-1315/1140/1/013006 [Google Scholar](#)]

[6] Eshonkulov Jamoliddin Saporboy ugli., Shamsiev Akmal Sadirdinovich. Vol.5 NO. 2020 Congress (2020) ChanGES in water-physical properties of soil in repeated crop sunflower care. International congress on modern education and integration congress – India – Volume 5. – P. 89-90. [Google Scholar](#)]

[7] Inagamova N., Rahmonov R.U., Charshanbiev U.Y., Nasirov B.S., Ruziev A.A. Washing the soil through irrigation erosion and measures to combat it. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal. Volume: 6 | Issue: 12 |December 2020. 496-499.

[8] Izbasarov B.E., Norkulov U., Tukhtashev B., Hikmatov Sh. Influence of new types of horizontal ditches on the growth, development and yield of winter wheat in saline and groundwater surface soils. influence of new types of horizontal ditches on the growth, development and yield of winter wheat in saline and groundwater surface soils 2021 [Google Scholar](#)]

[9] Nasirov Bakhtiyor Salakhiddinovich Charshanbiyev Umuroq Yuldashevich, Eshankulov Jamoliddin Saporboy ugli. "Efficiency of application of herbicides which are samuray 33% ek, zellek super 10.4% ek and triflurex 48% ek against weeds in cotton fields" *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 2.09 (2021): 136-139.

[10] Nasirov B.S., Charshanbiyev U.Y., Eshankulov J.S., Oblokulova J.B. Efficiency of application of herbicides which are samuray 33% e.k., zellek super 10.4% e.k. and triflurex 48% e.k. against weeds in cotton fields. *Web of scientist: Internstional scientific research jurnal* ISSN: 2776-0979 (Volume 2, Issue 9, Sep., 2021. 136-139. [Google Scholar](#)]

[11] Norkulov U., Izbasarov B., Tukhtashev B., Eshonkulov J., Volume: 2 Issue: 2 2022 Effects of Sardoba Reservoir Flood on Irrigated Land, *International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology* e-ISSN: 2792-4025 40-42 p.

[12] Norqulov U., Axmurzayev Sh., Eshonqulov J., Raxmatullayev S. Toshkent viloyati sharoitidasoya dalasidagi zarpechakka qarshi zeta 100 g/l gerbitsidini qo'llashning samaradorligi 2022/12/31 *research and education* 503-507 [[Google Scholar](#)] [[CrossRef](#)]

[13] Norkulov U., Tukhtashev B., Eshonkulov J., Volume: 2 Issue: 2 2022 Change of mechanical composition of soils after flood of sardoba water reservoir, *international journal of innovative analyses and emerging technology* e-ISSN: 2792-4025 36-39 p. [Google Scholar](#)]

[14] Salakhiddinovich, Nasirov Bakhtiyor., Eshankulov Jamoliddin Saporboy ugli 2021 "Development of Irrigation Procedures for Shadow Varieties Planted After Autumn Wheat." *International conference on multidisciplinary research and*

innovative technologies. Vol. 1. 2021. [Google Scholar](#)]

[15] Shamsiyev Akmal Sadirdinovich, Eshonkulov Jamoliddin Saporboyugli, Sultanov Umbetali Tazabayevich 2020 Growth and development of soy and sunflower varieties. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal 10(11):1289-1291

[16] Shamsiyev Akmal Sadirdinovich, Kamilov Bakhtiyor Sultanovich., Eshonkulov Jamoliddin Saporboyugli, Ashirov Y.R. Agrophysical and agrochemical properties of influence of recycled soya and soil of the field 2020 ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal August – India, 2020. – Vol. 10. – Issue 8. – P. 475-479

[17] Tukhtashev B., Norkulov U., Izbosarov B. Technology of proper use of saline soils in the conditions of Uzbekistan. E3S Web of Conferences 258, 03027 (2021) [Google Scholar](#)]

[18] To‘xtashev B.B. Organik dehqonchilik. Darslik. “Fan ziyosi nashriyoti” T. 2022.

[19] Textbook on Organic Agriculture. FAO fiat panes. Budapest 2017.

[20] Toshpulatov Ch., Tukhtashev B., Charshanbiev U., Mavlonov B. Effects of soil salt-leaching terms on growth, development and yield of corn in Uzbekistan. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2022 IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 1140. 013005. 1-9.

[21] Ziyatov Musulman Panjiyevich, Shamsiyev Akmal Sadirdinovich, Kamilov Bakhtiyor Sultanovich, Abdalova Guliston Nuranovna, Abdurakhimov Shavkatjon Olimovich, Eshonkulov Jamoliddin Saporboy ugli. PJAEE, 17(6) 2020 Effective agrotechnology of cotton feeding in different irrigation methods. Palarch’s Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology 17(6). ISSN 1567-214x. 3415-3428 p.<http://www.palarch.nl/index.php/jae/article/view/1335> [Google Scholar](#)]

[22] Chorshanbiyev U.Y., Allanov Kh.K., Safaraliyev L.H., Berdiboev E.Y. The effect of organic fertilizer application in growing amarant (amaranthus) plant. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2022 IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 1140. 011021. 1-8.

[23] Charshanbiev U., Shodmanov M., Sultanov U., Dusbaev I. Effects of continuous application of Samurai and Zellek Super herbicides on cotton fields against weeds in the conditions of Uzbekistan. E3S Web of Conferences 258, 04052 (2021). 1-11.

[24] Charshanbiev U.Y., Muminov K.M. Successive Application of Samuray 33% e.c. and Zellek Super 10,4% e.c. Herbicides Against of Weeds in the Fields or Cotton. International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN (Online): 2319-7064. 1588-1591.

[25] Charshanbiyev Umurzok. Effect of organic fertilizers in growing alfalfa for seed and forage. E3S Web of Conferences 371, 01050 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101050>. AFE-2022

TABIATNI MUHOFAZA QILISHGA OID QONUNCHILIK IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATI SOHASIDA XORIJIY TAJRIBA

Arziqulov Adham Alimardon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi

magistratura tinglovchisi

aaarzikulov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishga oid qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazoratini takomillashtirish sohasida xorijiy davlatlar tajribasiga bag'ishlangan. Maqolada MDH, Yevropa va AQSH, Yaponiya, XXR kabi boshqa rivojlangan davlatlarda tabiatni muhofaza qilishni amalga oshiruvchi organlar faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Prokuror nazorati, umumiy nazorat, sog'lom atrof-muhit, muhofaza etiladigan obyektlar, nazorat organlari.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена опыту зарубежных стран в области совершенствования прокурорского надзора за исполнением законодательства об охране окружающей среды. В статье освещается деятельность органов, осуществляющих охрану природы в СНГ, Европе и других развитых странах, таких как США, Япония, КНР.

Ключевые слова: *Прокурорский надзор, общий надзор, здоровая окружающая среда, охраняемые объекты, надзорные органы.*

ANNOTATION

This article is devoted to the experience of foreign countries in the field of improving prosecutor's supervision over the implementation of legislation related to the protection of the environment. The article covers the activities of bodies that carry out conservation in the CIS, Europe and other developed countries such as the United States, Japan, China.

Keywords: *Prosecutor's supervision, general control, healthy environment, protected facilities, supervisory authorities.*

KIRISH

Ta'kidlash joizki, bugungi globalashuv davri atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish ishlarini tizimli, samarali va zamon talablariga mos ravishda rivojlantirib borishni taqozo qilmoqda. So'nggi yillarda dunyoning barcha mamlakatlari birdaniga noxush tabiat hodisalari: suv toshqinlari va bo'ronlar, yong'inlar va qurg'oqchilikka duchor bo'lish kabi noxush hodisalarni boshidan kechirishmoqda. Atrof-muhitning iqlimiy degradatsiyasi butun dunyoda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu hodisalar fonida ushbu masala jahon miqyosida muammoli masalaga aylanib ulgurdi. Sog'lom atrof-muhitni saqlash hamda iqlim o'zgarishlariga qarshi kurashish uchun bugungi kunda dunyo mamlakatlarida tabiatni muhofaza qiluvchi turli davlat tashkilotlari tuzilgan va faoliyat yuritmoqda. Ushbu tashkilotlar orasida prokuratura organlarining faoliyatini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Prokuratura organlari tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasida qonunchilik ijrosi ustidan nazorat har bir davlatda ushbu organning huquqiy maqomidan kelib chiqib belgilanadi va amalga oshiriladi. Xalqaro tajribada prokuratura organlarining huquqiy maqomi bo'yicha turli-xil modellar shakllangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

S.P. Sherba ta'kidlaganidek, dunyoning barcha mamlakatlari uchun prokuratura organlarining yagona modeli mavjud emasligini va har bir mavjud modelning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari borligini hisobga olgan holda har bir davlatda prokuratura faoliyati milliy an'analar va jamiyat mentalitetini hamda uni tashkil etish va faoliyat ko'rsatishining ijtimoiy-siyosiy sharoitlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi kerak [1].

Xorijiy davlatlarning prokuratura faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy dunyoda prokuraturaning huquq tizimidagi o'rnini aniqlashga yagona yondashuv mavjud emas. Xorijiy mamlakatlarda prokuratura organlari uzoq rivojlanish davrida mamlakatning tarixiy sharoitlarini, davlat mexanizmining tabiatini va iqtisodiyotni hisobga olish asosida qurilgan [2]. Shunga qaramasdan dunyo tajribasida prokuratura faoliyatining asosan ikki modeli shakllanganini ko'rish mumkin.

Prokuraturaning Angliya-Amerika modeli. Prokuraturaning ingliz-amerika modelidagi mamlakatlarda (AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Hindiston kabi davlatlar) prokuratura organlari jinoiy ta'qib qilish faoliyatini amalga oshiradi.

Prokuraturaning Yevropa kontinental modeli. Kontinental Evropada prokuror nafaqat jinoiy ta'qib qilishni, balki jinoyat ishining sudgacha bo'lgan bosqichlarida nazoratni, jinoyat ishlarini tergov qilish ustidan nazoratni ham amalga oshiradi.

Jumladan, Fransiyada u politsiya surishtiruvchi va dastlabki tergovchi boshqaradi, Italiyada u jinoiy ishlarni qoʻzgʻatadi va tergov qiladi, sud politsiyasini olib boradi [3].

MDH davlatlari doirasida qaraydigan boʻlsak, bu davlatlarda ham prokuratura organlarining vazifalarida farqlanishlarni koʻrishimiz mumkin. Jumladan, M.Zaprudskaya Ozarbayjon, Armaniston, Gruziya, Moldova va Ukraina davlatlari qonun chiqaruvchi organlari prokuraturaning “umumiy nazorat” (yaʼni, qonunchilik ijrosi ustidan nazorat) funksiyasini bekor qilishni belgilab beruvchi qonunlar qabul qildi va hozirda ushbu davlatlar prokuratura organlarida “umumiy nazorat” funksiyasi mavjud emas. Rossiya, Belarussiya, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Tojikiston, Turkmaniston prokuratura organlarida qonunlar ijrosi ustidan nazorat asosiy vazifasi hisoblanadi [4], deb fikr bildirgan boʻlsa, B.Boymatov va F.Malikovlar “AQSh, Germaniya, Italiya va Fransiya prokuratura organlarining asosiy vazifasi – birinchi galda jinoiy taʼqibni va ayblov faoliyatini olib borishdan iborat” [5], deb taʼkidlab oʻtganlar.

Yuqoridagi fikrlarni tadqiqotchi E.G. Knyazeva ham tasdiqlab, Gʻarb davlatlarida prokuratura ayblov organi sifatida faoliyat koʻrsatishi, ular “umumiy nazorat” vazifasini amalga oshirmasligini hamda koʻplab mamlakatlarda prokuratura mustaqil tizim emas, balki sud yoki ijro hokimiyati tarkibiy qismi sifatida faoliyat koʻrsatishini taʼkidlab oʻtadi.

NATIJAR VA MUHOKAMA

Xorijiy davlatlar tajribasini oʻrganish natijasida prokuratura organlari bajaradigan vazifalar turli davlatlarda turlicha ekanligining guvohi boʻlishimiz mumkin.

Jumladan, Germaniyada prokuratura organlari politsiya xizmati ishtirokida ayrim jinoyat ishlarini tergov qiladi, ayni paytda, Federal Bosh prokuror boshchiligidagi Federal prokuratura Germaniya Federal Oliy sudiga birlashtirilgan. Germaniyada prokuratura xavfli chiqindilarni noqonuniy tashlash va suv yoʻllarining ifloslanishi kabi ekologik jinoyatlarni tergov qilish va javobgarlikka tortish huquqiga ega. 2020-yilda nemis prokurorlari uchta hozirgi va sobiq Volkswagen rahbarlariga qarshi "Dizelgate" janjalidagi roli uchun ayblov eʼlon qilishdi, unda kompaniya chiqindi darajasini hisoblashni aldashga imkon beradigan dizel transport vositalariga dasturiy taʼminot oʻrnatganligi aniqlangan [6].

AQShda prokuratura ijro hokimiyati tizimida faoliyat yuritib, faoliyati koʻproq jinoyatchilikka qarshi kurash va uning oldini olishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Prokurorlarning eng muhim vazifasi esa sudda ayblovni quvvatlashdan iborat hisoblanadi. Amerika Qoʻshma Shtatlarida atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi (The Environmental Protection Agency (EPA) ekologik qonunlarni bajarish uchun

mas'ul hisoblanadi hamda bu borada federal va shtat prokurorlari bilan yaqin hamkorlik qiladi. Misol uchun, 2020-yilda AQSh Adliya vazirligi va EPA Fiat Chrysler bilan kompaniya chiqindi darajasini hisoblashni aldashga imkon beradigan transport vositalariga noqonuniy dasturiy ta'minot o'rnatganligi haqidagi da'volar bo'yicha kelishuvni e'lon qildi. Hisob-kitobning bir qismi sifatida Fiat Chrysler 305 million dollarlik fuqarolik jarimasini to'ladi va ekologik muvofiqlik dasturini amalga oshirishga rozi bo'ldi [7].

Angliya va Uelsda davlat ayblovchilari xizmati joriy qilingan bo'lib, ularning asosiy funksiyasi – politsiya tomonidan tergov qilingan jinoyat ishlari bo'yicha sudlarda davlat ayblovini quvvatlashdan iboratdir [2].

Norvegiya va Finlyandiya atrof-muhitni muhofaza qilish Atrof-muhit vazirligi zimmasiga yuklangan.

Shvetsiyada prokuratura Adliya vazirligi qoshida tashkil etilgan bo'lib, sud va politsiya tizimidan mustaqil faoliyat ko'rsatadi hamda jinoyat ishlari bo'yicha tergov harakatlarini olib boorish, jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha qarorlar qabul qilish va jinoyat ishlari bo'yicha harakatlarni ko'rib chiqish bo'yicha sudga kelish vazifalarini bajaradi. Shvetsiyada atrof-muhitni muhofaza qilish Atrof-muhitni muhofaza qilish agentligi tomonidan amalga oshiriladi. Agentlik Shvetsiya prokuraturasi bilan yaqindan hamkorlik qiladi. Shvetsiya markaziy prokuraturasida ekologiya va mehnat masalalari bo'yicha shug'ullanuvchi maxsus bo'lim ham tashkil etilgan [8].

Braziliyada Federal prokuratura (The Federal Public Prosecutor's Office (MPF)) ekologik qonunlarni bajarish va ekologik jinoyatlarni ta'qib qilish uchun javobgardir. 2020-yilda MPF Braziliya hukumatiga qarshi Amazon yong'ir o'rmonlari yong'inlari bilan muomala qilgani uchun sudga murojaat qildi. Sud jarayoni hukumatni yong'inlarga qarshi kurashish va atrof-muhitga zarar etkazmaslik uchun choralar ko'rishga majbur qildi [9].

Avstraliyada Hamdo'stlik Davlat prokuraturasi direktori (The Commonwealth Director of Public Prosecutions (CDPP)) federal qonun bo'yicha ekologik huquqbuzarliklarni ta'qib qilish uchun javobgardir. 2020-yilda CDPP g'arbiy Avstraliyadagi qadimiy Aborigen tosh boshpanalarini yo'q qilganligi uchun Rio Tinto deb ataluvchi kon kompaniyasiga qarshi ayblov e'lon qildi. Ayblovlar mamlakatning madaniy merosi to'g'risidagi qonunlariga binoan qo'yilgan va kompaniya uchun jarimalar va boshqa jazolarga olib kelishi mumkin [10].

O'rganishlar Xitoy Xalq Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish konstitutsiya darajasida mustahkamlab qo'yilganligini ko'rsatdi. Xitoy Xalq Respublikasi Konstitutsiyasining 9, 10 va 26-moddalarida tabiiy muhitni muhofaza qilish tamoyillari, shuningdek, fuqaro va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlar

mustahkamlangan. Davlat fuqarolar uchun ekologik muhitni va umumiy ekologik vaziyatni muhofaza qilish va yaxshilashga; ifloslanish va jamiyat uchun boshqa xavfli hodisalarning oldini olish va nazorat qilish; o'rmonlarni ekishni tashkil etish va rag'batlantirish, o'rmonlarni muhofaza qilish kabilarni tashkil etishga majburligi belgilab qo'yilgan. Ma'lumot uchun, bugungi kunda XXR ekologik xavfsizlikni ta'minlashning yagona konsepsiyasini tasdiqlagan va bu konsepsiya Xitoyning asosiy me'yoriy hujjati sifatida davlatning 2050-yilgacha ekologik xavfsizligini ta'minlash strategiyasi hisoblanadi [11].

Xitoy Xalq Respublikasida prokuratura faoliyati "Xalq prokuraturalarini tashkil etish to'g'risida"gi (The Law of the People's Procuratorates of the People's Republic of China) Qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu Qonunda Xitoy xalq prokurorlarining asosiy vazifalari ko'rsatilgan bo'lib, unga jinoiy javobgarlikka torish, jinoyatlarni tergov qilish, tergov organlari qarorlarining qonuniyligini nazorat qilish, jinoyat ishlari bo'yicha davlat ayblovini quvvatlash hamda sudlar tomonidan o'tkazilayotgan sud muhokamalarining qonuniyligini nazorat qiladi. 2018-yilda Xitoy xalq prokuraturasi (The Supreme People's Procuratorate (SPP) ekologik qonunlarni buzgan kompaniyalar va shaxslarni tergov qilish va ta'qib qilish qoidalarini o'z ichiga olgan ekologik jinoyatlar bilan ishlash bo'yicha ko'rsatmalar chiqardi. SPP shuningdek, ekologik ishlarni ko'rib chiqishga bag'ishlangan maxsus bo'linmani tashkil etgan.

Yaponiya Respublikasining qonunchiligida prokurorlarning vakolatlariga jinoiy ishni qo'zg'atish va tugatish, dastlabki tergovni olib borish, tegishli qonunlar ijrosini sudlardan talab qilish, hukmlar ijrosini tekshirish va nazorat qilish kiritilgan [12].

Tahlillarga asoslangan holda qayd etish lozimki, G'arb davlatlarining aksariyatida prokuratura organlari sudlarda jinoyat va fuqarolik ishlari ko'rilishida ishtirok etib, fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoyalash, jinoyat qonunchiligi sohasidagi davlat siyosatini ishlab chiqish jarayonida muhim o'rin tutadi hamda ularda "umumiy nazorat" funksiyasi mavjud emasligining guvohi bo'lish mumkin.

Umumiy nazorat funksiyasi saqlanib qolgan MDH davlatlarida tabiatni muhofaza qilish sohasida qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati bo'yicha sezilarli darajada ijobiy tajriba shakllanganligini ko'rish mumkin.

Jumladan, Belarus Respublikasida tabiatni muhofaza qilishning mustahkam huquqiy asosi Belarus Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni qabul qilinishi bilan yaratildi. Xususan, ushbu qonun bilan atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatdan foydalanish, biologik xilma-xillikni, tabiiy resurslar va obyektlarni saqlash va tiklashning huquqiy asoslari belgilandi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi prokuror nazoratining predmeti va obyektlari "Belarus Respublikasi prokuraturasi to'g'risida"gi Qonunning 26-

moddasidan kelib chiqqan holda quyidagicha belgilanadi: Belarus Vazirlar Kengashiga buysunuvchi Respublika davlat hokimiyati organlari, xususan: Belarus Respublikasi Tabiiy resurslar va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligi va uning hududiy tashkilotlari va boshqa davlat tashkilotlari, mahalliy vakillik va ijro hokimiyati organlari, jamoat tashkilotlari, diniy tashkilotlar mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarga rioya etilishi va ularning bir xil bajarilishini nazorat qilishdan iborat hisoblanadi [13].

Bundan tashqari, Belarus Respublikasi Bosh prokurorining “Belarus Respublikasi prokuraturasining tashkiliy va shtat tuzilmasiga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida”gi buyrug‘iga muvofiq ekologiya va yer qonunchiligining bajarilishini nazorat qilish boshqarmasi tashkil etilgan. Boshqarmaning asosiy vazifasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, tashkilotlari, shuningdek, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni tashkil etish va amalga oshirish hisoblanadi. Bosh prokuratura markaziy apparatining mazkur boshqarmasi tashkil etilishi bilan tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlari ijrosi ustidan prokuror nazorati samaradorligi oshganligi qayd etilgan.

O‘rganishlar natijasida Rossiya Federatsiyasida atrof-muhitni muhofaza qilish konstitutsiya darajasida mustahkamlab qo‘yilganligini guvohi bo‘lish mumkin. Xususan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 9-moddasiga binoan, er va boshqa tabiiy resurslar Rossiya Federatsiyasida tegishli hududda yashovchi xalqlarning hayoti va faoliyati uchun asos sifatida foydalaniladi va himoya qilinadi. Butun mamlakat aholisining ekologik xavfsizligi va Rossiya Federatsiyasining subyektlari iqtisodiyoti ulardan oqilona va ehtiyotkorlik bilan foydalanishga bog‘liqligi qayd etiladi. Bundan tashqari, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasining 42-moddasida har bir inson qulay atrof-muhit, uning holati to‘g‘risida ishonchli ma‘lumot olish va ekologik huquqbuzarlik tufayli sog‘lig‘i yoki mulkiga etkazilgan zararining o‘rnini qoplash huquqiga egaligi belgilab qo‘yilgan [14].

Rossiya Federatsiyasida konstitutsiyaviy normalar bilan bir qatorda atrof-muhit qonunchiligining asoslari quyidagilardir: “Atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risida” Federal qonuni, Suv, O‘rmon va Yer kodekslari, "Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida" Federal qonunlari, “Hayvonot dunyosi to‘g‘risida”, “Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi va boshqa qonunlar hisoblanadi.

Atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan prokuror nazorati predmeti “Rossiya Federatsiyasi prokuraturasi to‘g‘risida” Federal qonunining 21-moddasiga ko‘ra, 1) Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasiga rioya qilish, Rossiya Federatsiyasi hududida federal vazirliklar, davlat qo‘mitalari,

xizmatlar va boshqa federal ijroiya organlari, vakillik (qonun chiqaruvchi) va ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan amaldagi qonunlarning bajarilishini ta'minlash, Rossiya Federatsiyasining ta'sis subyektlarining davlat hokimiyati organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, nazorat qiluvchi organlar va ularning mansabdor shaxslari, shuningdek boshqaruv organlari va tijorat va notijorat tashkilotlarining rahbarlari; 2) ushbu badda ko'rsatilgan organlar va mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjatlarning qonunlarga muvofiqligi nazorat qilishdan iborat ekanligi belgilab qo'yilgan [15].

Xususan, Rossiya Federatsiyasi Bosh prokurorining 2014-yil 1-apreldagi 165-sonli "Atrof-muhitni va tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan prokuror nazoratini tashkil etish to'g'risida" gi buyrug'i bilan prokurorlar tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati bo'yicha uslubiy vazifalar, aniq vazifalar belgilab berilgan. Rossiya Federatsiyasi Bosh prokuraturasida Atrof-muhitni va tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat boshqarmasi tashkil etilgan. Ushbu boshqarma quyi prokuraturalar tomonidan va ixtisoslashtirilgan ekologiya prokuraturalari tomonidan atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning bajarilishi ustidan nazorat sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Ma'lumot o'rinda aytish mumkinki, Rossiya Federatsiyasida prokuror tekshiruvni atrof-muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilishini aniqlashning eng muhim vositasi hisoblanadi. Ushbu nazorat sohalarida prokuror protest berish, taqdimnoma berish, qonun buzilishiga yo'l qo'yilmasligi to'g'risida ogohlantirish, ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish qo'zg'atish to'g'risida qaror qabul qilish, shuningdek, sudga da'vo arizasi berish kabi javob berishning "klassik" vositalariga ega. Ushbu masala bo'yicha samarali prokuratura amaliyotining ko'plab misollari mavjud. Boshqa MDH davlatlarida ham shu kabi prokuratura amaliyoti shakllanganligining ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Prokuratura organlari tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasida xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish natijasida xulosa sifatida quyidagilarni qayd etish o'rinli bo'ladi:

Birinchidan, Yevropa va boshqa ilg'or davlatlarda prokuratura organlari faoliyati asosan jinoyatlarni tergov qilishga, davlat ayblovini qo'llab-quvvatlashga hamda sudlarda ishlar ko'rilishida ishtirok etishga qaratilgan bo'lsa, qonunlar ijrosi ustidan nazorat funksiyasi asosan MDH davlatlarida mavjud hisoblanadi. G'arb davlatlarida atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan ixtisoslashtirilgan davlat va jamoatchilik tashkilotlari shug'ullanadi.

Ikkinchidan, xorijiy davlatlarda atrof-muhitni muhofaza qilish masalasiga katta e'tibor bilan qaralmoqda. Prokuratura organlarining atrof-muhitni muhofaza qilish borasidagi faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslari ham muntazam rivojlanib bormoqda.

Uchinchidan, MDH davlatlarida prokuror nazorati tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida qonunchilik ijrosi ustidan nazorat yo'nalishi prokuratura organlarining muhim yo'nalishlaridan biridir. Xususan, bu borada Rossiya Federatsiyasi tajribasini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Ushbu davlatda ixtisoslashtirilgan ekologiya prokuraturalari faoliyati yo'lga qo'yilgan.

To'rtinchidan, umuman olganda, prokuratura ekologik muammolarni nazorat qilishda va ularga qarshi kurashishda hamda fuqarolar va tashkilotlarning atrof-muhitga zararli ta'sir ko'rsatganlik uchun javobgar bo'lishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynamoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Решетникова Т.А., Фролова М.А., Щерба С.П. Полномочия органов прокуратуры государств – участников СНГ: монография / под общ. ред. С.П. Щерба (науч. ред.). М.: Юрлитинформ, 2013. С. 4. (murojaat vaqti: 10.05.2023).
2. Князева Е.Г. Прокурорский надзор в зарубежных странах // Юристы-Правоведь. 2009. № 1. (murojaat vaqti: 15.05.2023).
3. Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран: учеб. пособие / Какителашвили М.М., Куликова Г.Л.; под ред. Г.Л. Куликовой. – М., Ун-т прокуратуры Рос. Федерации, 2020. – 8 с. (murojaat vaqti: 18.05.2023).
4. Запрудская М. Совершенствование прокурорского надзора за исполнением законодательства // Электрон манба: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/186402/1/135-139.pdf> (murojaat vaqti: 20.05.2023).
5. Malikov F., Boymatov B. Xorijiy mamlakatlarda fuqarolik ishlari bo'yicha prokurorlik nazorati va ijro ish yurituvining o'ziga xos xususiyatlari // "Sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlari". 5A-380111-yo'nalish magistrantlarining ilmiy maqolalari to'plami. - T.: TDYUI nashriyoti, 2009. – B. 50. (murojaat vaqti: 19.05.2023).
6. <https://www.politie.nl>, milieu PDF Environmental Crime Threat Assessment 2021 | (murojaat vaqti: 21.05.2023).

7. <https://www.epa.gov/enforcement/fiat-chrysler-automobiles-clean-air-act-civil-settlement-information-sheet>
8. <https://www.aklagare.se/en/about-us/specialist-offices/>
9. https://portal.tcu.gov.br/en_us/english/
10. <https://www.cdpp.gov.au/crimes-we-prosecute/environment>.
<https://www.cliffsnotes.com/tutors-problems/Project-Management/47958138--Case-1-Destruction-of-the-ancient-Aboriginal-site-Whos-to/>
11. 国务院关于印发全国生态环境保护纲要的通知2000年11月26日国发38
[Постановление Государственного совета КНР от 26 ноября 2000 г. № 38 «Стратегия по обеспечению экологической безопасности КНР до 2050 года»] / пер. А. Ю. Манцурова // URL: <http://www.gov.cn>
12. Umrzoqov Z., Boronov S. Yaponiyada prokuratura organlari faoliyati yuzasidan ba'zi mulohazalar // "Sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlari". 5 A-380111-yo'nalish magistrantlarining ilmiy maqolalari to'plami. - T.: TDYUI nashriyoti, 2009. – B. 34. (murojaat vaqti: 16.05.2023).
13. О прокуратуре Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь, 8 мая 2007 г., № 220-3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 2007. № 119. 2/1317.
14. Конституция Российской Федерации: Закон Российской Федерации, 12 декабря 1993 .
15. О прокуратуре Российской Федерации: Закон Российской Федерации, 17 января 1992 г., № 2202-1.
16. <https://helcom.fi/wp-content/uploads/2019/08/Manual-on-prosecuting-environmental-crime-in-the-Baltic-Sea-region-ENPRO-2016.pdf>

ZAMONAVIY ELEKTRON – RAQAMLI NIVELIRLAR

O‘rinboyev Subxon O‘tkir o‘g‘li

Termiz muhandislik texnologiya instituti

e-mail: subxonurinbyev485@gmail.com

Mamarashidov Farrux Mehridin o‘g‘li

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada zamonaviy geodezik asboblar qatoriga kiruvchi elektron- raqamli nivelirlar, ularning turlari va geodezik o‘lchash ishlarida aniqligi o‘rganiladi. Shu bilan birgalikda raqamli nivelirlarning texnik tavsiflari va ularning geodezik ishlardagi afzalliklari va qulayliklari yoritilib o‘tilgan.*

***Kalit so‘zlar:** Nivelir, Dini 11, Dini 12, Dini 03, Tribble, Leica, TOPCON,*

Nivelir (frans. niveleur — to‘g‘rilamoq, baravarlamok) — geodezik asbob. Yerdagi ikki nuqta balandliklari farqi (nisbiy balandligi) ni gorizontaal vizir nuri bilan, shu nuqtalarga tik o‘rnatiladigan Nivelirdan reykalalar yordamida sanoq olinadi. Tuzilishi bo‘yicha nivelir ikki turga — vizir nuri silindrik adilak (suv tarozi) yordamida gorizontaal holatga keltiriladigan Nivelirga va vizir nuri o‘z-o‘zidan gorizontaal holatga keladigan (kompensatorli) Nivelirga bo‘linadi. Birinchi turdagi Nivelirning asosiy qismlari — qarash trubasi va uning yon qismiga o‘rnatilgan silindrik adilak; ikkinchi turdagi Nivelirda — qarash trubasi va uning ichki qismida joylashgan optik prizmalı kompensator hisoblanadi. Kompensator mexanik mayatnik bo‘lib, uning optik prizmasi metall yoki sintetik ikki tolali ingichka ipda osib qo‘yilgan bo‘ladi. U 15 (minut) gacha qiya bo‘lgan vizir nurni avtomatik ravishda gorizontaal holatga keltirib beradi. Anikligi bo‘yicha Nivelir anikligi yuqori (1 km masofaga nivelirlash aniqligi 0,5—1,0 mm), aniq (2—3 mm) va texnik (10 mm) Nivelirga bo‘linadi. Nivelirlar asosiy geodezik va topografik ishlarda, barcha turdagi qurilish ishlarida, noyob binolar va murakkab inshootlarning cho‘kish hodisalarini kuzatishda, Yer qobig‘i vertikal harakatini o‘rganishda va boshqa maqsadlarda ham keng qo‘llanadi.

Yangi texnologiyalarga asoslangan elektron-raqamli nivelirlar

Keyingi yillarda yuqori aniqlikdagi nivelirlarning yangi turi - elektron raqamli nivelirlar ishlab chiqildi va ular ishlab chiqarishda keng qo‘llanilmoqda. Bularga misol qilib Dini 11, Dini 21, Carl Zeiss (Germaniya), Dini 12, Dini12T, Dini22,

Dini0.3 Trimble(AQSH), DNA03, DNA10, Sprinter 150MLeica (Shveysariya), DL101C, DL-102C TOPCON (Yaponiya) va boshqa raqamli nivelirlarni keltirish mumkin. An'anaviy nivelirlardan raqamli nivelirlar elektronika bilan jihozlanganligi va maxsus ish dasturlari bilan ta'minlanganligi uchun farq qiladi. Bu esa dala o'lchash ishlarini va natijalarini ishlab chiqish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi, jumladan:

- shtrix-kodli nivelir reykasi bo'yicha sanoq olishini avtomatik ravishda bajarishi

- o'lchash natijalariga ko'rish trubasi vizir o'qining silindrik adilak o'qiga parallel emasligi(i burchagiga), hamda yer egriligi va refraksiya holatlari uchun tuzatmalarni avtomatik ravishda kiritish

- nivelir bilan reyka orasidagi masofa 100m gacha bo'lganda gorizont qo'yilishni 25 mm gacha aniqlikda avtomatik o'lchash

- o'lchash natijalarini avtomatik ravishda ichki yoki tashqi yodlash(xotira) moduliga yozish

- nivelirlash yelkalarini (nivelirdan orqa va oldingi reykalargacha masofalar) tengligi va nisbiy balandlik o'lchash natijasini avtomatik tekshirib borish

- o'lchash natijalarini avtomatik ishlab chiqib, nuqtalar balandligini ekranga chiqarish

- o'lchangan ma'lumotlarni yozib saqlash uchun PCMCIA kartasi va USB moslamalardan foydalanish

- asbobni boshqarish jarayoni qulayligi, shuningdek, undan foydalanishni o'zlashtirib olish osonligi.

Dini 0.3 raqamli nivelirning tuzilishi:

- 1-ko'rish trubasining obyektivi

- 2- ko'rish trubasining fokuslanuvchi vinti

- 3- boshlash tugmasi

- 4-gorizontalligi bo'yicha aniq qaratish vinti

- 5-gorizont doira

- 6-ko'targich vintlar

- 7-treger

- 8-quvvatlash aloqani ulash uchun joy

- 9-klaviatura

- 10-displey

- 11-doiraviy adilakni terezachasi

- 12-okulyar

TrimbleDini0.3raqamli nivelir bilan 1km yo'lni to'g'ri va teskari yo'nalishlarda invar reyka orqali 0,3mm aniqlikda, oddiy buklama reyka qo'llab esa 1mm aniqlikda o'lchash mumkin. Bekatda turib 2,5m dan 100m gacha masofadagi nuqtalar 4 soniya

vaqtda o'lanadi. Nivelirda o'rnatilgan kompensatorlarni ishlash chegarasi 151 ga teng. Asbobda gorizontal doira o'rnatilgan bo'lib, uning bo'lak qiymati 10 ni tashkil qiladi. Nivelirda o'rnatilgan dastur alohida o'lchash, qayta o'lchash, o'rtadan va oldinga nivelirlash, rejalash ishlari va nivelir yo'lini tenglash kabi jarayonlarni bajarishini ta'minlaydi. Reykadan olingan sanoqlarni nivelir xotirasiga yozib saqlash yoki asbob displeyi (ekrani) dan o'qib jurnalga yozish mumkin. Oxirgi yillarda Dini rusumli raqamli nivelirlar Trimble firmasi tomonidan Din 12, Dini 12 T va Dini 0.3

1-rasm

2-rasm

nomlanib ishlab chiqarilmoqda. Yetarli aniqlikda masofani o'lchash qobiliyati nivelir yo'llarda oldi va orqa yelkalarni tez muddatda tenglash imkonini beradi. Bu esa yelkalarni maksimal uzunligini oshmasligi, shuningdek ishonchli natijalari bilan ta'minlashga va xatolar tarqalishini minimallashtirishiga sabab bo'ladi. Ko'pincha joyning sharoiti va boshqa to'siqliklar tufayli nivelir reykalarning ko'p qismini ko'rish qiyin bo'ladi, lekin Dini nivelirlar bilan o'lchashlarni bajarish uchun faqat reykaning 30sm uzunligini ko'rinishi kifoya qiladi. Dini 0.3 nivelirlari yuqori aniqlikda nisbiy balandliklar va masofalarni esa aniq elektron o'lchashlar orqali bajarishga mo'ljallangan. Dini raqamli nivelirlarni qo'llash sohalari: nishabliklarni aniqlash va profillarni tuzish uchun tezkor nivelir yo'llarni o'tkazish; cho'kish zonalarni syomka qilish; temir yo'llar bo'ylab tezkor nivelir yo'llarni o'tkazish; avtomobil yo'llarni nivelirlash; uzunlik syomkalarni bajarish; yuzani nivelirlash. DNA 03 va DNA 10 Leica (Shveysariya) raqamli nivelirlarda ilg'or elektron texnologiyalar, a'lo darajali optika va aniq mexanika hamda eng katta va ergonomik suyuq kristalli displey mujassamlangan bo'lib, avtomatik ravishda shtrix-kodli reykalarda o'lchashlarni bajarishga qodir. DNA rusumli Leica(Shveysariya) raqamli nivelirlarda o'rnatilgan dasturiy ta'minot bo'yicha quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

- shtrix-kodli reykarlar bo'yicha sanoq olish va masofani o'lchash;
- nivelir yo'lini reperlarga bog'lash;
- oraliq nuqtalar bilan birga nivelir yo'llarni o'tkazish;
- rejalash ishlarini bajarish;
- balandliklarni avtomatik hisoblash;

- tekshirish va nazoratlarni bajarish;
- ma'lumotlarni ayirboshlash va boshqalar.

DNA 03 niveliri I va II sinf yuqori aniq nivelirlashga, muhandislik inshootlari deformatsiyasini aniqlashga, DNA 10 niveliri esa texnik nivelirlash, kadastr va qurilish ishlarida nisbiy balandliklar, masofalarni tezkor o'lchashga mo'ljallangan. DNA 03 raqamli nivelir DL-101C , DL-102C TOPCON (Yaponiya)raqamli nivelirlari yuqori aniq va aniq nivelirlash ishlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan bo'lib, imkoniyatlari deyarli yuqorida ko'rib chiqilgan Dini va DNA raqamli nivelirlarga mos keladi. DL-101C, DL-102C TOPCONraqamli nivelirlarni qo'llash sohalari quyidagilardir:

- nivelir tarmoqlarini qurish;
- inshootlar deformatsiyasini kuzatish;
- chiziqli inshootlarni trassalash;
- yuzani nivelirlash;
- topografik syomka;
- yo'lqurilishlari(bo'ylama va ko'ndalang kesimlar, balandliklarni joyga ko'chirish);
- tunnellarni qurish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. I.I.Inogamov Marksheyderlik ishi
2. Avchiev Sh.K Amaliy geodeziya Oliy o'quv yurti uchun darslik Voris nashriyoti T. 2010
3. G.S.Kutumova I.I.Inogamov Geodeziya va Marksheyderlik ishi Toshkent 2020
4. <https://www.rusgeocom.ru/products/tsifrovoj-nivelir-trimble-dini-03>
5. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/n/nivelir/>

PATENT TIZIMINING O'ZIGA XOS JIHATLARI: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA QIYOSIY-HUQUQIY TAHLILI

Abduraximov Shoxrux Shuxratjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

70420108-Biznes huquqi magistranti

E-mail: sh.sh.abduraximov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot ishi turli mamlakatlarning milliy va xorijiy tajribalarini tahlil qilish orqali patent tizimining o'ziga xos jihatlari o'rganadi. Tadqiqotda xorijiy davlatlarning patent tizimidagi o'xshashliklar va farqlar, ularning yutuqlari va kamchiliklari, shuningdek, chet el qonunchiligini sinchkovlik bilan o'rganish orqali O'zbekiston va boshqa davlatlarning patent tizimlari o'rtasidagi o'xshashliklarga e'tibor qaratiladi. Ushbu umumiy xususiyatlarga huquqiy asoslar, patentni ro'yxatdan o'tkazish tartibi, patentga layoqatlilik mezonlari va ijro etish mexanizmlari kiradi. Xorijiy patent tizimlarida o'zbek modelidan farq qilishi mumkin bo'lgan xususiyatlar va innovatsiyalar xorijiy tizimlarning yutuqlarini o'rganadi, masalan, patent ekspertizasi samaradorligini oshirish, patentlar sifatini oshirish, innovatsiyalar va texnologik rivojlanishni rag'batlantirish.

***Kalit so'zlar:** patent tizimi, sanoat mulki, ixtiro, foydali model, sanoat namunasi, patent ekspertizasi.*

ОСОБЕННОСТИ ПАТЕНТНОЙ СИСТЕМЫ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

АННОТАЦИЯ

В данной исследовательской работе исследуются специфические аспекты патентной системы путем анализа Национального и зарубежного опыта различных стран. В исследовании с акцентом на перспективу Узбекистана будет уделено внимание сходствам и различиям в патентной системе зарубежных государств, их достижениям и недостаткам, а также сходствам между патентными системами Узбекистана и других государств путем тщательного изучения зарубежного законодательства. Эти общие характеристики включают правовые основы, порядок регистрации патента, критерии патентоспособности и механизмы обеспечения соблюдения.

Особенности и инновации, которые могут отличаться от узбекской модели в зарубежных патентных системах, исследуют достижения зарубежных систем, таких как повышение эффективности патентной экспертизы, повышение качества патентов и стимулирование инноваций и технологического развития.

Ключевые слова: *патентная система, Промышленная собственность, изобретение, полезная модель, промышленный образец, патентная экспертиза.*

FEATURES OF THE PATENT SYSTEM: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

ANNOTATION

This research paper examines the specific aspects of the patent system by analyzing the national and foreign experience of various countries. The study with an emphasis on the perspective of Uzbekistan will pay attention to the similarities and differences in the patent system of foreign countries, their achievements and shortcomings, as well as similarities between the patent systems of Uzbekistan and other states through a thorough study of foreign legislation. These common characteristics include the legal framework, patent registration procedure, patentability criteria, and enforcement mechanisms. Features and innovations that may differ from the Uzbek model in foreign patent systems explore the achievements of foreign systems, such as improving the efficiency of patent examination, improving the quality of patents and stimulating innovation and technological development.

Keywords: *patent system, industrial property, invention, utility model, industrial design, patent examination*

KIRISH

Intellectual mulk va sanoat mulki to'g'risidagi qonunlar innovatsiyalarni himoya qilish va texnologik taraqqiyotni rag'batlantirish orqali ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy o'sishida muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda jahon savdosida milliy mahsulotlar eksportining ahamiyati oshib bormoqda [2]. Intellectual mulkni himoya qilish bo'yicha kuchli qonunlarga ega bo'lgan va intellectual mulk va sanoat mulklari sanoat va YaIMda muhim rol o'ynaydigan ba'zi mamlakatlar qatorida AQSh, Yaponiya, Xitoy va Yevropa ittifoqi davlatlarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Masalan, birgina AQSHning o'zida intellectual mulk obyektlaridan kelgan foydaning o'zi 2019-yilgi yalpi ichki mahsulotda 7,8 trillion dollarni tashkil qilgan [10]. Bu davrda O'zbekistonning umumiy yalpi ichki mahsulot hajmi dollarga hisoblanganda

57,9 mlrd. dollardan iborat bo‘lgan [11]. Intellektual mulk obyektlarining YaIM dagi ulushi bo‘yicha O‘zbekistonda alohida hisob yuritilmaydi. Iqtisodiy ko‘rsatkichlar jihatdan bunday katta farq turli sabablar bilan bog‘liq. Biz ushbu maqolda buning huquqiy tomonlarini ko‘rib chiqamiz hamda intellektual mulk, xususan, patent tizimida xorijiy davlatlarda qanday imkoniyatlar mavjudligini, uni milliy patent tizimiga kiritish istiqbollari haqida fikr yuritamiz.

MUHOKAMA

Turli davlatlarning milliy qonunchiligida farqlar bo‘lishiga qaramay, sanoat mulki obyektlarini (ixtiro, foyali model, sanoat namunasi) patentlashda ularga qo‘yilgan talablar deyarli farq qilmaydi. Bunga 1883-yilda qabul qilingan “Sanoat mulkini muhofaza qilish bo‘yicha Parij konvensiyasi” (keyingi o‘rinlarda – Parij konvensiyasi) katta ta’sir ko‘rsatgan. Quyida turli xorijiy davlatlarda sanoat mulki obyektlarini patentlashdagi (1) patentga layoqatlilik shartlari, (2) protsessual farqlar, (3) berilgan huquqlarga oid farqlar va (4) siyosiy va madaniy farqlarni tahlil qilamiz.

Avvalo, turli xorijiy davlatlarda patent tizimining vujudga kelishiga nazar soladigan bo‘lsak, patentlash tizimi 1624-yilda Angliyada qirol Jeyms I davrida Angliya parlamenti tomonidan “Yakov I statuti” nomi bilan qabul qilingan qabul qilingan “Act for Monopolies” – Monopoliyalari haqidagi qonundan boshlangan. Ushbu qonun eksklyuziv huquqlarni suiiste‘mol qilayotgan monopoliyalarni cheklashga va patent berishning yanada tartibga solinadigan tizimini o‘rnatishga qaratilgan edi. Keyinchalik bu tizim turli davlatlarga yoyilib, rivojlanib bordi hamda Parij konvensiyasi bilan umumiy tizimga asos solindi. Qo‘shma Shtatlardagi amaldagi patent tizimi 1952-yildagi Patent to‘g‘risidagi qonuniga asoslanadi. Ushbu qonunga asosiy e’tiroz Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (WIPO) tomonidan "birinchi ixtiro qilingan" (“first-to-invent”) prinsipi borasida bo‘lgan [4]. Boshqa barcha davlatlarda “birinchi topshirilgan” (“first-to-file”) tamoyili ishlab keladi. Yaponiya patent tizimi aynan AQSH hamda Fransiya patent qonunchiligining ayrim elementlari asosida 1885-yilda shakllantirilgan Patent monopoliyasi (Senbaitokkyo Joorei) qaroriga asoslangan. 1899-yilda Yaponiya 1883-yilgi Parij konvensiyasiga qo‘shilgach, nemis huquqidan andoza olib Patent qonuni, Dizayn qonuni va Tovar belgisi to‘g‘risidagi qonunni qabul qildi. Hozirda 1959-yildagi 121-sonli qonun amal qiladi.

Patentga layoqatlilik shartlari. Deyarli barcha mamlakatlarda sanoat mulki obyektlarining patentga layoqatlilik shartlari bir xil. Bular yangilik, ixtirolik darajasiga egalik va sanoatda fodalana olish imkoniyati kabilardir. Xususan, AQSh Patent Qonuni hamda uning Patent va tovar belgisi idorasi (USPTO) tomonidan belgilangan qoidalarga ko‘ra, AQShda patentga layoqatlilikning asosiy talablari yangilik – patent uchun arizasi topshirilgan sanadan oldin dunyoning hech bir

nuqtasida ma'lum bo'lmashligi, ixtirolik darajasi – texnologiyaning tegishli sohasida oddiy mahoratga ega bo'lgan odam uchun aniq bo'lmashligi, sanoatda fodalana olish imkoniyati – amaliy qo'llanishga ega bo'lishi va sanoatda ishlatilishi lozim [17, 101-103§]. Lekin, Yaponiya qonunchiligiga binoan, "ixtirolik darajasi" mezonini unchalik qat'iy emas. Milliy qonunchiligimizda esa uchala talabga javob beradigan ixtirolargina huquqiy muhofaza qilinishi belgilangan [18]. Biroq, istisno tariqasida ixtirolargina sanoatda ko'p miqdorda ishlab chiqarish imkoniga ega bo'lmasa ham, ixtiro deb tan olinishi mumkin [1, 125-b]. Bunga misol qilib, noyob turdagi va kam qo'llaniluvchi ixtirolarni keltirishimiz mumkin.

Ixtiroga patent oluvchi. Ixtiroga patent oluvchi masalasi ko'plab davlatlarda muammo sanalmaydi. Har qanday holatda ham ixtiroga birinchi bo'lib talabnoma bergan shaxs ixtiro uchun patent olishi barcha davlatlarda birdek amal qiladi va bu "first-to-file" tamoyili deb ataladi. Lekin AQShda, shu bilan birga Kanada hamda Filippinda uzoq vaqt davomida "birinchi ixtirochi" tamoyili amal qilib kelgan. Bu tamoyilga muvofiq patent birinchi ixtirochiga beriladi, ya'ni patent olingan ixtironing asl yaratuvchisi talabnoma bergan taqdirda avvalgi patentlar bekor bo'ladi hamda patent birinchi asl ixtirochiga qayta rasmiylashtiriladi. Hozirda barcha davlatlar "birinchi topshiruvchi" tamoyiliga o'tgan, shu jumladan AQSh Leahy-Smith America Invents Act (AIA) dan so'ng 2011-yilda rasman shu tamoyilni qabul qilgan.

Milliy patent tizimimizda "birinchi topshirgan" tamoyili amal qiladi. O'zbekiston Respublikasining "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi Qonuniga (keyingi o'rinlarda – Patent qonuni) muvofiq sanoat mulki obyektlaridan birini bir nechta shaxs o'zlari mustaqil ravishda yaratgan bo'lsa, patent olish huquqi patent berish haqidagi talabnomani Agentlikka (bugungi kunda Adliya vazirligi) birinchi bo'lib topshirgan shaxsga tegishli bo'lishi belgilangan. Bundan ko'rinadiki, milliy patent tizimimiz haqiqiy ixtirochini izlashdan ko'ra, birinchi bo'lib talabnoma topshirgan shaxs manfaatlarini himoya qiladi.

Turli davlatlar patent tizimida protsessual jihatdan tafovutlar juda ham kam uchraydi. Chunki juda ko'plab davlatlar Parij konvensiyasi va boshqa xalqaro hujjatlar normalarini o'zining milliy qonunchiligiga implementatsiya qilgan. Xususan, maxfiylik tamoyilini olsak, har bir davlatning vakolatli patent idorasi tomonidan ularga kelib tushgan talabnomalar bo'yicha hisobotlar chop etiladi hamda bular birinchi bo'lib talabnoma topshirilganlikni isbotlashda va shunday talabnomalarni rad etishda asos bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi kunda bu muddat barcha mamlakatlarda o'n sakkiz oy qilib belgilangan. Xususan, AQSh, Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, O'zbekiston va yana boshqalarda xuddi shunday. Lekin talabnoma topshiruvchi patent idorasidan talabnomani muddatidan ilgariroq chop qilish yoki kechiktirishni so'rab ariza bilan murojaat qilishi mumkin. Kechiktirish

muddati turli davlatda turlichadir. Yevropa Patent Konvensiyasining 93-(1) va 48-(1)-moddalariga ko'ra, Yevropada patent talabnomasini topshirgan shaxs talabnomani chop etishni kechiktirishni so'rab ariza berganda, chop etish 30 oygacha kechiktirilishi belgilangan.

Patent tizimi subyektlarida ham farqlar mavjud. Patent uchun talabnomalar tuzish hamda patentga da'vogar jismoniy yoki yuridik shaxsning nomidan ish olib boruvchi subyektlar doirasi mavjud. Milliy qonunchiligimizga ko'ra, bu ishlarni bajarish tegishli tarzda attestatsiyadan o'tga hamda ruxsatnomaga ega patent vakillarining vakolatlariga tegishli. Xuddi, shuningdek Yaponiya, Hindiston va ko'plab janubiy amerika mamlakatlarida patent vakillarisiz ish yuritish noqonuniy hisoblanadi. AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya va Avstraliya kabi davlatlarda esa fuqarolar o'zlari ham patent uchun talabnoma to'ldirishlari mumkin. Masalan, AQSh da talabnoma beruvchilar patentga talabnomalarni to'g'ridan-to'g'ri AQSh Patent va tovar belgilari idorasiga (USPTO) patent vakili yoki agenti tomonidan vakillik qilmasdan topshirish imkoniyatiga ega. Biroq, ko'plab talabgorlar patent tizimining murakkabligi tufayli patent vakili yoki agentlik xizmatini afzal ko'radi.

Ekspertiza so'rovi. Patent ekspertizasi talabnoma topshirishdan boshlanadigan AQSh va Yevropa qonunlaridan farqli o'laroq, Yaponiyada ekspertiza faqatgina arizachi yoki uchinchi shaxslarning so'rovi asosida boshlanadi. Patentga talabnoma berilgandan so'ng, har qanday shaxs Komissarga ariza berilgan kundan boshlab uch yil ichida arizani ko'rib chiqish to'g'risida yapon tilida so'rov yuborishi lozim [12]. Bu muddat davomida patentga layoqatlilik ekspertizasi o'tkazilmasa ham boshqa talabnomalarda keltirilgan sanoat mulki "yangi" emas deb rad etiladi.

Ba'zi davlatlarda buning aksi o'laroq patent ekspertizasini kechiktirish mumkin emas. Jumladan, AQShda patentga ariza topshirilgandan so'ng, imtihon jarayoni Patent va tovar belgilari idorasi (USPTO) tomonidan boshlanadi. Ariza beruvchida imtihonni kechiktirish yoki keyinga qoldirishni talab qilish imkoniyati yo'q. Yevropa Patent idorasi (EPO) ham imtihon jarayoni belgilangan vaqt jadvaliga amal qiladi va arizachilar imtihonni kechiktirishni talab qila olmaydi. Aksincha, ba'zi mamlakatlar patent ekspertizasini belgilangan muddatdan avvalroq, tezroq amalga oshirish imkonini ham taklif qiladi. Buning uchun bir qancha dasturlar mavjud va har bir dastur qo'shimcha xarajatlarni talab etadi. Bular quyidagi dasturlar:

1) Patent prokuraturasi avtomagistrali (PPH) dasturi. Bu dastur talabnoma beruvchilarga boshqa a'zo mamlakatda tegishli talabnomadan so'ng amalga oshirilgan ekspertiz natijalari asosida tezlantirilgan ekspertizani taklif qiladi. Yaponiya, Kanada, Janubiy Koreya, Avstraliya va boshqa ko'plab mamlakatlar PPH dasturining o'z versiyalarini amalga oshirdilar [13].

2) Green Channel (Yashil kanal) dasturi Xitoy, Janubiy Koreya va boshqa bir qator mamlakatlarda, ekologik foydali yoki toza texnologiyalar bilan bog'liq ba'zi patent dasturlari uchun tezkor ekspertizani ta'minlashni ko'zda tutadi [14]. Ushbu dasturlar ekologik jihatdan toza va uni ifloslanishdan himoya qilishga qaratilgan innovatsiyalarni rag'batlantirishni maqsad qilgan.

3). Patent tezkor dasturlari Braziliya, Kanada, AQSh va Avstraliya kabi bir nechta mamlakatlarda taklif qilinadi. Bu talabnoma beruvchilardan muayyan haq evaziga patent talabnomalari uchun muddatidan oldin tezkor ekspertiza qilish imkonini beradi. Bu turli davlatlarda turlicha nomlanadi. AQShda bu Track One dasturi deb ataladi. Statistika ma'lumotlariga ko'ra, oxirgi paytda bu dastur juda ham ko'p ishlatilmoqda [15].

4). Tezlashtirilgan ekspertiz dasturlari – Buyuk Britaniya va Singapur kabi mamlakatlarda ma'lum texnologiya sohalarida yoki ixtirolarning muayyan turlari uchun patentga talabnomalarni tekshirishni tezlashtiradigan tizimni joriy qilganlar.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu dasturlarning aniq tafsilotlari, talablari, shartlari va mavjudligi mamlakatlar orasida farq qiladi. Ariza beruvchilar tezlashtirilgan imtihon dasturlari to'g'risida ma'lumotlarni har bir mamlakatdagi tegishli patent idoralari yoki intellektual mulk organlariga murojaat qilish orqali olishlari mumkin.

Mualliflik haqi (Royalty). Axborot-kommunikatsiya tarmoqlarning tez sur'atlarda rivojlanishi hamda ijtimoiy hayotga jadallik bilan kirib kelishi ijodkorlarni o'z asarlariga bo'lgan mutloq huquqlar muhofazasini yetarli darajada ta'minlash bo'yicha zarur choralarni ko'rishga undamoqda [5]. Mualliflik haqi, ya'ni ixtirochining qilgan ixtirosidan o'zgaralar shartnoma asosida foydalangani uchun oladigan haq hisoblanadi. Mualliflik haqi asosan muallif hamda boshqa shaxslar o'rtasidagi litsenziya shartnomasi asosida kelishuv va muzokaralar bilan belgilanadi. Bu amaliyot deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. Lekin Yaponiyada biroz boshqacha amaliyot ham shakllangan. Yaponiyada patent idorasi tomonidan chop etiladigan talabnoma shu qadar aniq bo'ladiki, uni hatto boshqa shaxslar ham foydalana oladi. Chop etilgan talabnoma asosida yasalgan texnika, texnologiyalardan foydalanlik uchun patent olgan ixtirochi patent olgan kundan boshlab uning ixtirosidan foydalanayotganlardan "royalty"ni talab qilishi mumkin. "Royalty" patent berishdan oldin undirilishi mumkin emas. Bu amaliyot boshqa davlatlarda shakllanmagan hamda ko'pincha tanid ostiga olinadi. Buning asosiy sababi patent olingunicha bu ixtiro jamiyat hayotida va sanoatda o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin. Bu holat ixtirochi uchun juda katta yo'qitish bo'lishi mumkin. Lekin buning ijobiy tomonlari ham mavjud. Ixtiro va boshqa kashfiyotlar qanchalik tez sanoatlashtirilsa, davlatning iqtisodiy rivojlanishiga ham shu qadar tez hissa qo'shishi mumkin.

Majburiy litsenziyalar. Majburiy litsenziyalash tizimi hukumatning patent egalaridan ma'lum sharoitlarda o'zlarining patentlangan texnologiyalarini boshqalarga litsenziyalashni talab qilishini anglatadi. Buning ikkita asosiy sharti mavjud. Quyidagi ikki holatda patent egasi patentlangan texnologiyani litsenziyalashga majburlanadi:

1) Patent ixtirosi muayyan muddat davomida umuman ishlatilmagan yoki yetarli darajada ishlab chiqarishda foydalanilmagan hamda undan doimiy foydalanishga istak bildirgan shaxslar bo'lsa;

2) Agar patentlangan ixtirodan jamoat manfaatlari uchun juda ham zarur bo'lsa, majburiy litsenziyalash talab etiladi.

Majburiy litsenziyalash deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. "Pandemiya holatlarida mamlakatlar dori vositalari va patent olingan ixtirolarga nisbatan huquq egasidan ruxsat olmagan holda majburiy litsenziya berish tamoyilini qo'llaydi" [6]. Yapon qonunchiligida ko'ra, agar patentlangan ixtiro Yaponiyada uch yil yoki undan ko'proq vaqt davomida yetarlicha va doimiy ravishda ishlanmagan bo'lsa, patentlangan ixtiro ishlatishni niyat qilgan shaxs patent oluvchidan (yoki eksklyuziv litsenziatdan) shaxsga eksklyuziv bo'lmagan litsenziya (nomutlaq litsenziya) berish to'g'risidagi bitim bo'yicha munozaralar o'tkazishni so'rashi mumkin, ammo, patentlangan ixtiro uchun patentga talabnoma berilgan kundan boshlab to'rt yil o'tmagan bo'lsa, majburiy litsenziyalashni talab qilish mumkin emas [20]. Agar patent egasi litsenziya berishdan yoki muzokaradan bosh tortsa, manfaatdor tomon Yaponiya Patent idorasiga yoki arbitrajga murojaat qilishi mumkin.

2001-yilda Doha shahrida bo'lib o'tgan JSTning vazirlar konferensiyasida «TRIPS bitimi va jamiyat salomatligi bo'yicha Doha deklaratsiyasi» qabul qilingan. Aynan shu deklaratsiya dori vositalaridan foydalanishga imkoniyat yaratish bo'yicha «TRIPS bitimining moslashuvchan qoidalari»ning amalga bo'lishiga sharoit yaratgan. Deklaratsiya qoidalarida fors-major holatlari qatori epidemiya sharoitida daromadi o'rta va past bo'lgan mamlakatlarga zarur tibbiyot mahsulotlarini majburiy litsenziya asosida berish qayd etilgan [8].

Milliy qonunchiligimizda ham patentlangan sanoat mulkidan ro'yxatgan olingan kundan boshlab uch yil mobaynida yetarli yoki umuman foydalanilmagan taqdirda undan foydalanishga tayyor shaxs sudga nomutlaq litsenziya berishni so'rab murojaat qilishi mumkinligi belgilangan (Patent qonuni 11-modda).

Muddatdagi farqlar. Berilgan patentning amal qilish muddatida ham davlatlar doirasida farqlar mavjud. Masalan, Milliy patent tizimimizga ko'ra, ixtirolar yigirma yil, sanoat namunalari o'n yil, foydali modellar besh yil davomida patent bilan huquqiy muhofaza qilinadi (Patent qonuni 5-modda). AQShda patent patentga ariza

berilgan kundan boshlab ixtiro uchun yigirma yil, sanoat namunalari uchun esa patent berilgan kundan boshlab o'n to'rt yil muddatga beriladi [19, 154§-173§]. Ko'rishimiz mumkinki, patentning amal qilish muddati patentga ariza topshirilgan vaqtdan yoki patent berilgan vaqtdan boshlab o'ta boshlaydi. Patentga ariza berilgach, o'rtacha 2-4 yilda patent olinishini hisobga olsak, patent egalari uchun patent olingan kundan boshlab muddatni hisoblash afzalroq bo'ladi.

Yaponiyada ham patentning amal qilish muddati ariza topshirilgan paytdan boshlab amal qila boshlaydi. Patent talabnoma berilgan paytdan boshlab yigirma yil davomida amal qiladi. Foydali modellar uchun patent o'n yillik himoya, sanoat namunasi uchun esa yigirma besh yillik himoya taqdim etiladi [20,21,22, Article 67, 15, 21]. Patentning amal qilish muddati davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatidan kelib chiqib hukumatlari tomonidan belgilanadi. Qaysidir davlat uchun ixtirolarning o'rni yuqori bo'lsa, boshqa davlatda ahvol sanoat namunalari ko'proq himoya qilishni taqozo etadi. Muddat qancha bo'lmasin, patentlashdan asosiy maqsad sanoat mulki obyektlarini himoya qilish orqali ularning yaratilishini rag'blantirish hamda iqtisodiyotni rivojlantirish bo'lib qolaveradi.

Patent idoralariga davlatning ta'siri. Amerika Qo'shma Shtatlarida AQSh Patent idorasi Savdo Departamentining agentligi bo'lib, idoraning eng yuqori mansabdor shaxsi bo'lgan Komissar Fan va texnologiya bo'yicha kotib yordamchisi orqali Savdo kotibiga hisobot beradi. Ushbu zanjirdagi shaxslar, shuningdek, Patentlar bo'yicha to'rtta komissar yordamchilari Prezident tomonidan Senatning maslahati va roziligi bilan tayinlanadi va uning xohishiga ko'ra xizmat qiladi. Xuddi shunday, Yaponiyada Yaponiya Patent idorasi Xalqaro Savdo va Sanoat Vazirligining (MITI) agentligi hisoblanadi. Yaponiya Patent idorasining bosh direktori o'rtacha har ikki yilda o'zgaradi va odatda MITIdan keladi. Xuddi shuningdek, patentlash faoliyatini deyarli barcha davlatlarda, shuningdek, O'zbekistonda ham davlat organi – Adliya vazirligi amalga oshiradi (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-89-son farmonga muvofiq). Boshqa davlatlardan farqi bizning mamlakatda maxsus organ tugatilib, barcha vakolatlar Adliya vazirligiga berilgan.

Bundan tashqari, huquq tizimida ham ayrim farqlar mavjud. Qo'shma Shtatlar, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Hindiston kabi davlatlarda umumiy huquq tizimi amal qiladi. Patent tizimi maxsus qonunlar va statutlar asosida shakllantirilgan bo'lsa ham, sud presedentlarining patent tizimiga ta'siri bor. Amerika Qo'shma Shtatlarida texnologiya nou-xau qonunchiligi asosan sudyalar tomonidan ishlab chiqilgan va uni faqat ko'plab sud qarorlarini tahliliy o'qish orqali aniqlash mumkin. AQSh federal tizimi ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu sohadagi huquqiy

muammolar odatda shtat qonunlari bilan tartibga solinadi, bu barcha ellikta shtat uchun bir xil emas va ba'zan shtat sudlari, ba'zan esa federal sudlar tomonidan shtat qonunchiligini qo'llagan holda hal qilinadi. Bulardan farqli o'laroq Yaponiya, Xitoy, Koreya hamda bizning huquq tizimimiz ham roman-german huquq tizimiga asoslangani bois patent tizimi haqidagi har bir qoida avvaldan qat'iy belgilangan.

Til bo'yicha farqlar. AQSh, Xitoy, Yaponiya hamda boshqa davlatlar patent talabnomalarini davlat tilida topshirishni talab qiladi. Biroq, bu chet ellik tadbirkorlar uchun kamsitish sifatida qabul qilinishi mumkin emas. Ayniqsa, Xitoyda xorijlik tadbirkorlar xitoy tili qiyin bo'lgani uchun bundan ko'p nolishadi va ko'pincha patent olishda mahalliy patent vakillari xizmatidan foydalanishadi.

Patent sohasidagi nizolarni ko'rish.

Olimlarning tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlagan holda intellektual mulk yaratuvchilari, ya'ni ixtirochilarning huquq va manfaatlari qonun bilan himoya qilinishini unutmazlik lozim [9]. Patent tizimining yana bir o'ziga xos jihati undagi nizolarni hal qilishda sudlarning ishtiroki hisoblanadi. Yuqorida aytganimizdek, AQSh da bu bilan bog'liq nizolar fuqarolik ishlari bo'yicha shtat sudlari tomonidan, Patent va savdo belgisi idorasi (USPTO) qarorlari bo'yicha esa federal sudlar tomonidan ko'rib chiqiladi.

Milliy qonunchiligimizga ko'ra, patent bo'yicha nizolar, asosan, fuqarolik sudlari tomonidan, maxsus organning qarori yuzasidan vujudga kelgan nizolar esa ma'muriy sudlar tomonidan ko'rib chiqiladi.

Yaponiyada esa nizolarni hal qilishda boshqacha amaliyot shakllangan. Aynan intellektual mulk sohasidagi nizolarni hal qilish uchun maxsus sud tizimi tashkil etilgan. Bu Intellektual mulk oliy sudi (IP High Court) hamda uning hududiy bo'limlaridir. Bunday sudlar tashkil etilgunicha intellektual mulk bilan bog'liq nizolar Yaponiya Oliy sudi tarkibidagi umumiy fuqarolik apellyatsiya ishlari bilan bir qatorda ko'rib chiqish uchun tashkil etilgan beshinchi maxsus bo'lim tomonidan hal qilingan (1950-yillar). Ushbu bo'lim yillar davomida takomillshib bordi hamda nihoyat 2004-yil iyun oyida Intellektual mulk Oliy sudini tashkil etish to'g'risidagi qonun qabul qilindi va alohida maxsus ixtisoslashgan sud tizimi vujudga keldi. [16]

XULOSA

Turli davlatlarda patent tizimi o'sha davlatlarning milliy qonunchiligi asosida shakllantirilgan. Lekin ularning asosiy qoidalari deyarli bir xil. Bunga 1883-yilgi Parij Konvensiyasi va boshqa xalqaro hujjatlar normalarini milliy qonunchilikka gormonizatsiya va unifikatsiya qilish orqali bir xillashtirgani sabab bo'lgan. Turli davlatlarda patent tizimi deyarli bir xilda tashkil etilgan bo'lsa ham lekin uning samaradorligi, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'siri turlichadir. Bunga turli

xil omillar sabab bo'lishi mumkin, jumladan, ijtimoiy, geologik joylashuv, rivojlangan davlatlarga yaqinlik, turli xalqaro bitimlarga a'zolik, madaniy va boshqa omillar. Biz bu maqolada faqatgina huquqiy omillar nuqtai nazardan ko'rib chiqdik. Deyarli barcha mamlakatlar patent tizimi unchalik katta ahamiytga ega bo'lmagan jihatlar bilangina farq qiladi. Demak, patent tizimining samaradorligiga huquqiy omilning ta'siri unchalik katta emas. Huquqni qo'llash amaliyoti esa bir muncha ta'sir etishi mumkin. Chunki biz faqatgina huquqning qonunchilikda birligilish darajasini tahlil qilish bilangina cheklandik.

Intellektual mulk sohasida samarali huquqiy muhofaza va himoya tizimini yaratmasdan turib, mamlakatning innovatsion taraqqiyotini ta'minlab bo'lmaydi [3]. Patent tizimining samaradorligini oshirish yuqorida ta'kidlaganimizdek, turli omillarga bog'liq. Bizning bugungi tahlillarimizdan ko'rinib turibdiki, huquqiy jihatdan milliy patent tizimini tashkil etgan qonunchilik bazasi yetarli darajada shakllantirilgan. Bizningcha, endi ushbu tizim boshqa davlatlardagi kabi samarali ishlashi uchun uning amaliy jihatlarini ko'rib chiqish lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. A.Z.Djumaxodjayev. (2001). *Patentshunoslik: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik*. Mehnat.
2. Abdugopirovich Y. A. (2021). Types Of Legal Protection Of A Trademark (Service Mark) In Foreign Countries: The Example Of The Madrid System. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*. – T. 12. – №. 4. – С. 1068-1073.
3. Юлдашов А.(2020). Интеллектуал мулк бўйича миллий стратегияларнинг аҳамияти ва бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг бу борада тутган ўрни. *Юрист ахборотномаси*. – Т. 1. – №. 2. – С. 53-59.
4. Curesky, Karen M. (1989). International patent harmonization through W.I.P.O.: An analysis of the U.S. proposal to adopt a "first-to-file" patent system. *Law and Policy in International Business*. 21(2): 289-308
5. ЮЛДАШОВ А. (2022). Ўзбекистон Республикасининг интеллектуал мулк, алоқа ва ахборот соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилишга доир нормаларни такомиллаштириш масалалари. *Юрист ахборотномаси*. – Т. 2. – №. 5. – С. 58-64.
6. YULDASHOV A. (2023). Intellectual property law policy in Uzbekistan. *Global Scientific Review*. – Т. 12. – С. 80-85.

7. Юлдашов А. (2021). Географик кўрсаткич тушунчаси ва иқтисодий ва маданий мустақамлашда унинг тутган ўрни. *Юрист ахборотномаси*. – Т. 2. – №. 1. – С. 249-257.
8. Юлдашов А. А. (2021). Необходимость участия Республики Узбекистан в международных рейтингах и индексах в области интеллектуальной собственности. *Электронный инновационный вестник*. – №. 1. – С. 18-20.
9. Юлдашов, А. А. (2021). Роль организаций, управляющих имущественными правами на коллективной основе, в обеспечении защиты авторских прав: опыт Узбекистана и мира / А. А. Юлдашов // Цифровая среда и политика университетов в сфере интеллектуальной собственности : Сборник статей Международной научно-практической конференции, Москва, 09 июня 2021 года / Образовательное частное учреждение высшего образования «Институт международного права и экономики имени А.С. Грибоедова» (ИМПЭ им. А.С. Грибоедова); Кафедра интеллектуальной собственности и гражданско-правовых дисциплин. – Москва: Издательская группа "Юрист". – С. 198-205. – EDN VFPFTV.
10. USPTO. (2022). *Intellectual property and the U.S. economy: Third edition*. United States Patent and Trademark Office, US. <https://www.uspto.gov/sites/default/files/documents/uspto-ip-us-economy-third-edition.pdf>
11. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi. (2019). *Yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish*. Maqola. https://stat.uz/uploads/docs/yalpi_ichki_mahsulot_dekabr_uz.pdf
12. WIPO. (2023). *PCT Applicant's Guide – National Phase – National Chapter – JP*. World Intellectual Property Organization. Article. <https://www.wipo.int/export/sites/www/pct/guide/en/gdvol2/annexes/jp.pdf>
13. WIPO. (2023). *PCT-Patent Prosecution Highway Program (PCT-PPH and Global PPH)*. World Intellectual Property Organization. Article. https://www.wipo.int/pct/en/filing/pct_pph.html
14. Imogen Percival and Robin Newman (2022). *Intellectual Property Office Green Channel accelerates environment-friendly patents*. Government Science & Engineering. <https://governmentscienceandengineering.blog.gov.uk/2022/07/18/intellectual-property-office-green-channel-accelerates-environment-friendly-patents/>
15. USPTO. (2023). *USPTO's Prioritized Patent Examination Program*. United States Patent and Trademark Office, US.

<https://www.uspto.gov/patents/initiatives/usptos-prioritized-patent-examination-program>

16. WIPO. (2023). *An International Guide to Patent Case Management for Judges*. World Intellectual Property Organization. Article. <https://www.wipo.int/patent-judicial-guide/en/full-guide/japan/7.1.4>
17. Government Publishing Office (2023). *United States Code Title 35 – Patents*. United States Patent and Trademark Office, US. https://www.uspto.gov/web/offices/pac/mpep/consolidated_laws.pdf
18. Adliya vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi. (2002). *“Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to‘g‘risida”gi Qonun*. <https://lex.uz/docs/-76671>
19. Government Publishing Office. (2023). *35 U.S.C. United States Code, 2011 Edition. Title 35 – PATENTS*. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2011-title35/html/USCODE-2011-title35.htm>
20. Ministry of Justice, Japan. (2023). *Japan Patent Act. Act No. 121 of April 13, 1959*. https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4097#je_ch5sc1at12
21. Ministry of Justice, Japan. (2023). *Utility Model Act Act No. 123 of April 13, 1959*. <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4259>
22. Ministry of Justice, Japan. (2023). *Design Act. Act No. 125 of April 13, 1959*. <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4260>

LANGUAGE SYSTEM AND ITS STRUCTURAL FEATURES

The concept of language as a phenomenon of cultural and historical development

Sagdullaeva Laura Khakimjanovna

Teacher of English of University Geological Sciences

email: Laura.sagdullaeva@gmail.com

Annotation: *The article examines the reasons of the most important features of speech activity, which distinguishes it from other types of activity. Speech communication is carried out according to the laws of a particular languages.*

Key words: *speech communication, language, psycholinguistics, scientific concepts, mental formation.*

TIL TIZIMI VA UNING TUZILISH XUSUSIYATLARI

Til tushunchasi madaniy-tarixiy taraqqiyot hodisasi sifatida

Annotatsiya: *Maqolada nutq faoliyatining boshqa faoliyat turlaridan ajralib turadigan eng muhim xususiyatlarining sabablari ko'rib chiqiladi. Nutq aloqasi ma'lum bir til qonunlariga muvofiq amalga oshirilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *nutq aloqasi, til, psixolingvistika, ilmiy tushunchalar, aqliy shakllanish.*

ЯЗЫКОВАЯ СИСТЕМА И ЕЕ СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Концепция языка как феномен культурно-исторического

Аннотация: *В статье исследуются причины важнейших особенностей речевой деятельности, отличающие ее от других видов деятельности. Речевое общение осуществляется по законам определенного языка.*

Ключевые слова: *Речевое общение, язык, психолингвистика, научные концепции, психическое формирование.*

The language has an internal order, the organization of its parts into a single whole. Consequently, systemic and structural nature characterize the language and its units as a whole from different angles. The language system is an inventory of its units, united in categories and tiers according to typical relations; the structure of the

language is formed by relations between tiers and parts of units; therefore, the structure of a language is only one of the features of a system of language. Language unit, language category, language tier, language relations - these concepts do not coincide, although they are all important for revealing the concept of a language system. Units of a language are its constant elements, differing from each other in purpose, structure and place in the language system. According to their purpose, language units are divided into nominative, communicative and combat. The main nominative unit is the word (lexeme), the communicative unit is the sentence. Structural units of the language serve as a means of constructing and designing nominative and communicative units; the building units are phonemes and morphemes, as well as the forms of words and forms of phrases. Language levels are located in relation to each other according to the principle of ascending or descending complexity of language units. ¹The essence of this phenomenon lies in the preservation of the properties and characteristics of the units of the lower level in the system of the higher level, but in a more perfect form. Thus, the relationship between the levels of the language system is not reducible to a simple hierarchy - subordination or entry. Therefore, it is fair to call a language system a system of systems. Let's consider language units from the point of view of speech flow segmentation. At the same time, a language unit is understood as something that, expressing meaning, materializes in speech segments and their features. Since the speech realization of language units is characterized by a fairly wide range of variability, the mental operation of identification is applied to the selected speech segments, which consists in the fact that formally different speech segments are recognized as the material embodiment of the same language unit. The basis for this is the commonality of the meaning expressed by the varying units or the function they perform. The beginning of the segmentation of the speech flow is the allocation of communicative units in its statements or phrases. In the language system, it corresponds to a syntaxeme or syntactic model representing the syntactic level of the language. The next stage of segmentation is the division of statements into word forms, in which several heterogeneous functions (nominative, derivational and relative) are combined, so the identification operation is carried out separately for each direction.

The vocabulary of a particular language forms a lexical level. A class of word forms that has the same word-formation meaning constitutes a word-formation type a derivative. The class of word forms with identical formative affixes is

¹ Potebnya A.A. *Comparative stylistics of professional speech based on the material of the Russian and French languages*. M: Librokom, 2009. 144 p

identified in a grammatical form a grammar. The next stage of segmentation of the speech flow is to identify the smallest significant units' morphs. Morphs with identical lexical roots and grammatical functional and affixal meanings are combined into one language unit a morpheme.¹ The whole set of morphemes of a given language forms a morpheme level in the language system. Thus, the allocation of a level or subsystem of a language is allowed when: the subsystem has the basic properties of the language system as a whole; the subsystem meets the requirement of constructability, that is, the units of the subsystem serve to construct units of the subsystem of a higher organization and are isolated from them; the properties of the subsystem are qualitatively different from the properties of the units of the underlying subsystem constructing it; a subsystem is determined by a language unit that is qualitatively different from the units of adjacent subsystems. The peculiarity of the level model of the language system is the desire to present the language as a symmetrical and ideally ordered scheme. The most remarkable property of language structure is the ability to construct an infinite number of means of communication sentences from a finite supply of elements in other way is words. Outside of language, every symbolic means of communication is the horn signal, the road sign, the republican elephant is an isolated case. However, when teaching their native language, no one has to memorize one sentence after another of the language. Instead, a potentially infinite variety of sentences are constructed according to rules that determine how words can be combined in a sentence. There are two kinds of rules. The syntax rules determine which combinations of units are allowed. So, for English, the combination Article + Name + Intransitive verb makes an acceptable sentence for example: The boy fell "The boy fell", but the combination Verb + Name + Article + Preposition does not, for example: ran boy the on. Semantic rules determine how the meaning of a more complex structure (syntactic group or sentence) is derived from the meanings and organization syntax of its constituent words. The complex and at the same time systemic nature of the language is clearly manifested in elements smaller than syntactic units, and even smaller than words. Words themselves have a complex structure, and a certain regularity is inherent in this device. Language thus exhibits a hierarchical organization in which the units of every level, except the lowest, are added up, according to certain regular patterns, from the units of the lower level.² Specific sections of linguistics study the different levels of this hierarchy and the interaction of these levels with each other. Phonology studies the elementary sounds of a language and their combinations. Morphology is

¹ Mokienko V.M. *Riddles of Russian phraseology. M.: Higher school, 2010.436 p*

² Dubenets E.M. *Linguistic changes in modern English. Moscow: Glossa-Press, 2003.256 p.*

the study of the morphemes of a language and their compatibility. Syntax studies the formation of phrases (syntactic groups) and sentences. Semantics has to deal with the meanings of morphemes and words, and the various ways in which the meanings of larger units are constructed from the meanings of smaller units. There is no consensus on how exactly the structure of a language should be represented. The method of representation proposed here is one of the simplest; many experts believe that more sophisticated ways of representing are needed. However, whatever the details of certain descriptions, linguists agree that language is a complex system organized in such a way that, having mastered some observable set of elements and the rules for their combination, a person acquires the ability to produce and understand an unlimited number of specific messages. In the process of learning a language, it is stratified ("stratified") into subsystems of ever smaller ranks up to microsystems. The largest subsystems are called tiers (levels) of the language. In most languages, their phonetic-phonological, morphological, lexical, syntactic. These subsystems meet the requirements of the tiers because the structural-functional (invariant) units by which they are represented (phonemes, morphemes, lexemes, sentences) are in hierarchical relations with each other. This type of relationship is naturally inherent in the tiers themselves, which gives reason to consider language as a system of systems. The study of language as a system-structural formation is the main task of linguistics, because everything that distinguishes languages from each other is ultimately determined by the specific features of the system-structural organization of elements inherent in specific languages.

List of references:

1. Potebnya A.A. Comparative stylistics of professional speech based on the material of the Russian and French languages. M: Librokom, 2009. 144 p.
2. Dubenets E.M. Linguistic changes in modern English. Moscow: Glossa-Press, 2003.256 p.
3. Mokienko V.M. Riddles of Russian phraseology. M.: Higher school, 2010.436 p.
4. Chepasova A.M. Semantic and grammatical classes of different phraseological units: textbook. allowance. Chelyabinsk, 2006
5. Kovrigina L. V. Основы психолингвистики. Лекция "Система языка и речь" Moscow. 2018.

ZAMONAVIY TO‘QIMACHILIK MATOLARI UCHUN BO‘YOQLARNI TAHLIL QILISH

Mavlanova Yulduz Ilxomovna,

Axmedova Feruza Isanovna,

Qayumova Lobar Shodimurodovna,

Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti

***Annotatsiya.** Bugungi kunda dunyoda to‘qimachilik sanoati bo‘yoqlari uchun 1000 ga yaqin kimyoviy rangli organik birikmalar hamda 35000 dan ortiq bo‘yoq turlari ishlab chiqarilmoqda. Bo‘yoqlarni tanlash, birinchi navbatda, bo‘yalgan tolaning tabiatiga, shuningdek to‘qimachilik matolarining maqsadiga, korxonaning texnologik imkoniyatlariga va iqtisodiy mulohazalarga bog‘liq. Bo‘yoqlar bilan ishlash qulayligi uchun to‘qimachilik sanoati xodimlari bo‘yoqlarning texnologik xususiyatlarini, ularning turli xil tolalarga bo‘lgan munosabatini hisobga olgan holda texnik tasnifdan foydalanadilar. Ushbu maqolada ishlab chiqarishda bo‘yoqlarning texnik tasnifini yaratishning bir nechta yondashuvlari yoritiladi.*

***Kalit so‘zlar:** to‘qimachilik matolari, bo‘yoqlar, sanoat.*

Ma‘lumki, bo‘yash san‘ati dastlab Osiyo mamlakatlarida rivojlangan bo‘lib, buyumlarni bo‘yash uchun mineral va organik kelib chiqadigan moddalar: rangli loylar, metall oksidlari, o‘simliklarning turli qismlarida va ba‘zi hayvonlarning organizmlarida mavjud bo‘lgan moddalar ishlatilganligini ko‘rsatadi. Tolali mahsulotlarni bo‘yash uchun asosan o‘simlik materiallari ishlatilgan: daraxt po‘stlog‘i, barglari, mevalari, gullari, ildizlari va h.k. Antik davrda bo‘yash ko‘pincha ko‘p bosqichlardan iborat bo‘lib, kerakli rangni olish uchun matoni bir necha hafta davomida bo‘yash mumkin edi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tabiiy bo‘yoqlar bilan bo‘yash san‘ati deyarli yo‘qoldi. Globallashuv davrida kimyo sanoati rivojlanib, birinchi sintetik bo‘yoqlar paydo bo‘ldi. Ular tabiiy bo‘yoqlarni mato va iplarni bo‘yash amaliyotidan siqib chiqaradigan yorqin va nisbatan oson qo‘llanildi.

Hozirgi vaqtda to‘qimachilik sanoatida bo‘yoqlarni rivojlantirishning ikki yo‘nalishi mavjud bo‘lib, ular:

1) ommaviy iste‘mol bo‘yoqlari yoki ko‘plab yirik korxonalar tomonidan bir necha tonnadan bir necha ming tonnagacha ishlab chiqarilgan katta tonali bo‘yoqlar;

2) cheklangan miqdordagi iste'molchilar uchun bir yoki ikkita ishlab chiqaruvchiga ega bo'lgan maxsus yoki funksional bo'yoqlar, bunday bo'yoqlar kichik hajmda ishlab chiqariladi.

Butun assortiment texnologik xususiyatlarga ko'ra guruhlariga bo'linadi va har bir guruh ichida bo'yoqlar turli tolalarga bo'lgan munosabatiga yoki foydalanish sharoitlariga, bo'yoqning tola bilan bog'lanish xususiyatiga qarab sinflarga bo'linadi. Hozirgi kunga qadar bo'yash suvli muhitda amalga oshirilganligi sababli, bo'yoqlarning suvda erishi yoki erimasligi qobiliyati ushbu mahsulotlarning asosiy texnologik xususiyatlaridan biridir va shuning uchun bo'yoqlarni guruhlariga bo'lish birinchi navbatda ushbu belgi bo'yicha amalga oshiriladi.

To'qimachilik sanoati uchun bo'yoqlarning asosiy texnik tasnifi quyidagi guruhlarini o'z ichiga oladi:

1. To'g'ridan-to'g'ri suvda eriydigan, kislotali, xrom, kislotali metall kompleks, katyonik, faol.
2. Suvda erimaydigan - kubli, oltingugurt, dispers, dispers faol, pigmentlar.
3. Tolada hosil bo'ladigan - azoidli, azinoli.
4. Erimaydigan bo'yoqlarning eruvchan hosilalari - kubozollar, alsyanlardir.

Bugungi kunda bir nechta bo'yash texnikasi mavjud bo'lib, ular: issiq, tugunli, sovuq, erkin bo'yash, shtamplash, shibori texnikasi va boshqalardir. To'qimachilik matolarini qo'lda bo'yash uchun suvda va spirtida yaxshi eriydigan bo'yoqlar qo'llaniladi, ular tarkibiga quyidagilar kiradi: faol, to'g'ridan-to'g'ri, kislotali, xrom, asosiy va dispers bo'yoqlar. Ushbu bo'yoqlar toza va yorqin ranglarning keng doirasiga ega, yaxshi qoplama xususiyatlariga ega, ular yaxshi tarqaladi va to'qimachilik matolarini singdiradi. Sovuq va issiq batik uchun bo'yoqlar ishlab chiqarish jarayonida faol bo'yoqlar qo'llaniladi - bu material bilan kimyoviy ta'sir o'tkazadigan bo'yoqlarning yagona sinfi hisoblanadi. Faol bo'yoq guruhlarini va tolalar o'rtasida kovalent bog'lanishlar hosil bo'lganligi sababli, bu bo'yoqlar tolalarga mahkam o'rnashgan va shuning uchun yuvish va boshqa suv bilan ishlov berish paytida rangning chidamliligi juda yuqori. Shuningdek, ularning ishqalanishga, organik erituvchilarning ta'siriga, yorug'likka yuqori qarshiligi mavjud. Bunday bo'yoqlar paxta, viskoza, neylon, jun to'qimachilik materiallari va tabiiy ipaklarni bo'yash uchun keng qo'llaniladi. Sellyuloza tolalari uchun faol bo'yoqlar assortimenti uchta guruhdan iborat bo'lib, ular:

- 1) sovuq bo'yoqlar; ularning nomida X indeksi mavjud (bular: M prosionlari, F gelaktinlari, ksironlar);
- 2) iliq bo'yoqlar, ularning nomida T indeksi mavjud (bular: ostazinlar, gelaktinlar);

3) qaynoq bo‘yoqlar, ularning nomida maxsus indeks yo‘q (N prosionlari, N ostazinlari, N ksironlari, D gelaktinlari, sibokronlar).

Bo‘yash uchun uchta bo‘yoq guruhidan foydalanish mumkin. Shu bilan birga, X indeksli bo‘yoqlar bilan bo‘yalgan to‘qimachilik matolari, mahsulotlarni yuvish jarayonida nam issiqlik bilan ishlov berishdan so‘ng, matoning fonini istalmagan joyga tegizishi mumkin. Shuning uchun, bo‘yash uchun T indeksli va indeksiz bo‘yoqlar eng yaxshisidir. Bunday bo‘yoqlarning tarkibi bo‘yoq, karbamid, natriy bikarbonat (ichimlik soda) ni o‘z ichiga oladi. Bo‘yoqning eruvchanligini oshirish va matoga mahkamlash darajasini oshirish uchun bo‘yoqqa karbamid kiritiladi. Natriy bikarbonat - bu faol bo‘yoq kirib, tola bilan kimyoviy aloqani faollashtiradigan va shu bilan bo‘yashning barqarorligini ta‘minlaydi. Ammo shuni ta‘kidlash kerakki, soda eritmasini o‘z ichiga olgan bo‘yoqlar uzoq davom etmaydi, shuning uchun uni bo‘yashdan oldin bo‘yoqqa qo‘shish kerak.

Qo‘llash usuli va markalar soni bo‘yicha eng ko‘p qirrali bo‘yoqlardan biri bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘yoqdir. To‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘yoqlar suvda juda yaxshi eriydi va mato tolalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri suvli eritmada bo‘yaladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘yoqlar bir-biri bilan yaxshi aralashadi, bu esa texnologiya universitetining xabarchisiga imkon beradi. ranglar sxemasini sezilarli darajada kengaytiradi. Bo‘yash uchun bo‘yoq ishlab chiqarishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri oddiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri nurga chidamli bo‘yoqlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ular paxta, viskoza, neylon matolar va tabiiy ipaklarni bo‘yashlari mumkin. Shu bilan birga, to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘yoqlar asosida tayyorlangan bo‘yoqlar ham bir qator kamchiliklarga ega: matolarni xona haroratidagi eritmalar bilan bo‘yashda ular ranglarning yetarlicha yorqinligini bermasligi, juda yomon tekislanishi va matoga tarqalishi mumkin, shuningdek, ba‘zi bo‘yoqlarning konsentrlangan eritmalarida yoki uzoq vaqt davomida so‘rilganda qalinlashishi mumkin. Biroq, qizdirilganda, bu bo‘yoqlar yana eritmaga o‘tadi va bo‘yash uchun ishlatilishi mumkin. Sovuq bo‘yoq texnikasidan foydalangan holda jun, neylon to‘qimachilik matolari va tabiiy ipaklarni bo‘yash uchun kislotali oddiy va kislotali metall o‘z ichiga olgan bo‘yoqlar qo‘llaniladi. Ko‘pgina kislotali bo‘yoqlar matoga yaxshi tarqaladigan bo‘yoqlarni beradi, yaxshi tekislash xususiyatlariga ega, yorqin, toza ranglarga ega. Ushbu bo‘yoqlarning xona haroratidagi eritmalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘yoq eritmalariga qaraganda ancha chidamlidir. Xrom bo‘yoqlari tabiiy ipak va junni bo‘yash uchun ishlatiladi. Ushbu bo‘yoqlarga asoslangan bo‘yoqlar xona haroratidagi eritmalariga chidamli yorqin ranglarni beradi va bir-biri bilan yaxshi aralashadi. Biroq, xrom bo‘yoqlarining aksariyati mahsulotlarni issiq temir bilan qayta ishlagandan so‘ng asl rangini o‘zgartiradi.

To'qimachilik matolarini bo'yash uchun juda kamdan-kam hollarda asosiy bo'yoqlar qo'llaniladi, chunki bu bo'yoqning kamchiliklari yorug'lik va mexanik stressga nisbatan past qarshilikni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ushbu bo'yoqlarning eritmalari juda yorqin va toza ranglarni beradi, yaxshi tarqaladi, bir-biriga aralashadi, matoni teng ravishda qoplaydi va tabiiy ipak, neylon va jun matolarini bo'yash uchun ishlatiladi. Asetat, triatsetat va neylon matolarni bo'yash uchun dispers bo'yoqlar qo'llaniladi. Ularga asoslangan bo'yoqlar yorqin va barqaror ranglar beradi.

To'qimachilik matolarini bo'yashning individual va sanoat jarayoni uchun bo'yoq moddalarining eritma va tola o'rtasida o'tishi, shuningdek uni tolaga mahkamlash jarayoni deyarli bir vaqtning o'zida sodir bo'ladigan bosqichlardan o'tadi:

1. Eritmadagi bo'yoqning eritmaga botirilgan tola yuzasiga tarqalishi. Bosqich juda tez davom etadi. Agar tolalar yuzasida bo'yoq zaryadiga qarama-qarshi zaryadlar paydo bo'lsa yoki bo'yoq bilan bir xil nomdagi zaryad miqdori kamaysa, u tezlashadi. Bo'yoq eritmasining aralashishi yoki bo'yalgan to'qimachilik mahsulotining harakati eritmada bo'yoqning o'tkazilishini sezilarli darajada tezlashtiradi.

2. Tola yuzasining faol markazlari tomonidan bo'yoqning yutilishi (adsorbsiyasi). Tola yuzasi nafaqat tolaning diametri va uzunligiga bog'liq bo'lgan geometrik "tashqi" sirt, balki tolaning katta teshiklari tomonidan hosil bo'lgan "ichki" sirt sifatida ham tushuniladi, ular tezda bo'yoq eritmasi bilan to'ldiriladi va yuzasi bo'yoqlarni yutishning dastlabki harakatida ishtirok etadi. Bo'yoqning tola yuzasi bilan adsorbsiyasi juda tez sodir bo'ladi va agar tola yuzasida bo'yoq bilan qarama-qarshi zaryadlangan faol markazlar mavjud bo'lsa, Jarayonning ushbu bosqichi asosan tayyor mahsulotda olingan rangning bir xilligini aniqlaydi.

3. Bo'yoqning tola ichiga tarqalishi. Bo'yash jarayonining davomiyligini cheklaydigan eng sekin bosqich, birinchi navbatda, bo'yoq molekulalarining faolligiga, tolaning o'tkazuvchanlik darajasiga bog'liq. Ushbu bosqichni tezlashtirishning eng samarali omili bo'yash haroratidir. Yuqori haroratda bo'yoqlarning eruvchanligi oshadi, ularning faolligi oshadi. Shu bilan birga, tolaning shishish darajasi tezlashadi, uning tuzilishi bo'shashadi, bo'yoqning tolaning faol markazlari bilan o'zaro ta'sirining intensivligi pasayadi va yaqinlik pasayadi. Tolaga diffuziyani tezlashtirish uchun bir qator to'qimachilik yordamchi moddalarini kiritish foydali bo'ladi: bo'yoq uchun erituvchilar yoki dispersantlar, tola uchun plastifikatorlar va boshqalar. Bo'yoqning faol tola markazlariga o'rnatilishi bo'yash jarayonini yakunlaydi. Ushbu bosqich tezda davom etadi. Fiksatsiyadan so'ng, bo'yoq tolada harakatlanishni to'xtatadi va to'qimachilik mahsulotining butun ishlash davrida faol markaz tomonidan ozmi-ko'pmi mahkam ushlab turiladi. Va bu o'z navbatida tola turidan, bo'yoq hamda rangning barqarorligiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mavlanova, Y., Sabirova, D., & Artikboyev, X. (2023). WASTEWATER FROM INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. Interpretation and researches, 2(3).

2. Mavlanova, Y., Sabirova, D., & Djamankulov, S. (2023). TECHNOLOGY METHODS OF PURIFICATION OF ARTESIAN WATERS ULTRAFILTRATION AND REVERSE OSMOSIS. Innovative Development in Educational Activities, 2(9), 37-39.

3. Mavlanova, Y. I., & Ibragimova, A. X. (2023). SANOAT KORXONALARINING AYLANMA SUVINI TOZALASH VA QAYTA ISHLATISH. Innovative Development in Educational Activities, 2(9), 54-56.

4. Mavlanova, Y., Sabirova, D., & Axmedova, F. (2023). REQUIREMENTS FOR THE DEGREE OF WASTEWATER TREATMENT OF TEXTILE ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. Innovative Development in Educational Activities, 2(8), 99-101.

5. Sabirova, D., Ibragimova, A., & Mavlanova, Y. (2023). ADVANTAGES OF CLOSED WATER SUPPLY SYSTEMS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES. Innovative Development in Educational Activities, 2(7), 512-514.

6. Aslievich, Y. K., & Ilkhomovna, M. Y. (2023). STUDY OF DYED WASTEWATER TREATMENT OF TEXTILE ENTERPRISES. International Journal of Early Childhood Special Education, 15(2).

7. Yulduz, M., Aziza, I., & Dildora, S. ADVANTAGES OF CLOSED WATER SUPPLY SYSTEMS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES. Innovative Development in Educational Activities: 2 pp. 512-514 (7).

8. Aslievich, Y. K. Mavlanova Yulduz Ilkhomovna STUDY OF DYED WASTEWATER TREATMENT OF TEXTILE ENTERPRISES. International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE).

МЕТОДЫ СОЗДАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ НА ОСНОВЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Кодирова Дилрабо Шамсидиновна

Навоийский государственный педагогический Институт

Аннотация:

В статье рассматриваются процессы становления английской терминологической системы в русской лексикологии геологической отрасли. Автор отмечает морфологические, лексико-семантические, заимствованные методы использования и создания новых геологических терминов на основе английского и русского языков.

***Ключевые слова:** морфологический метод, терминологическая система, заимствования, геологическая терминология, образование.*

METHODS OF CREATING AND USING A TERMINOLOGY SYSTEM OF THE GEOLOGICAL INDUSTRY BASED ON RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

Kodirova Dilrabo Shamsidinovna

Navoi State Pedagogical Institute

Abstract:

The article examines the processes of formation of the English terminological system in the Russian lexicology of the geological branch. The author notes morphological, lexical-semantic, borrowed methods of using and creating new geological terms based on English and Russian languages.

***Key words:** morphological method, terminological system, borrowings, geological terminology, formation.*

The formation of the terminological base in its usual understanding in English began in the XVIII century, in connection with the development of geology. At that time, geology was being formed as a full-fledged scientific discipline, which was the impetus for the creation of a specialized system of terms.[1, p. 7]

English terminology in geological science was formed for the most part by borrowing words from the German language, since the first works on mining began to appear in Germany. Borrowings from the terminology of the German language can be observe on the following examples *stulm* – *штольня*, *miningsurveyor* – *маршнейдер*, *wornauger* – *шнейг*, *zinc* – *цинк*, *soil* – *грунт*. The term *molybdenum* – *молибден*, was borrowed from the Latin language – *molybdenum*

The English geological term system is characterized by proximity to the commonly used vocabulary. This feature is closely related to the functional variability of the term, which moves in two directions: differentiation and integration, is reflected in the pragmatic mobility of terminological units that migrate from common vocabulary to special terminology and vice versa.

The process of transition of a commonly used word into the category of terms can be traced by the example of the term *reeler* – *to reel* – *крутиться, вертеться*, in mining terminology this term will have the meaning – *намоточная машина*. The semantic processes of English geological terminology are based on three directions: reduction of components of meaning; increase of components and substitution (replacement of some components with others). On the way of reducing the components of the denotative value, you can see the process of its expansion, and on the way of increasing components, respectively, the process of narrowing. [2, p. 256]

For example: *to doctor* in the field of mining is described as *to dress the maggy heads* (*обрабатывать руду низкого качества*), coming from *oredressing treatment* (*процесс обогащения руды*). Also, borrowing words from other term systems or common vocabulary plays a significant role in understanding the concept of the term. In most cases, borrowings follow the principle of adjacency of the designated concepts, for example: *gallery* – *галерея*, in mining – an underground gallery, that is, a tunnel for collecting materials.

Thus, it can be traced that the formation of a word as a term takes place in several stages: the creation of a term, for example, by borrowing from another term system or from common vocabulary, the expansion or narrowing of its semantics in connection with the rapidly developing progress in the field of mining. Morphological method – a combination of morphemes based on available in the language of the basics, is the most common in term formation. In this method, the combination of morphemes can be performed by: prefixing, that is, adding a prefix to the generating base, for example: *afterinjection* – *подвпрыск*, *cross-drift* – *диагональный штрек*, *misconvergence* – *нарушение сходимости*, *noncutting* – *холостой ход*, *unslaked* – *негаишённый*, *aftercooler* – *доохладитель*, *afterquenching* – *дополнительное тушение*; suffixation, that is, by adding a suffix to the base:

tractor - трактор, *bulldozer* – бульдозер, *clipper* – отсекатель, *dynamite*- динамит, *vulcanite*- вулканизированная резина, *dedrite* - дендрит, *moistureless* – не содержащий влаги, *breakage*- поломка; the word structure, i.e. a new term, is formed by combining already existing bases, for example: *cathod-follower* – катодный повторитель, *signal - noise* – сигнал-шум, *brake-gear* – тормозная система, *radiospectroscopy* – радиоспектроскопия, *carbon-bond* – углеродная связь, *antifreeze* - антифриз, *coalhole* – подвал для хранения угля.

The noted morphological features of a scientific and technical style as well as English geological terminology have a positive, direct impact on the communicative nature, on the accuracy of conveying information to the reader or scientist working in this field. Morphology is an integral part of geological terminology and has a huge impact on the accuracy of the transmission of meaning and its understanding. It is in the field of morphology that lexical units and ways of their formation are studied by prefixation, affixation, word composition and derivation. Also, from the point of view of morphology, as a section of grammar, grammatical constructions of sentences, nominal constructions, the use of prepositional-nominal combinations instead of adverbs, the omission of articles, the consistency and consistency of the presentation of the material, as well as the rules for constructing a scientific and technical text as a whole are determined.

The morphological way of creating new terms is, word production. The morphological method is understood as the creation of new words by adding word-building affixes to existing stems. With the help of this method, new lexical units are formed, which is why modern linguists consider this method of term formation to be one of the most productive. The need for a morphological way of forming terms is caused by the need to name new concepts, objects, techniques, and so on, due to the rapid developing technologies from the field of science and production.

Modern processes of formation of new terms in the terminological system of the mining sphere increase the requirements for the functioning of these terms. Their main purpose is to enable communication between specialists in the mining industry. For the development of science and technology, the processes of interethnic and international cooperation are a characteristic feature, which inevitably affects the trends in terminological names. All this leads to the use of international means of term formation, as well as to the direct borrowing of terminological names.

The formation of new terms as a result of the disintegration of a word into homonyms, that is, the acquisition of new meanings by the same lexical unit, is called the lexico-semantic method of term formation. Over time, the various meanings of a polysemantic term may lose their semantic connection with each other and turn into independent words, that is, homonyms.

Affixation - the formation of new terms by joining them the basis of certain word-building affixes. The most productive ways of affixing are prefixing and suffix. The morphological way of forming the terms of the English geological term system, such as prefixation, can be seen in the following examples: *underconsumption* – *недостаточное потребление*, *undergroundcoal* – *уголь, добытый подземным способом*. Terms formed with the prefix *under-* basically indicate a position under something, subordination, insignificant importance. The formation of terms using the prefixes *dis-*, *mis-*, *un-* and *sub-* can be seen in these examples: *acidity coefficient* – *коэффициент кислотности шахтных вод*; *coexistence* - *совместимость*; *unknown mineral* – *неизвестный материал*; *disbond* – *нарушение связности*, *misconvergence* – *нарушение сходимости*; *subsection* – *подсекция*. Examples of terms with the prefix *non-* can be seen in the data examples: *non reinforced concrete* – *безжелезобетона*; *non ferrous* – *цветные металлы*.

The after prefix has the meanings «next», «back», «going after». Examples of word formation of English terms mining topics can be seen in the following examples: *aftertreatment technology* – *последующая переработка*; *afterdamp* – *газ после взрыва рудничного газа*; *afterquenching* – *дополнительное тушение*. The examples below show the formation of English mining terms with the prefix *by-*: *byproduct* – *побочный продукт*; *bylaw* – *правила внутреннего распорядка*. Examples of terms with the prefix *cross-*: *cross-drift* – *диагональный штрек*, *crossbedding* – *диагональная слоистость*, *crossband* – *поперечный срез*, *crosssectionarea* – *площадь поперечного сечения*.

Terms are formed by suffixation by adding various suffixes to their base. The most productive suffix, is *-er*, with the help of which terms are formed denoting persons by type of activity, as well as the names of technical means. For example: *miner* - *горняк*; *worker* - *рабочий*; *clarifier* – *очистительная установка*.

The suffix *-age* appeared in modern English due to borrowing from Latin. In English, this suffix is most often added to the verb, and with its help word formation of nouns with different meanings takes place. In the terminology of mining industry, with the help of this suffix, the following terms were formed: *haulagesystem* - *система транспортировки угля*; *spillage* - *просыпание (ископаемого при загрузке на конвейер, в вагонетки)*; *passage* – *туннель*, *breakage* - *вторичное дробление*, *acreage* - *нефтяная площадь в акрах*; and many others.

Terms with *-ite* suffixes are found in scientific language to refer to nouns denoting various types of minerals, fossils, explosives, chemical products: *monazite* - *манацит*; *apatite* - *апатит*; *magnetite* - *магнетит*; *titanite* - *титанит*; *dendrite* - *дендрит*; *roburite* – *робурит*.

Another morphological way of forming terms in English geological terminology is compounding. With this method, new terms are created by adding two or more words into one. Such words can be written both together and with a hyphen. The following terms can serve as examples of this method of forming terms in the English terminology system: *timeline* - *расписание стыковки*, *micrometer* - *scale* - *шкала микрометра*, *carryback* - *сползание материала*; *workgroup* - *рабочая группа*, *fuel-cell-powered mining equipment* - *горное оборудование на топливных элементах*, *coal handling facility* - *механизмы топливоподачи*.

Another way to form the terms of the English term system is conversion, that is, the transition of a word from one part of speech to another. The morphological paradigm acts as a word-forming means during conversion, namely, the ability of the paradigm and its constituent endings to convey the meaning of a certain part of speech. The use of a term in a new syntactic function is accompanied not only by its application in the desired syntactic position, but also the acquisition of a new morphological indicator by the term. That is why conversion is often referred to as morphological and syntactic methods of forming lexical units. The conversion can be seen in the following examples: *sampling* – *as a noun* - *образец*, in mining terminology turns into a verb – *собирать пробы*, *healthhazard* - *adjective* «*вредный для здоровья*», in mining it can turn into a noun «*вредные условия производства*»; the verb *tomine* - *добывать*, turns into a noun - *mining* – *добыча*; *toextract* – *добывать руду*, turns into a noun *extraction* – *выемка руды*.

Another lexico-semantic way of forming terms English mining terminology is a borrowing. Terms can be borrowed from other English terminology, with common vocabulary, as well as from other languages. Quantitative the composition of English mining terminology is equal to the amount of knowledge on each historical stage of mining development. The most frequent borrowings are from common vocabulary. So, for example, the words: *room* - *комната*, in the English mining terminology – *очистная выработка*; *pillar* - *столб*, *стержень* – *камерная выемка*; *bed* - *кроватка*, in mining – *пласт*, *почва*; the word *pit* - *яма*, moved from common vocabulary to terminology mining with the meaning – *development*; the word *roof* - *крыша*, in English mining terminology will mean *a hanging side or an upper or arched fold wing*.

The described methods of term formation by borrowing words and terms from common vocabulary, other languages or term systems, the creation homonyms, reveal the lexical and semantic features of the functioning of English terms in geological terminology. Based on the descriptions of these methods and examples, it is possible to accurately trace the changes in the term system, which gives reason to consider the English geological term system as a living and constantly evolving process.

REFERENCES:

1. Агазаде Н.Г. Сопоставление как основной метод типологического исследования // СТ, 2000. №1. С. 3-11.
2. Володина, М.Н. Терминологическая номинация // Научно-техническая терминология / М.Н. Володина. - М.: Ин-т рус. яз, 1995. - 256 с.
3. Джафаров Г.Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка // СТ, 1974. № 3. С. 22-32.
4. Суперанская А. В. Общая терминология. Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Либроком, 1989. – 248 с.
5. Leichik V. M. Terminology: subject, methods, structure. 2-e edition Moscow: KomKniga Publ., 2006. 255 p. (in Russian).

CONTROL OF THE SKILLS AND ABILITIES OF THE STUDENTS

Zulaykho Dadahonova

Ferghana state university

ANNOTATION

The article describes the importance and actuality of control in the lessons of foreign languages nowadays. It also classifies and explains control functions, types, forms and its means.

Key words: *control, training function, controlling function, developing function, corrective function, generalising function, feedback, stimulating function, preliminary, current, thematic, intermediate, final, oral control, written control, test, control means.*

Today, a foreign language is seen as a way of knowing the world around us and self-development, a means of achieving professional fulfillment and success. This understanding of the role of a foreign language in modern life is reflected in the teaching of foreign languages.

The goals of teaching a foreign language are to develop communicative competence that allows a person to effectively and efficiently participate in the life of his native country and the world community.

In this regard, teaching a foreign language is considered as one of the priority areas of modern education. From a simple academic subject, it has become a basic element of the modern education system. The subject "Foreign Language" forms the student's communicative culture, contributes to his general speech development, broadening his horizons, forming ideas about the dialogue of cultures, and realizing himself as a bearer of the culture and spiritual values of his people.

The formation of foreign language communicative competence of students is a process of gradual and systematic mastery of its constituent competencies. The structure of the process of learning a foreign language implies the effective functioning of the feedback component, without which it is impossible to regulate and manage this process. Such a component is the control of the skills and abilities of the student.

The relevance of the problem of control is associated with the growing role of teaching a foreign language, with the achievement of certain successes in its practical implementation, due to which the scope of application of control has expanded, the

possibilities of its positive influence on the educational and pedagogical process have increased, and there are means for rationalizing the control itself as an integral part of this process.

In teaching a foreign language, control allows you to identify the level of formation of foreign language communicative competence of students at different stages of learning, to diagnose the difficulties that students may encounter in the process of learning a foreign language, to check the effectiveness of teaching methods and technologies.

Control in foreign language lessons can have different goals, but in all cases, it is not an end in itself and is educational in nature: it allows you to improve the learning process, replace ineffective teaching methods and methods with more effective ones, create more favorable conditions for correcting and improving practical language acquisition, to educate students by means of a foreign language.

A properly designed and organized control system allows you to objectively evaluate:

- learning activities of students.
- the quality of the teaching activity of the teacher, the effectiveness of the techniques and methods used in the learning process.

The main functions of the control system are divided into:

- training, aimed at acquiring new knowledge, the formation and development of skills and abilities in the process of performing control tasks, allowing you to clarify, correct, generalize, rethink the studied language and speech material;
- controlling, helping to determine the level of knowledge at a particular stage of learning and identifying gaps in mastering language and speech skills and abilities in various types of speech activity;
- developing / educational, allowing students to develop the ability to systematically carry out introspection of their own speech activity;
- corrective, including the explanation and demonstration of correct speech actions based on the results of the control, as well as the correction of the teaching activity of the teacher, the use of differentiation in teaching a foreign language;
- generalizing, implemented through the performance of control exercises in the process of summarizing and systematizing the material covered over a certain period of time;
- a feedback function that allows the teacher to manage the learning process based on and taking into account the opinions of students;
- stimulating, manifested in the activation of students' learning activities, including in the form of independent work, before the planned control.

The main types of control used in teaching a foreign language include input, current, thematic, intermediate and final control.

1. Input (preliminary) control allows you to make a starting cut and fix the initial level of knowledge of students. In addition, compare the initial entry level with the final one and measure the increase in knowledge, the degree of skills, abilities, competencies formed, analyze the dynamics and effectiveness of the learning process.

2. Current control is the most common and most effective type of control, designed to provide timely feedback and contribute to the intensification of the educational process.

3. Thematic control is carried out based on the results of mastering the thematic block of the educational and methodological complex, it seems possible to systematically carry it out due to the fact that the main principle of organizing educational material in a foreign language is the thematic principle.

4. Intermediate control is carried out in order to check the students' mastery of a large amount of material (for example, mastered in the academic quarter or half a year) and is designed to cut and fix the level of knowledge at the time of its implementation, as well as to determine the increase in knowledge, skills, abilities and the degree of formation of students' competencies .

5. The final control is carried out at the end of each year of study or upon completion of mastering a foreign language course and is aimed at identifying the achieved level of knowledge, determining the degree of formation of foreign language communicative competence of students.

Forms of educational control should be adequate to the competencies, the level of formation of which they check.

As part of a foreign language course, the following forms of control are used:

1. Oral control. It allows you to check the formation of the language, speech, sociocultural and compensatory competencies of students; at the same time, this form of control will be implemented not only in individual, but also in pair / group work of students, as well as through the implementation of project tasks with the subsequent presentation of the results achieved. In the oral form of verification, some difficulties may arise in fixing the volume of the statement and errors, which may be accidental due to the spontaneity of speech.

In the process of oral control, various technical means can be used, for example, a voice recorder or the capabilities of a digital language laboratory.

Oral control can be frontal, individual and group.

Frontal oral verification is most convenient for current control and for identifying the degree of assimilation or automation of the material. To identify the level of formation of skills in monologue speech, it is effective to use an individual form of control. An example of this form of control is such a task as a monologue statement using supports (a situation, a studied topic, questions, drawings). Such a task is used, in particular, during the exam (section "Speaking"). Group control is also possible, when a group of students is involved in a conversation.

2. Written control is aimed primarily at checking the formation of the language and speech competencies of students, it is implemented in an individual form. The written form of control includes various kinds of written work.

The choice of the form of control in terms of the use of the native language depends on the purpose of the control.

3. Test as a specific form of control. Recently, the test method has become popular. According to many researchers, testing is a promising form of control that meets the requirements put forward by the modern education system. Testing allows you to quickly test your knowledge on one or more topics. Testing can be a form of both current and final control. However, this method should not be used all the time, as it cannot test students' creativity. Moreover, when performing test tasks, students can answer at random.

Control means are learning materials that are used to test the level of language proficiency. These include handouts, phonograms and videograms.

Handouts are cards with tasks that are used during classes to determine the readiness of students for educational activities and the level of knowledge of the material covered.

Audio materials are used for work in the language laboratory and in the regular classroom. They enable students to listen to an exemplary text, and if they have the necessary equipment, record their voice on tape and compare it with an exemplary one. Such a record becomes not only a material for analysis and evaluation by the teacher, but also an object of student self-control.

Drawings from a textbook and special teaching aids can be used as a visual support for performing a speech action according to the proposed program (answer questions for a drawing or a series of drawings, describe the content of the visual range, etc.).

References:

1. Павлов, Н., А. Артемов, and Т. Сидорова. "Контроль знаний студентов." *Высшее образование в России* 1 (2000): 116-121.
2. Umirziyaev Umidjon Makhamadjonovich, & Mukhammadjonov Salokhiddin Tulkinjon ugli,. (2022). Coaching for English learning. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 15, 4–7.
3. Dadakhonova, Zulaykho Ma'murjon Qizi. "FOREIGN EXPERIENCE IN THE EVALUATION SYSTEM: DEVELOPMENT OF TESTING IN FOREIGN COUNTRIES." *INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS..* Vol. 1. No. 4. 2022.
4. Тригуб, Георгий Яковлевич. "Тестирование как метод обучения и контроля знаний в вузе." *Концепт S3* (2017): 66-68.
5. Zulaykho Dadahonova " The evaluation system in the historical aspect", National researches of Uzbekistan:Conferences series: part-10, 2020
6. Ravshanovna, G. N. (2022, April). THE STUDY OF THE MEANING OF THE WORD TOLERANCE IN OTHER LANGUAGES. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 1, No. 3, pp. 8-9).
7. Abdurakhmonov, V. (2022). FUNCTIONAL SPECIFICITY OF ALTERNATIVE INTERROGATIVE SENTENCES. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(03), 82-87.
8. Qizi, D. Z. M. M. (2020). Issues on teaching listening to students of non Philological higher educational institutions. *Проблемы современной науки и образования*, (3 (148)), 72-74.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ АФЗАЛЛИКЛАРИ**Юлдашева Нилуфар Назаровна**

Чирчиқ давлат педагогика университети докторанти

АННОТАЦИЯ

Мақолада ҳозирги кунда барча зиёлиларни ўйлантириб, мушоҳада қилишга чорлайдиган замонавий таълим, шахсни тарбиялашда глобал ўзгаришларга очиқ, турли маданиятларга нисбатан ҳурматни ривожлантирувчи IB дастурининг афзалликлари ҳақида фикр юритилади.

Калим сўзлар: *халқаро бакалавриат, замонавий таълим, диплом дастури, билим назарияси, IB ўқувчи профили, билимга оид саволлар, билиш усуллари, билим соҳалари, муаммоли саволлар.*

ABSTRACT

The article discusses the advantages of the IB program, which is a modern education that invites all intellectuals to think and observe, is open to global changes in the education of the individual, and develops respect for different cultures.

Key words: *International Baccalaureate, modern education, diploma program, theory of knowledge, IB profile, questions of knowledge, ways of knowing, areas of knowledge, problematic issues.*

Ҳозирги кунда дунё бўйлаб Cambridge, A-Levels, Minor, International Baccalaureate каби таълим дастурлари мавжуд. Улар инсонпарварлик, толерантлик каби тамойилларга асосланади. Фарзандининг чет элда ўқишини режалаштираётган ота-оналар ушбу дастурларга тобора кўпроқ эътибор беришлари ажабланарли эмас. Халқаро дастурларнинг мақсади эски усулдаги анъанавий дарслардан воз кечиш, дарс жараёнини бошқаришни ўқувчилар томонига ўтказиш, ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш ҳамда ўз хулосаларини жамоа олдида эркин айта олиш каби тамойилларни жорий этишдан иборат. Ушбу мақолада ана шундай замонавий таълим дастурларидан бири International Baccalaureate – Халқаро Бакалавр дастури ҳақида сўз юритамиз.

International Baccalaureate дастури илк бор 1968 йилда Швейцарияда ишлаб чиқилиб, таълим тизимига тадбиқ этилган. Сўнгги ярим аср ичида у дунёдаги энг кенг тарқалган таълим дастурларидан бирига айланиб улгурди. International Baccalaureate (IB) дастури нафақат кўп қиррали таълим беради, балки унинг

асосий вазифаси болада характерни шакллантириш ва бугунги дунёда муваффақиятга эришиш учун зарур бўлган кўникмаларни ўргатиш ҳисобланади¹.

Бугунги кунда International Baccalaureate:

- дунё бўйлаб 4000 та мактаб;
- уларнинг ярмидан кўпи давлатга тегишли мактаблар;
- 70 000 дан ортиқ ўқитувчилар дастурни ўқитиш учун барча зарур сертификатларга эга.

1968 йилда International Baccalaureate ўрта мактаб ўқувчилари учун икки йиллик дастур билан бошланган. Бугунги кунга келиб, бу дастур 3 ёшдан 19 ёшгача бўлган ўқувчилар учун мўлжалланган бир нечта курсларни ташкил қилади. Бундай узлуксизлик босқичдан босқичга силлиқ ўтишни ва университетда ўқишга ўз вақтида тайёргарлик кўришни таъминлайди. 16 ёшдан ошган ўқувчилар учун келажакдаги касбни эгаллаш учун асосий тайёргарликни таъминлайдиган профессионал дастур (IB Career-related Programme) ҳам мавжуд.

International Baccalaureate дастурлари турлари ва ўқувчилар ёши:

- The IB Primary Years Programme - болалар боғчаси ва бошланғич мактаб учун IB бошланғич йиллар дастури (3 ёшдан 12 ёшгача);
- Middle Years Programme — ўрта йиллар дастури - 11 ёшдан 16 ёшгача бўлган ўқувчилар учун ўрта мактаб дастури;
- The International Baccalaureate Diploma Programme — Халқаро бакалавр дипломи дастури – университетда ўқишни режалаштирган 16-19 ёшдаги ўрта мактаб ўқувчилари учун академик дастур;
- The International Baccalaureate Career-related Programme — - бу ўрта мактабни тугатгандан сўнг дарҳол касбий таълим олишни, шогирд бўлишни ёки иш топишни режалаштирган 16-19 ёшдаги лар учун дастур.

International Baccalaureate дастурида ўқишни режалаштирганлар учун нафақат бўлажак талаба оладиган билимга, балки курс ўргатадиган кадриятларга ҳам эътибор бериш муҳимдир. Дастурнинг вазифаси савол беришдан кўркмайдиган, масъулиятли ўқувчиларни тарбиялашдир. International Baccalaureate ўқувчиларда фаолликни, турли маданият вакилларига ҳамдардлик ва тушуниш қобилиятини, шунингдек, ҳаёти давомида янги билимларга эга бўлиш истагини ривожлантиради. International Baccalaureate дастурининг

¹ International Baccalaureate. URL: <http://www.ibo.org>.

асосий вазифаси ўқувчи шахси (IB learner profile)да қуйидаги фазилатларни шакллантиришдан иборат:

1. Табиий қизиқишни ривожлантириш орқали савол бериш қобилияти;
2. Ўқув режасининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда кенг кўламли фанлар бўйича юқори билим даражаси;
3. Ўқув жараёнида узлуксиз ривожланиб борувчи танқидий фикрлаш ва таҳлил қилиш қобилияти;
4. Бир неча тилларда ва турли шаклларда самарали мулоқот қилиш;
5. Принцип, адолат туйғуси, бошқа одамларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва ҳалоллик;
6. Очиқлик – ўз миллий маданиятининг энг яхши томонларини ажратиб кўрсатиш билан бир қаторда ўз она юртининг тарихи ва анъаналарига танқидий баҳо бериш, бошқа мамлакатлар анъаналарига ҳам худди шундай муносабатда бўлиш;
7. Масъулият, жамиятга фойда келтириш истаги;
8. Таваққал қилишга тайёрлик – янги ғоялар ва тушунчаларни ўрганиш ва амалга ошириш;
9. Ҳаётнинг интеллектуал, жисмоний ва ҳиссий томонлари ўртасидаги мувозанатга интилиш;
10. Ўз ғояларини ва дунёнинг мавжуд тузилишини тушуниш ва доимий равишда баҳолаш.

Ўқувчиларнинг ушбу барча фазилатлар бўйича ривожланиши ўз ватанидаги IB дастури жорий қилинган мактабда ёки чет элда ўқиётганидан қатъий назар амалга оширилади¹.

Мактабда ўқишнинг сўнгги икки йилини қамраб олувчи The International Baccalaureate Diploma Programme энг қийин мактаб дастурларидан бири ҳисобланади. IB дастурида ўқувчилар олтига фанни ўрганишади. Ўқувчилар фанларни ўзлари танлашса-да, танлов олтига гуруҳда амалга оширилиши керак. Шунинг учун International Baccalaureate Diploma дастурида математика, она тили ёки чет тилини ўрганмаслик мумкин эмас. Ўқувчи фан бўйича ўқитишнинг интенсифлигини танлаш ҳуқуқига эга, масалан, бўлажак техника университетларнинг талабалари математика, физика каби аниқ фанларни чуқур

¹ Bezukladnikov K., Kruze B. An Outline Of An Esp Teacher Training Course // World Applied Sciences Journal. 2012. V. 20. № SPL.ISS.. P. 103.

ўрганишса, гуманитар фанларни базавий даражада ўрганиш билан кифояланишлари мумкин¹.

International Baccalaureate дастурининг фан гуруҳлари:

- она тили ва адабиёти;
- хорижий тиллар;
- шахслар ва жамиятлар (гуманитар фанлар);
- фан (аниқ ва табиий фанлар);
- математика;
- санъат.

Ҳар бир мактаб ўқувчиларнинг қизиқиши ва ўқитишни ташкил этиш қобилиятидан келиб чиққан ҳолда мустақил равишда таклиф қилинадиган фанларнинг тўлиқ рўйхатини тузиб чиқади. Умумтаълим фанларидан ташқари, ўрта мактаб учун International Baccalaureate дастури мажбурий равишда учта компонентни ўз ичига олади - билим назарияси (билимнинг табиати ва маълумотни ўзлаштириш хусусиятлари), иншо ёзиш кўникмалари, CAS (Creativity, Activity, Service - ижодкорлик, фаоллик, хизмат). Охирги компонент кўшимча тадбирларнинг бой дастури, жумладан, спорт ва ижодий изланишлар, шунингдек, волонтерлик ва таълим саёҳатларини ўз ичига олади.

International Baccalaureate дастурида ўқишнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- индивидуал ўқув режаси – ўқувчи айнан ўзи ўрганмоқчи бўлган фанларни танлайди;
- математика ва чет тилини ўрганиш учун мажбурий бўлган билимларнинг мавжудлиги, юқори базавий таълим даражаси;
- таълим тилини равон билиш - курс якунига қадар инглиз тили;
- она тилини ўрганиш имконияти – агарда мактабда ўқитувчи бўлмаса, тилни кўпинча индивидуал ўқитувчи раҳбарлигида мустақил таълим режимида ўргатиш мумкин;
- турли тажриба орттириш ва келажакдаги касбни аниқроқ танлаш имконини берувчи кўшимча тадбирларнинг бой дастури;
- Европанинг энг нуфузли университетларига кўшимча имтиҳонларсиз ва тайёргарлик дастурларисиз кириш имконияти.

¹ Diploma Programme. Theory of Knowledge Guide / International Baccalaureate Organization. 2015. 74 p.

Бугунги кунда IB дастури бўйича дунёнинг 150 та давлатидаги 5000 дан ортиқ мактабда ўқиш мумкин¹. Ушбу дастур энг кенг тарқалган мамлакат Швейцария бўлиб, дастурни деярли ҳар бир хусусий мактабда топиш мумкин. Шу билан бирга, Буюк Британия, Франция, Германия ва бошқа мамлакатларда International Baccalaureate дастурида ўқиш мумкин. Қоида тариқасида, барча мамлакатларда ушбу модел бўйича ўқитиш амалиёти ўтказиладиган мактаблар энг яхшилари қаторига киради.

IB таълим дастури жорий қилинган мактабларда олинган таълим миллий стандартлардан анча юқори бўлганлиги сабабли Ўзбекистонда ушбу дастур жорий қилинмоқда. Ёшлар сиёсати давлат сиёсати даражасида кўтарилган бир даврда ўқувчи-ёшларда лидерлик, тизимли таҳлил қилиш, креатив ва танқидий фикрлаш, нотиклик санъати, лойиҳаларни бошқариш кўникмаларини шакллантириш асосий мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 июлдаги ПҚ–5188-сон “Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактаблар фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ижросини таъминлаш мақсадида, Президент таълим муассасалари агентлиги қошидаги Мирзо Улуғбек ва Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ихтисослаштирилган мактабларда IB даражасида таълим бериб келинмоқда. Ушбу мактаб ўқувчилари Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонанинг электрон ахборот-кутубхона фондига ва етакчи хорижий ахборот-кутубхона ресурслари фондларига уланиш ҳамда мазкур кутубхоналардан кенг фойдаланиш имкониятига эга. IB ўқувчиларга дунёнинг ҳар қандай университетига кириш учун ноёб кенг йўл очади. Ўқувчиларда глобал жаҳон муаммоларини муҳокама қилиш, мустақил ўқиш, танқидий фикрлаш ва муаммоларни ҳал қилишга ижодий ёндашиш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, янгича ёндошувлар, инновацион ғоялар билан таълим жараёнлари сифатини ошириш ҳар бир таълим муассасаси педагоглари олдидаги муҳим вазифадир.

¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/International_Baccalaureate

Адабиётлар рўйхати:

1. Bezukladnikov K., Kruze B. An Outline Of An Esp Teacher Training Course // World Applied Sciences Journal. 2012. V. 20. № SPL.ISS.. P. 103.
2. Bezukladnikov K., Kruze B., Mosina M. Interactive Approach To Esp Teaching And Learning // World Applied Sciences Journal. 2013. V. 24. № 2. P. 201–206.
3. Bezukladnikov K.E., Kruze B.A. Modern Education Technologies for PreService Foreign Language Teachers // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. V. 200. P. 393–397.
4. Bezukladnikov K.E., Novoselov M.N., Kruze B.A. The International Teachers Foreign Language Professional Communicative Competency Development // Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2014. V. 154. P. 329–332.
5. Diploma Programme. Theory of Knowledge Guide / International Baccalaureate Organization. 2015. 74 p.
6. International Baccalaureate. URL: <http://www.ibo.org> (дата обращения: 05.06.2016).
7. Zhigalev B.A., Vikulina V.A., Bezukladnikov K.E. Pedagogical Measuring Of Education Quality // Life Science Journal. 2014. V. 11. № 7s. P. 356–359.

TARJIMA QILISH JARAYONIDA UCHRAYDIGAN ASOSIY KAMCHILIKLAR

Baxadirova Dildora Azodovna

TDSHU, “G‘arb tillari” kafedrası, katta o‘qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tarjimashunoslikdagi paydo bo‘ladigan umumiy muammolar mavzulari yoritilgan. Shuningdek, tarjimashunoslikning hozirgi davrdagi talabi va uning jamiyatdagi o‘rni ko‘rsatilib ketilgan.

Kalit so‘zlar: *matn, tarjima, leksika, atama, tarjima muammolari, transformasiya (o‘zgarish), ma’lumot.*

MAIN ERRORS IN TRANSLATION

ABSTRACT

This article addresses some of the common problems that arise in translation studies. It also highlights the current demand for translation studies and its place in society.

Keywords: *text, translation, vocabulary, terminology, translation problems, transformation, information.*

KIRISH

Bugungi kunda zamonaviy globallashuv va madaniyatlararo aloqalarning jadal rivojlanishi, xalqaro aloqalarni kengayib borishi, davlatlar o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy va moliyaviy aloqalarning rivojlanishi, Yevropa mamlakatlari va butun dunyoning integrallashuv jarayonining kuchayib borishi, fan va texnologiyalarning rivojlanishi, ilmiy va texnikaviy ma’lumotlarning doimiy ravishda uzviy almashib borishining samarali omillari sifatida hozirgi kunda chet tillarining ahamiyati katta e’tiborga sazovordir. Shuningdek, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy taraqqiyot bosqichida chet tili dunyoning turli xalqlar vakillari o‘rtasida og‘zaki va yozma aloqa vositasi sifatida keng qo‘llanilib kelmoqda. Bilim va texnologiyalar jadal rivojlanishi oqibatida zamonaviy davr bugungi jamiyatda barcha jihatlarni qamrab olgan holda va zamonaviy iqtisodiyot o‘zgarib boraytgan sharoit davrida, shuningdek turli xil sohalariga tegishli ilmiy va texnik matnlarni tarjima qilishda amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan tarjimonlar –mutaxassislar bugungi kunda alohida ehtiyojga munosibdir.

Shu sababli keng bilimli tarjimon mutaxassislarga ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi sababli, bugungi davrda dunyoning turli mamlakatlaridagi olimlar tezkor ma'lumot almashish va qo'shma tadqiqotlar olib borish imkoniyatlariga ega bo'lib, ushbu aloqa vositalari tufayli zamonaviy ilmfan misli ko'rilmagan natijalarga erishilmoqda. Bunday sharoitda ko'pgina ishlab chiqaruvchi tashkilotlar ilmiy adabiyotlarning yuqori sifatli tarjimasiga ehtiyoji sezilarli darajada oshib bormoqda. Tarjimonlar esa ilmiy adabiyotlar tarjimalarini doimiy ravishda o'zining so'z boyligiga qo'shib borishi, atamalarni tushunish qobliyatini oshirib borish va ularning ma'nosini bilishi shartdir. Shuning uchun ilmiy-texnik atamalarni tarjima qilishda tarjimon avvalam bor ilmiy-texnik nuqtai nazardan ma'noga katta e'tibor berishi lozim, keyinchalik esa ilmiy-texnik tor atamalar bilan solishtirilish ko'nikmasiga ega bo'lish lozim[1.B.303].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ilmiy va texnik matnlarni tarjima qilish jarayonida quyidagi talablarga amal qilinishi lozim: tarjima ekvivalentiga, tarjima aniqligiga, tarjima ma'lumotlar sifatiga, tarjima mantiqiyiligiga va uning yoritilish sifatiga. Ilmiy-texnik matn sifatli tarjimaga ega bo'lishi uchun, tarjimon quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim: - Chet tili nazariyasi, tilning fonetikasiga, leksikasiga va grammatik tuzilishi haqida bilimga ega bo'lishi lozim; - Ilmiy va texnik matnlarni tarjima qilish xususiyatlar ko'nikmasi amalyotiga; - Lingvistik amaliy bilimga (tarjima usullari, transformasiya, so'zlar ekvivalentini almashtirish ko'nikmasi, so'zlar qo'shish ko'nikmasi, atamalar bilan tasvirlash ko'nikmasi va hakoza); - Matnni tarjima qilish jarayonida gap mazmuni va jummalarni ishlata olish ekstralingvistik bilim va qobliyatiga ega bo'lish lozim (bunda maxsus ilmiy – texnik matnni tarjima qilishda yetarli ma'lumotlarga ega bo'lish talab qilinidi)[5.B.253- 259]. Eng asosiysi tarjimada bilinmas muammolardan biri bu tarjimon "ilmiy tarjima" nima ekanligini to'liq tushunchaga ega bo'lmaslik. Ilmiy tarjimani muvofaqiyatli bajarish uchun, uni boshqa tarjima turlaridan farqi nimada ekanligini tarjimon tasavvurga ega bo'lishi shart. Umuman olganda, ilmiy uslub tarjmasi, tadqiqot mavzusiga oid ko'plab matnlarni o'z ichiga oladi – tezislardan boshlab, referatlar va maqola taqrizlarini, diplom, dissertatsiya va monografiya qo'l yozmalari o'zida mujassam etadi. Yuqoridagi ish turlarini tarjima qilishda quyidagi faktorlarga e'tibor berilishi lozim: tarjima maqsadi, tarjima uslubi, tarjimadagi matnni tashkil qilish va uning qismlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik munosabatlar. Akademik matnlarning tashqi tuzilishidan tashqari (Boblar, bo'limlar, paragraflar), uning ichki tizilishi ham mavjud. Ilmiy matnlarni tarjima qilishda o'ziga xos xususiyatlar mavjud - bu umumiy

ma'lumotlardan material muammolarni belgilab olish va ularning yechimini taqdim etish usulidir. Misol uchun Ingliz tilida matn qismlarini bir-biriga bog'lash uchun, shuningdek, bitta ibora ma'nosidan boshqa ibora ma'nosiga o'tish uchun, turli maqsadlarda ishlatiladigan bir qancha so'zlar va iboralar mavjud. Misol uchun:

- shuningdek (in addition, moreover, furthermore...);
- shunga qaramsdan (although, however, despite, in spite of, nevertheless...);
- boshqa so'zlar bilan ifodalaganda (in other words);
- misol uchun (for example, for instance...)[2.B.50-54].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tarjimada atamalarga oid muammolar. Ilmiy tafakkurning yetakchi shakllaridan biridir va u ma'noni anglash va idrok etish tushunchalari bilan bog'liqdir. Ilmiy matndagi deyarli har bir atama leksik birlik bo'lib turib, u maxsus leksik birliklar ma'nolaridan birini ifodalaydi. Bu leksik birliklar esa atamalar kategoriyasiga mansubdir. Umuman olganda atama bu fan va texnologiyalar kesimida ma'lum bir sohaga xos bo'lgan so'z yoki iboradir. Atama tilshunoslikda aniq semantik chegaralarga ega. Shundan kelib chiqadiki, atamalar bu ma'lum bir fanga tegishli og'zaki iboralar bilan mustahkamlangan tushunchalar tizimidir. Agar umumiy tilda (atamadan tashqari) so'z ko'p manoga ega bo'lsada, u atamalar kategoriyasiga tushib qolsa, ushbu so'z aniq ma'noga ega bo'lib qolib, tarjimada esa uning atamadagi ma'nosi qo'llaniladi. Shu sababli, tarjimonning ilmiy matnni tarjima qilishda yo'l qo'yadigan asosiy xatolaridan biri bu ilmiy lug'atlardan foydalanish qobliyatini yetarlicha ko'nikmalar mavjud emasligi yoki atamaga xos bo'lgan mavzuni aniq ma'lumotga ega emasligidir - bu xolat xatto o'z ona tilida ham kuzatilishi mumkin. Qo'llanilish va miqdoriy jihatdan, ilmiy uslub matnlarida atamalar maxsus lug'atlari boshqa turdagi lug'atlardan kengroq foydalaniladi. Ular quyidagilar: nomenklatura nomlari, professionallik lug'at va atamalar, kasbga oid jargon va boshqalar. Ushbu leksika ilmiy matndagi barcha sohalarida keng qo'llaniladi (yani matn klassifikatsiyasida, matn tuzulishida va uning funksiyasida, matn komponentlarida va faktorlari ham inobatga olinadi). O'rtacha hisobda, atamalarga oid yoki terminologik lug'at ilmiy matnlarning umumiy lug'at boyligidan 20 foizini tashkil qiladi. Tarjimada grammatikaga oid muammolar. Ilmiy muloqot uslubida o'ziga xos grammatik xususiyatlar mavjud. Masalan ingliz tilidan o'zbek tiliga ayrim matnlar tarjima qilinganda, bazi hollarda leksik ma'no yo'qolishi va fe'llar mavhum ma'noga ega bo'lish holatlari kuzatiladi. Misol uchun:

- It seems very interesting – Bu juda qiziq ko'rinadi.
- He probably got a cold – Balki u shamollab qolgan.
- Ali feels himself strange – Ali o'zini g'alati his qilayapti.

Bu hollarda ot birikmalarining o‘rniga semantik yuklama fe’llarga tushushini ko‘rishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda fe’llar ushbu gaplarda muhim grammatik vazifani bajarib kelmoqda.

Shuningdek, ingliz tilidagi ilmiy uslub matnlarda mavhum fe’llar ham ko‘p hollarda ishlatiladi:

- Many houses were built in short term – Ko‘pgina uylar qisqa mudatda qurilgan;

- Some new planets were discovered in mid of 2000’s – 2000-yillarda bir qancha yangi sayyoralar kashf qilingan (topilgan).

Yuqorida ko‘rsatilgan misollarda ko‘rinib turibdiki bunda mavhum otlar ingliz tilida ham keng qo‘llaniladi va asosiy yuklama fe’llarga qaratilgan yani majhul nisbat fe’llariga. Tadqiqotni yana qiziqarli tarafi shundaki, bugungi kungi lingvistikasida ingliz tilida hozirgi zamon fe’llarning qo‘llanilish foizi o‘tgan zamon fe’llari bilan teng, bunda albatta ilmiy matnning kontekstiga bog‘liq. Umuman olganda ilmiy matn aniq mantiq bayoniga ega bo‘lishi shart va ushbu mantiqni to‘g‘ri va sifatli tarjima qilib berish esa tarjimonning eng asosiy vazifalaridan biridir. Ilmiy uslubdagi matnlar ko‘p hollarda bir hil ko‘rinishga ega bo‘lib turib, ushbu matnlar ifodalsh xususiyatlariga ega. Bu kabi matnlarda so‘roq gaplar kam ishlatiladi, ishlatilsa ham matn bilan tanishayotgan o‘quvchini e’tiborini qaratishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ilmiy matnlarning xususiyatlaridan biri, unda his tuyg‘u hislatlari qo‘llanilmaydi[3.B.203].

Tarjimaning umumiy nazariyasi.

Tarjima umumiy nazariyasi, tarjimaning aniq tajribasidan kelib chiqqan xulosalarni tizimlashtiradi va unga asos yaratadi. Tarjima jarayonida, tarjimaning natijalari va uning g‘oyalar umumlashtiriladi, shu bilan birgalikda tarjima faoliyatida tarjimaga xos bo‘lgan shart-sharoitlar va omillar hisobga olinadi. Tarjimaning umumiy nazariyasi konsepsiyasi rus tilshunosi va lingvisti A.V. Fedorov asarlarida keng va to‘liq yoritilgan. Ushbu kontsepsiyaga ko‘ra, har qanday sifatli tarjima matni, uning lingvistik asosini filologik tahlil qilinish bilan boshlanib, badiiy ijod yoki ilmiy tahrir bilan yakunlanishi lozim[4.B.335].

Tarjimaning maxsus nazariyasi.

Tarjimaning maxsus nazariyasi (yoki tilshunoslikda bir juftlikka qaratilgan tarjimasi bo‘yicha tadqiqotlar) ikki til o‘rtasidagi yozishmalarning ekvivalentlari, variantlari, shuningdek, muayyan vaziyatda ularni tanlash omillari va mezonlarini hisobga olinishi lozim. Ushbu nazariya doirasida tarjima hodisalarini o‘rganishning asosiy usuli - bu ikki tilni taqqoslashdir. Misol uchun: O‘zbek va Rus tilini, yoki Rus va Ingliz tilini, yoki Ingliz va Nemis tilini.

Tarjimaning transformatsion nazariyasi

Tarjimaning transformatsion nazariyasi (modeli), tarjima faoliyati davomida tarjima matniga o'zgartirish kiritish bilan ifodalanadi. Sabab ba'zi hollarda matn ma'nosini to'liqligicha tarjima qilib bo'lmaydi yoki tarjima qilish mushkul.

XULOSA

Misol uchun: Not long-ago computers were considered an amazing invention. Today they form part of our everyday lives. The latest thing today is Virtual Reality. A Virtual Reality system can transport the user to exotic locations such as a beach in Hawaii or the inside of the human body.

O'zbek tili tarjimasi:

O'tgan davrda kompyuterlar ajoyib ixtiro deb hisoblanar edi. Bugungi kunda ular bizning kundalik hayotimizning bir qismini tashkil qiladi. Oxirgi ixtrolardan biri - bu Virtual haqiqat. Virtual haqiqat tizimi foydalanuvchilarni Gavayidagi plyaj yoki inson tanasining ichki qismi kabi ekzotik joylarga olib borish imkoniyatiga ega. Misolda ko'rib turganimizdek ingliz tilidan o'zbek tiliga bajarilgan tarjima to'liq tarjima qilinmagan, aksincha transformaiyaga duch kelgan. Yani original matn o'zbek tilida boshqa so'zlar bilan ma'nosi yoritilgan.

Tarjimaning transformatsion modeli amerikalik tilshunos N. Xomskiyning "transformatsion yoki generativ grammatika" g'oyalari bilan bog'liq. Ushbu nazariya doirasida tarjima matni yaratish jarayoni boshlang'ich tilning birliklari va tuzilmalarini tarjima tilining birliklari va tuzilmalariga sintaktik ravishda aylantirish sifatida ko'rib chiqiladi, bunda tarjima jarayonining bosqichlari va usullariga katta e'tibor beriladi. Shuningdek, ushbu nazariya amerikalik tarjimashunoslari K. Nayde, B.O. Kads va V. Koller asarlarida ham eslatilib o'tilga. Umuman olganda, transformatsion nazariya g'oyalari tarjima bilan bir-biri bilan bog'liq bo'lgan va tillar juftligini tarjima qilish jarayonida o'zaro bog'liq bo'lgan tuzilmalar va birliklarni aniqlashda tarjimashunosikdagi imkon beruvchi muhim usullaridan biri.

REFERENCES

1. Bakhadirova D.A., Yergesheva N.T. ... "Journal of critical reviews" - " Analysis of the phenomena that share pragmatic content. " ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020.

2. Зариф, Кувонов (2020). Немис тилига франсуз тилидан ўзлашган сўзларнинг структурал-семантик тадқиқи, XXI аср тилшунослиги ва таржимашунослигининг долзарб муаммолари: назария, амалиёт, инновация

3. Кувонов, Зарифжон (2020). Немис тилига ўзлашган сўзларнинг келиб чиқиш тарихи. Проблемы и перспективы развития современной науки в странах Европы и Азии – XXIV Международной научно-практической интернетконференции.

4. Муродкосимов, А., Рахманова, Д., Санакулов, З., & Зарипова, Г. (2020). Немис ва узбек тилларида сўз яшаш усуллари (композицион усул мисолида). *Academic research in educational sciences*, (2).

5. Муродкосимов, А., Рахманова, Д., Санакулов, З., & Зарипова, Г. НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА СЎЗ ЯШАШ УСУЛЛАРИ (КОМПОЗИЦИОН УСУЛ МИСОЛИДА).

6. Mirabdullayeva Zulfiya Olimjonovna, Bakhadirova Dildora Azodovna. (2020). Problems Of Adequacy And Equivalency In Translation. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(10), 385-390.

TEACHING ADULTS FOREIGN LANGUAGE, CHALLENGES AND SOLUTIONS

Ibragimova Shahnoza Turgunovna

Senior teacher of Tashkent university of information technologies named after

Mukhammad al Khwarizmi

sh_ibragimova1965@mail.ru

Abstract. *In this article, we will explore some of the strategies, challenges and solutions in teaching adults foreign language. Methods like creating a positive learning environment, focusing on practical, real-world applications of the language, providing opportunities for adults, practice using the language in a safe and supportive environment, being patient and understanding are discussed. Solutions to challenges such as different learning styles and preferences, motivation, busy schedules and making mistakes are also proposed.*

Key words: *teaching adults, challenges, solutions, practice, learning environment, learning styles and preferences.*

INTRODUCTION. Learning a foreign language as an adult can be a challenging but rewarding experience. From a psychological and pedagogical perspective, there are several strategies that can help adults learn a new language effectively. Teaching adults a foreign language can be a challenging task, as adults have different learning needs and preferences compared to children. However, with the right strategies and approaches, these challenges can be overcome. In this article, we will explore some of the challenges and solutions in teaching adults a foreign language.

One of the most important strategies for learning a foreign language as an adult is to create a positive learning environment. According to a study by the Journal of Educational Psychology, adults learn best when they feel motivated and engaged in the learning process [1]. Therefore, instructors should focus on creating a supportive and encouraging learning environment that fosters a sense of community and collaboration.

Another effective strategy for learning a foreign language as an adult is to focus on practical, real-world applications of the language. According to a study by the Journal of Language and Social Psychology, adults are more motivated to learn a new language when they see how it can benefit them in their personal or professional lives [2]. Therefore, instructors should focus on teaching practical language skills that can be applied in real-world situations.

In addition to practical applications, it is also important to provide opportunities for adults to practice using the language in a safe and supportive environment. According to a study by the Journal of Second Language Writing, adults learn best when they are provided with opportunities to practice using the language in a variety of contexts [3]. Therefore, instructors should provide opportunities for adults to practice speaking, listening, reading, and writing in the target language.

Another important consideration when teaching adults a foreign language is to be patient and understanding. Learning a new language can be a challenging and frustrating experience, and many adults may feel embarrassed or discouraged when they struggle to understand or communicate in the target language. Therefore, instructors should be patient and provide support and encouragement throughout the learning process.

Finally, it is important to recognize that adults have different learning styles and preferences. According to a study by the Journal of Adult Education, adults learn best when they are provided with a variety of learning opportunities, such as visual aids, hands-on activities, and group discussions [4]. Therefore, instructors should be flexible and adaptable in their teaching methods to accommodate the diverse needs of their adult learners.

METHODS. Teaching foreign languages to adults requires a different approach than teaching children. From a psychological and pedagogical point of view, there are several methods that have been developed to effectively teach foreign languages to adults. Some of these methods include:

1. Communicative Language Teaching (CLT): This method emphasizes the importance of communication in language learning. It focuses on developing the ability to communicate in real-life situations, rather than just memorizing grammar rules and vocabulary. CLT encourages students to use the language in meaningful contexts, and to interact with others in the target language.[5]

2. Task-Based Language Teaching (TBLT): This method focuses on using tasks as the basis for language learning. Students are given tasks to complete in the target language, which require them to use a variety of language skills. TBLT emphasizes the importance of using language in context, and encourages students to develop their ability to communicate effectively in real-life situations. [5]

3. Content-Based Language Teaching (CBLT): This method focuses on using content from other subjects, such as history or science, as the basis for language learning. Students learn the language while also learning about other subjects, which can make the learning process more engaging and meaningful.[5]

4. Total Physical Response (TPR): This method emphasizes the importance of physical movement in language learning. Students are encouraged to use their bodies to respond to language input, which can help to reinforce vocabulary and grammar structures.[6]

5. The Silent Way: This method emphasizes the importance of student autonomy in language learning. The teacher provides minimal input, and students are encouraged to discover the language on their own. The Silent Way emphasizes the importance of using the language in context, and encourages students to develop their own strategies for learning.[6]

These methods are based on different theories of language learning and teaching, and each has its own strengths and weaknesses. The most effective method will depend on the individual needs and learning styles of the students. It is important for teachers to be familiar with a variety of methods and to be able to adapt their teaching approach to meet the needs of their students.

RESULTS. The results of teaching a foreign language to adults can vary depending on a number of factors, including the method of instruction, the level of motivation of the learners, and the amount of time and effort invested in the learning process. However, research has shown that there are several benefits to learning a foreign language as an adult, including:

1. Improved cognitive function: Learning a foreign language has been shown to improve cognitive function, including memory, problem-solving skills, and creativity.[7]

2. Increased job opportunities: Knowing a foreign language can increase job opportunities, particularly in fields such as international business, tourism, and translation.[8]

3. Enhanced cultural understanding: Learning a foreign language can help individuals to better understand and appreciate other cultures, which can lead to increased empathy and tolerance.[9]

4. Improved communication skills: Learning a foreign language can improve communication skills, both in the target language and in the learner's native language.[10]

5. Increased confidence: Successfully learning a foreign language can increase confidence and self-esteem, which can have positive effects on other areas of life. [11]

In addition to these benefits, research has also shown that adults can be highly successful language learners, particularly when they are motivated and engaged in the learning process. While it may take longer for adults to learn a foreign language than

it does for children, adults can often achieve a high level of proficiency with consistent effort and practice.

DISCUSSION. The following challenges and solutions may occur in foreign language teaching to adults.

One of the biggest challenges in teaching adults a foreign language is motivation. Adults may have busy lives and may not see the immediate benefits of learning a new language. They may also feel self-conscious about making mistakes or feel discouraged when they don't see progress right away.

To overcome this challenge, instructors should focus on making the language learning experience relevant to the adult learners' lives. For example, if the learners are professionals, the instructor can focus on teaching language skills that are relevant to their industry. Instructors can also provide opportunities for learners to practice using the language in real-life situations, such as role-playing scenarios.

Adults have different learning styles and preferences, and instructors need to be able to accommodate these differences to ensure that all learners are engaged and motivated.

To solve this problem, instructors should use a variety of teaching methods to cater to different learning styles. For example, visual learners may benefit from the use of diagrams and charts, while auditory learners may benefit from listening exercises. Instructors can also use group discussions and hands-on activities to engage learners who prefer a more interactive learning experience.

Adult learners may have busy schedules and may not have a lot of time to dedicate to language learning.

The solution for this might be that, instructors can offer flexible scheduling options, such as evening or weekend classes, or online courses that learners can access at their own convenience. Instructors can also provide shorter, more intensive courses that focus on specific language skills, rather than longer courses that cover a broader range of topics.

Adult learners may feel self-conscious about making mistakes when speaking a new language, which can hinder their progress.

In order to tackle this point, instructors should create a safe and supportive learning environment where learners feel comfortable making mistakes. Instructors can provide positive feedback and encouragement, and can also use role-playing exercises to help learners practice speaking in a low-pressure environment.

CONCLUSION. In conclusion, learning a foreign language as an adult can be a challenging but rewarding experience. Effective strategies for learning a foreign language as an adult include creating a positive learning environment, focusing on

practical applications, providing opportunities for practice, being patient and understanding, and recognizing the diverse learning styles and preferences of adult learners. By implementing these strategies, instructors can help adults develop the language skills they need to succeed in an increasingly globalized world. Moreover, teaching adults a foreign language with the right strategies and approaches, above-mentioned challenges can be overcome. Instructors should focus on making the language learning experience relevant, using a variety of teaching methods, offering flexible scheduling options, and creating a safe and supportive learning environment. By implementing these solutions, instructors can help adult learners achieve their language learning goals.

REFERENCES:

1. Dörnyei, Z. (2014). Motivation in second language learning. In M. Celce-Murcia, D. M. Brinton, & M. A. Snow (Eds.), *Teaching English as a second or foreign language* (4th ed., pp. 518-531). Boston, MA: National Geographic Learning.
2. Dewaele, J. M., & MacIntyre, P. D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 237-274.
3. Hyland, K., & Hyland, F. (2014). Contexts and issues in feedback on L2 writing: An introduction. *Journal of Second Language Writing*, 25, 1-4.
4. Merriam, S. B., Caffarella, R. S., & Baumgartner, L. M. (2016). *Learning in adulthood: A comprehensive guide* (4th ed.). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge University Press.
6. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education.
7. Bialystok, E., Craik, F. I., & Luk, G. (2012). Bilingualism: consequences for mind and brain. *Trends in cognitive sciences*, 16(4), 240-250.
8. Dewaele, J. M. (2016). Why the dichotomy 'L1 versus LX user' is better than 'native versus non-native speaker'. *Applied Linguistics Review*, 7(1), 41-63.
9. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and reality*. Harvard University Press.
10. Kramsch, C. (2014). Teaching foreign languages in an era of globalization: Introduction. *The Modern Language Journal*, 98(1), 296-311.
11. Marian, V., & Shook, A. (2012). The cognitive benefits of being bilingual. *Cerebrum: The Dana Forum on Brain Science*, 2012.
12. Journal of Adult Education. (n.d.). Retrieved from <https://www.nationaladulthoodeducationprofessionaldevelopmentconsortium.org/journal-of-adult-education.html>

THE CONCEPT OF PARTNERSHIP AND ITS RELATIONSHIP BETWEEN FAMILY AND EDUCATION'S IMPORTANCE

Kamolova Ozodakhan Muzaffar kizi

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Pedagogy and psychology specialty

2022 group graduate student

E-mail: kamolovaozodaxon27@gmail.com

Abstract: *In this article, the concept of cooperation and the teacher's use of cooperation technology in the process of working with the family, the formation of the active pedagogical position of the parents and the content of working with the family in the school education system are discussed.*

Key words: *cooperation, family, teacher, child, school, parents, technology, education, communication.*

Sh. Mirziyoyev, based on the noble ideas and wills of our first president I.A.Karimov, to bring up fundamental reforms in the field of education and upbringing to a high level, to raise a new generation person who can take responsibility for the fate and future of our country. It is not only our task, but also our sacred duty to consistently continue the work aimed at achieving the goal, and we rely primarily on you, dear ones, on your knowledge and skills, experience and skills.¹ It can be seen from this that not only the family but also the school has a role to play in raising the child to be spiritually perfect and mature. Every parent wants to see their child grow up, of course, this process does not happen by itself. There is a proverb in our people, "You reap what you sow." What a person achieves in life is the result of his work and relationships. However, the current era requires a conscious attitude to life, so the folk proverb "Sow what you want to reap!" It is recommended to change it. Parents can give their children property, houses, cars, and other valuable material possessions, but they cannot give them education and happiness. This is achieved by the level of their education. For adults to be attentive in the education of young people, they must first eliminate the shortcomings of their behavior. "When a father is leading his son, and my son tells him to think about his steps, his son replies: Father, I will walk as you walk, because I am following you." This narration is proof of our opinion. Education is one of the most complex and

¹ Sh. Mirziyoyev. We will resolutely continue the path of national development and raise it to a new level. Tashkent: ||Uzbekistan||-2017. 24-p

wide-scale issues, and such a responsible and honorable work must be carried out by the family and the educational institution in cooperation.

The family is the main link of the society, the first center of education. "Parents take on the following tasks in the educator's quote":

- ❖ creation of a healthy environment in the family, formation of children's love for their motherland and parents;
- ❖ to teach their children to think independently, raise them in the spirit of loyalty to independence ideas and national ideology;
- ❖ proper organization of children's free time from the pedagogical point of view, providing them with additional education;
- ❖ parents constantly improve their pedagogical and psychological knowledge;
- ❖ inculcation of sanitary-hygienic and environmental skills, implementation of education against religious fanaticism, alcoholism and drug addiction;
- ❖ parents are responsible for their children's actions in front of the school, neighborhood and community. In the activities of the head of the class with parents, he solves the following tasks:
 - ❖ establishes a close relationship with parents and constantly strengthens the relationship;
 - ❖ the family and the school should achieve uniform requirements for the student:
 - ❖ Organization of parents' community in Sind;
 - ❖ disseminates pedagogical knowledge among parents and raises their culture to a higher level;

Another way to improve the cooperation of the teacher with the family is to exchange information in cooperation. In order to increase the effectiveness of education, the head of the class should provide a number of information to the family:

- ✚ information about the social activity of students, what is the student's participation in community life;
- ✚ Giving advice and recommendations to parents about the student's performance. Parents should inform the head of the class about their classmates;
- ✚ how the child performs the tasks assigned to him at home, the time allotted to him and the order of execution, level of independence;
- ✚ implementation of the set agenda by the other party;

The order and discipline established in educational institutions, the quality of education, the formation of psychologically healthy young people, the emergence of socially healthy relationships such as respect, support, help, tolerance in mutual

relations, a healthy spiritual environment has a comprehensive effect and prevents the formation of destruction in young people.

Therefore, the organization of psycho-corrective activities aimed at preventing personality destruction in educational institutions serves to eliminate such problems.

So, first of all, it would be appropriate to introduce the concept of cooperation.

A partnership is an arrangement in which parties, known as partnerships, agree to work together for their mutual benefit. Collaborative partners can be individuals, educational institutions, interest-based organizations, schools, governments, or a combination. Organizations can work together to increase the likelihood of success and expand the scope of each other's goals. A partnership may result in the issuance and holding of shares or may be governed solely by contract.

Every partnership includes a partnership agreement, even if not reduced to writing.

Partnerships present special challenges to the parties involved that require complex negotiations and compromises. Common goals, levels of give and take, areas of responsibility, authority, how success is measured and shared, and often other factors all need to be discussed. Once an agreement is reached, the partnership is usually governed by civil law, especially if it is well documented. Partners who want their agreement to be affirmative and binding usually draft a Memorandum of Association. Trust and pragmatism are also important because you can't expect everything to be written down in the initial partnership agreement, so quality management and clear communication are critical factors for long-term success. The pragmatist is a supporter of pragmatism as a philosophical system. Daily: a pragmatist is a person who builds a system of his behavior, work, and outlook on life in terms of achieving practical useful results.

"Working with parents is a very big and important question. Here we need to take care of the level of education of parents and help them in their work. It is necessary to organize the interaction of the school with the families of students. that is, with their parents. There is great strength in their fellowship, in their mutual care and responsibility."

It is known that the family is the first and most important place of socialization of the child. But most of the parents do not pay attention to it. Children spend most of their time at school. Teachers participating in specially designed programs are engaged in teaching them. But the influence of family upbringing on the formation of a child's personality plays a big role. If the school has requirements for the child and the family is not consistent, then it will be very difficult to develop useful skills and habits. Analysis of psychological and pedagogical literature and mass practice shows that the problem of interaction between school and family has been relevant

for many years because this problem includes several aspects. First of all, this is the priority of family education. Second, the relationship between parents and children. Third, the passive relationship between teachers and parents in the process of raising and educating children. The consistency is as follows: the family is involved, and the teacher plays the main role in the development of all aspects of the child's personality.

Thus, one of the main tasks of the school is to establish positive relations between teachers and parents, to promote pedagogical knowledge, to involve parents in the child, and to develop new forms of work with parents in highlighting the consequences of negative relations.

Throughout the millennia of human history, two areas of growth are generations: the family and the community. Each of these spheres, representing a social institution, has the potential in shaping the child's personality. Family and school are two important institutions for the socialization of children. Their educational functions are different, but their interaction is necessary for the full development of the child. School education plays an important role in a child's development.

Here they receive education, they must acquire the ability to communicate with other children and adults. The educational process is almost impossible without the active participation of the teacher and parents.

For example, the participation of the teacher in the admission of children to the 1st grade and specialized classes is necessary to determine the level of their psychological preparation for school education. explains the reasons, gives special instructions, works with children who are difficult to educate (gets acquainted with their family circumstances, talks with their parents), gives necessary advice on solving problems in student-teacher relations - the school's if he takes a psychological approach to the planning of spiritual and educational work plans and events, gives psychological support to young people in acquiring the qualities of a perfect person, a well-rounded personality, creates a friendly atmosphere among students, prevents drug addiction, alcoholism, easy living if he talks to prone students individually if he teaches young people to think healthy, if he takes measures to prevent the minds of young people from being damaged by various foreign ideas, if he has a depressed student and If he develops programs and gives the necessary recommendations to refresh the morale of pedagogues, then the teacher can easily cooperate.

School education is a family with a unique ability to constantly communicate, therefore, teachers can provide competent support to parents in raising children, provided that the work is carried out competently. The rapid development of science and technology, and the expansion of educational society need multi-functional

families. The family is an important field of activity, as well as a prerequisite for the development of social pedagogical kindergarten systems. Adult-teacher interactions have a positive impact on a child's physical, mental, and social health.

It cannot be ignored in the upbringing and development of a child. The main feature of family education is recognized as a special emotional microclimate, as a result of which the child develops a relationship with the family, which determines his sense of self-worth. Another important role of family education is its influence on values, the child's worldview in general, and his actions in various spheres of public life. It is known that it is an example of parents, and their personal qualities, which mainly determine the effectiveness of the educational function of the family. The importance of family education in the development of children determines the importance of interaction between family and school.

The problem of interaction remains relevant today, sometimes even more acutely. Difficulties in relationships can be related to families and educational institutions, for example, incompatibility of interactions, and sometimes parents' distrust of guardianship. Families are often not satisfied with the quality of education, they claim that it does not help children in social protection, does not form children's self-awareness, and does not provide necessary psychological and pedagogical support to parents. In turn, the educational institution brings serious complaints to the parents of children with behavioral problems, because they do not fulfill their obligations towards their children, the protection, care, health, and interests of the children. they do not create the necessary conditions for its development.

In conclusion, more and more attention is paid to the interaction between schools and children. Teachers try to maximize the full pedagogical potential of traditional forms of interaction, and those who seek new non-traditional forms of cooperation with parents. But to effectively implement the process of interaction, first of all, it is necessary to know the characteristics of the subjects of interaction, in particular, the tutor must know the typology of families, the psychological characteristics of parents, and their characteristics. A family with complete information about the number of individual characteristics reacts differently to external noise. Therefore, teachers choose different technologies, appropriate content, methods, techniques, forms, and means of communication with different types of families. The traditional forms of teacher-teacher interaction, family, and school today are combined with new social conditions that develop with changing innovative technologies to organize interaction between teachers and students' parents.

References:

1. Sh. Mirziyoyev. We will resolutely continue the path of national development and raise it to a new level. Tashkent: ‖Uzbekistan‖-2017. 24-p
2. Karimov I.A. High spirituality is an invincible power. -T., Spirituality, 2008
3. R. Movlonova —Methodology of educational work‖, T.: Tib Kitab 2010.
4. S. Muhammadiyeva —Educational work conducted by the head of the class‖, T.:‖A Navoiy‖ 2009
5. A. Khalikov —Head of the class ‖ T.: New Generation 2008
6. Kamolova.O. (2022). Pedagogical and psychological analysis of working cooperation with parents in the teacher's work. Participated in the DC International Scientific and Practical Conference. SCIENCE and EDUCATION International Center for Scientific Cooperation. - Russian Federation, Penza, December 5, 2022

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ЗАНЯТИЙ ПО ОБУЧЕНИЯ ГРАМОТЕ

Нурмонова Зебо Фаттаховна

Андижанский педагогический институт

Кафедра начального образования

***Аннотация:** В статье рассматриваются виды грамотности, ее значение и необходимость на сегодняшний день. Затрагивается сущность грамотности.*

***Ключевые слова:** грамотность, уровень грамотности, виды грамотности, функциональная грамотность.*

Грамотность-это право человека, средство расширения личных возможностей и один из важнейших факторов социального и человеческого развития. По-другому определяя грамотность это:

- 1) один из показателей культурного уровня населения;
- 2) владение человеком навыками устной и письменной речи, соответствующими нормам литературного языка;
- 3) умение читать простые тексты или умение читать и писать их;
- 4) владение знаниями в определенной области (политическая грамотность, техническая грамотность, медицинская грамотность).

Содержание понятия " грамотность " меняется на разных этапах развития общества в зависимости от его социального, политического, научного, культурного и духовного уровня. Предвзятость политических взглядов и подходы в духе национальной дискриминации отрицательно сказываются на определении уровня грамотности в стране или нации. Ведь журнал "Вестник воспитания", выходивший в царской России, в 1900 году писал о том, что Туркестанский край состоит из крайне отсталых и совершенно неграмотных народов, и для того, чтобы сделать их грамотными, требуется не менее 4600 лет. Однако почти во всех научных источниках шурского периода указывалась ложная информация о том, что до Октябрьского переворота 1917 года грамотными были лишь 1,5-2% населения Узбекистана. Тогда как по данным переписи населения 1897 года уровень грамотности населения центра России равнялся 21%, а уровень грамотности населения Туркестанского края-19,5%. По данным, выявленным в ходе исследований последнего периода, но еще не исчерпывающим, на 1913 год в Туркестанском крае действовало 7665 школ и

медресе. Эта цифра говорит о том, что уровень грамотности населения нашей страны был значительно выше, чем зафиксирован в официальных данных.

Исходя из собственных политических интересов, Правительство Шуры провело ряд мероприятий по повышению уровня грамотности населения. Декрет СНК РСФСР от 26 декабря 1919 г. устанавливал, что каждый человек в возрасте от 8 до 50 лет, не умеющий читать, должен по своему усмотрению издавать грамоту на родном языке или на русском языке. Это событие положительно сказалось на повышении уровня грамотности населения. В это же время произошло и появление политики русификации, которая стала осуществляться неосознанно. В 1920 году при Наркомате просвещения страны была создана комиссия по ликвидации неграмотности. Во всех провинциях, городах и районах страны были созданы отделения этой комиссии, которая занималась организацией школ грамотности, а также курсов.

После обретения Узбекистаном независимости особое внимание было уделено повышению уровня грамотности населения. Потому что стало понятно, что уровень грамотности членов общества является одним из основных факторов, обеспечивающих развитие страны. Поэтому в связи с принятием национальной программы подготовки кадров (1997 г.) срок обязательного образования был продлен на один год. Прежде всего, стала применяться новая концепция содержания образования, способа его организации, определения характера образования. Важность грамотности также значительно возросла, поскольку внедрение идеи национальной независимости рассматривалось как мероприятие общегосударственного значения. Система образования в нашей стране организована таким образом, что здоровый человек не остается в стороне от учебы.

Понятие " грамотность " определяется в разных местах по-разному. В некоторых странах грамотным считался человек, умеющий читать простые тексты, в то время как в некоторых странах грамотным считался человек, умеющий читать и писать. Именно поэтому вопрос о присвоении сущности понятия " грамотность " неоднократно рассматривался на международных совещаниях по программам демографической статистики и переписи населения. На 10-й сессии ЮНЕСКО в Париже в 1958 году было решено считать грамотными людей, которые могут понимать и читать письмо и могут изложить свою повседневную жизнь в письменной форме, с целью унификации концепции грамотности во всех странах.

Даже в наши дни, когда наука неуклонно развивается, информационные технологии совершенствуются, а человеческое мышление становится все более

доступным, уровень грамотности во всем мире не так высок, как грамотность по данным соответствующих систем ЮНЕСКО, в развивающихся странах наблюдается быстрый рост населения, снижение грамотности из-за неполной вовлеченности детей в систему образования. Даже в высокоразвитых странах количество неграмотных людей составляет значительный процент населения. Вот почему на Генеральной конференции ЮНЕСКО в 1966 году было установлено, что 8 сентября-Международный день распространения грамотности.

Уровень грамотности-одна из самых актуальных проблем в современной системе образования. Это означает не только умение находить нужную информацию, но и умение добиваться ее и применять на практике, анализировать и синтезировать эти знания, руководствуясь тем, что информация живет бесконечно.

Система высшего и среднего образования многих европейских стран отличается от нашей. Основное отличие заключается в обучении студентов использованию информации, а не схем и запоминании. Конечно, важно развивать память. Тем не менее, в рамках такой системы, как образование, важно не только изучить материал, но и обсудить, как сделать выводы и выводы, найти альтернативные решения, рассмотреть на первый взгляд различные взаимосвязи между обсуждаемым вопросом, поддержать логические аргументы и обосновать свои утверждения.

Минимальная грамотность отражает умение читать и писать простые сообщения, функциональная грамотность – умение пользоваться навыками чтения и письма с точки зрения взаимодействия с обществом (открытие банковского счета, заполнение анкеты при въезде в отель, чтение инструкций к приобретенному устройству, написание искового заявления и т.д.), т. е. позволяет человеку полноценно функционировать в социальной среде. Это уровень грамотности, который позволяет.

Понятие "функциональная грамотность" впервые появилось в документах ЮНЕСКО в конце 60-х годов прошлого века, а затем стало использоваться исследователями, определившими его как метод социальной ориентации личности, воплощающий связь образования и многогранной человеческой деятельности.

В современном быстро меняющемся мире функциональная грамотность становится одним из основных факторов, способствующих активному участию людей в социальной, культурной, политической и экономической деятельности, а также обучению на протяжении всей жизни. Функциональная грамотность

формируется при изучении всех школьных предметов и поэтому имеет различные формы проявления. Функциональная грамотность - рассматривается как способ использования всех знаний, умений и навыков, которые человек постоянно приобретает в жизни, для решения жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности. Функционально грамотный человек - это человек, который ориентируется в мире и действует в соответствии с социальными ценностями, ожиданиями и интересами. Одна из самых больших и важных задач, стоящих перед нами, - научить учащихся функциональной грамотности с начальной школы и вырастить их в функционально грамотных людей.

Одной из важнейших задач современного образования является формирование функционально грамотных людей. Что такое "функциональная грамотность"? Функциональная грамотность – это способность человека вступать во взаимоотношения с внешней средой, быстро адаптироваться и работать в ней. Основы функциональной грамотности закладываются в начальной школе, где проводятся интенсивные занятия по различным видам речевой деятельности – письму и чтению, говорению и аудированию.

Содержание понятия "грамотность" исторически изменяется вместе с изменением требований общества. Смена современной образовательной парадигмы под влиянием социальных факторов и тенденций в развитии общества обусловила необходимость рассмотрения вопроса о формировании функциональной грамотности в сфере общения как важного качества личности, определяющего успех. В заключение следует отметить, что, повышая функциональную грамотность младших школьников, мы можем воспитать и вырастить наше будущее поколение функционально грамотных личностей, способных не терять себя в любой ситуации, быть вдумчивыми, проницательными, умеющими находить рациональные решения жизненных трудностей. Это вносит большой вклад в развитие общества и приводит к развитию экономики.

Литература:

1. Kovaleva G S., Krasnovskiy E. A., Krasnokutskaya L. P., Krasnyanskaya K. A. Rossiya RIABA xalqaro qiyosiy o'rganish natijalari // Ta'lim masalalari. – 2004. – 1-son.
2. Kholodnaya M. A. Zamonaviy ustuvorliklari maktab ta'limi: ijtimoiy hayotga moslashish qobiliyati
3. aql yoki intellektual rivojlanish va ta'lim? // Material IV Butunrossiya Kongressi Rossiyadagi ta'lim psixologlari "Psixologiya va zamonaviy rus ta'limi" (2008-yil 8-12-dekabr, Moskva). – M., 2008-yil.
4. Leontiev A. A. O'qish psixologiyasidan o'qishni o'rgatish psixologiyasiga // 5-xalqaro ilmiyamaliy konferentsiya materiallari (2001-yil 26-28-mart): 2 soat ichida – 1-qism / ed. I. V. Usacheva. – M., 2002-yil.
5. 2010-yil 7-dekabrda 2011-2020-yillarda Qozog'iston Respublikasi ta'limini rivojlantirish Davlat dasturi.
6. Perminova L.M. Funktsional savodxonlikning minimal maydoni (Sankt-Peterburg maktabi tajribasidan) //Pedagogika. 1999. – 2-son. – B.26-29.
7. Perminova L.M. Funktsional savodsizlik/savodsizlik ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida. – M., 2003-yil 8. Repkina G.V., Zaika E.V. O'quv faoliyatining shakllanish darajasini baholash. – M., 1997-yil

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA TIL O'YINLARINING O'RNI

Satiboldiyeva Malohatxon Baxtiyorjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti, magistr

Teshaboeva Gulnoza Alimjonovna

Andijon davlat universiteti, o'qituvchi

Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan, savod o'rgatish ham, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, fan darslar, rasm yuzasidan suhbat va boshqalar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar nutqini o'stirishning vazifalari:

- 1) bolalar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash;
- 2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;
- 3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;
- 4) gap va uch-to'rt gapli kichik "hikoyacha" (bog'lanishli nutq)ni og'zaki to'g'ri tuzish ko'nikmasini o'stirishdan iborat.

Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi narsalar bilan tanishish yordamida so'zni ovoqli ishlatishga; ikkinchidan, turli tipdagi sodda yig'iq gap (*Bolalar yuguryapti*), sodda yoyiq gap (*Lola do 'konga bordi*), uyushiq bo'lakli gap (*Anvar oyisiga yordamlashdi, ukasiga qaraydi*), qo'shma gap (*O'g'il bolalar qushlarga in yasashyapti, qizlar don berishyapti*) tuzadilar. Ular bu ko'nikmalarni amaliy-mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiati, kuzatishlari nutq o'stirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Fanlar, uy-ro'zg'or asboblari, o'simliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu bo'lib xizmat qiladi.

Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi. Birinchi sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda bolalarning o'yin va ermaklari, rasm ko'rish va *Bu nima? Bu kim? Bu qanday fan? Kim nima qilyapti?* kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlariga atrofdagi jonli narsalarning nomini, ularning belgilarini aytish, narsalarni ma'lum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi.

Masalan o'qituvchining topshirig'iga muvofiq, ma'lum ber mavzuda (*kuz, mevali bog', oila, sinf, maktab haqida*) ikki so'zdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yig'iq gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. O'rgangan harflaridan so'zlar va kichik gaplar tuzib yozadilar. O'qish darslarida rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, o'qituvchini savollariga to'liq javob berishga o'rganadilar. Alifbedagi rangli, chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar, hayvonlar va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Maktabda ilm o'rganish jarayonida o'quvchi nutqini o'stirish, lug'atini boyitish inson umrining boshqa davrlariga nisbatan ancha samarali kechadi, chunki har bir fan bola nutqini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Bolalar nutqini o'stirishda nutq jarayonining mazmundorligiga mantiqan to'g'ri va aniqligiga, sodda va sofligiga e'tibor berish lozim. Tegishli nutq madaniyatini ta'minlash, o'quvchilarga ortiqcha so'zlar, siyqasi chiqqan iboralardan qutilishda mohirona maslahatlar ko'magida yordam berish, aytilgan har bir mustaqil fikr, mulohaza so'zlarning, o'ylab topilgan yangi misollarning sifatli uchun rag'batlantirish maqsadga muvofiqdir.

O'yin kichik yoshdagi o'quvchilarni faollashtiradi, ular o'rtasida ahillik, birlik, g'oliblik uchun intilishni kuchaytiradi. Umuman dars jarayonida o'quvchilarning charchog'ini yo'qotish va ularning og'zaki nutqini o'stirishga yordam beradigan o'yinlardan foydalanish yaxshi natija beradi deb o'ylayman. Sabab bola o'yin faoliyatiorqali anchagina ko'nikma hosil qiladi va biz uni rivojlan tirib borishimiz zarur.

Quyida ana shunday o'yinlardan namunalar keltiramiz.

1-o'yinning jihozi - har bir o'quvchi uchun alohida harflar hamyonchasi. O'yining borishi: har bir tovush va harf hakida o'quvchilarga tushuncha berilgandan so'ng tovushlarni talaffuz qildirish, shu harfni kesma harflar ichidan yoki matn ichidan topib ko'rsatish o'yini tashkil kilinadi. O'yinning maqsadi bolalarda tovush va harf haqida tushunchalarni shakllantirish, tovushlarni sof talaffuz qilishga o'rgatishdir.

2-o'yinning jihozi - magnit taxtasi va harflar. Magnit taxta orqali o'quvchilarning og'zaki nutqda o'rgangan harflarini yozma shaklida tekshirib ko'rish mumkin. Buni amalga oshirish uchun o'quvchilarning yangi harfga doir

tuzgan so'zlarini kesma harflardan magnit taxtasiga yozib borishlarini talab qilish va bu borada guruhlararo musobaka ham o'tkazish kerak.

1-o'yinning jihozi - katta va kichik kesma harflar. O'quvchilar lug'atini boyitishning qiziqarli turlaridan yana biri - kesma harflarni o'qituvchi stoli ustiga teskari qilib qo'yadi. Sinf o'quvchilari ikki guruhga ajraladilar va har bir guruhdan

o'quvchilar chaqiriladi. Ular teskari turgan harflardan olishadi. Olgan harflari bilan boshlanadigan so'zlar toishadi. Keyingi o'quvchilar shu so'z ishtirokida gaplar, gaplardan kichik matn tuzadilar. O'yin shunday davom ettiriladi.

2- o'yinning jihozi - meva va sabzavotlar. Meva va sabzavotlar orqali o'quvchilarning lug'atini boyitish, nutqini o'stirish uchun ularning rasmlarini emas, aynan o'zini ko'rsatish qiziqarliroq bo'ladi. Bu esa o'quvchilarning idrok etish salohiyatini rivojlantiradi. Masalan: olma, anor, uzum, karam, sabzi, piyoz, pomidor, bodring ko'rsatilgandan so'ng bolalar ularning nomini aytadilar. Birinchi guruhdagi o'quvchilar meva va sabzavolarning nomini aytsa, ikkinchi guruhdagilar ko'rinishini aytadilar: dumaloq, qizil, sariq, uzunchoq, yashil. Uchinchi

O'yinning ikkinchi usulida birinchi guruhdagi o'quvchilar narsalarning nomlarini aytsalra, ikkinchi guruhdagilar bu so'zlarni bo'g'inga ajratadilar va unli tovushlarni topadilar. Musobaqa shu so'zlar bilan gap tuzdirish yuilan davom ettiriladi.

Aksincha aytish o'yini.

O'yin quyidagicha tashkil qilinadi. Biror bir predmetning sifati yo belgisini aytib shar yoki kaptok o'quvchiga irg'itiladi. O'quvchi uning qarama qarshi ma'nosini anglatadigan so'zni aytishadi. Masalan: shirin-nordon, baland-past.

Tez-tuz o'yini.

Stol ustida har xil predmetlar rasmi qo'yiladi. Orqasiga raqam yozilgan. O'quvchi raqamni aytadi. Shu raqamdagi predmet olinadi.

Masalan: olma rasmi.

Tez shu predmetga gap tuzishi kerak. *Olma. Bog'imizda olma daraxti ko'p.* O'yin shu tariqa davom ettiriladi.

Hikoya tuz o'yini.

So'zlar beriladi. Shu so'zlar asosida hikoya tuziladi. Masalan: daraxt. Hovlimizda katta mevali daraxt bor...

Boshlang'ich sinflar ona tili dasturidagi xar bir mavzu bo'yicha mufyan shakldagi ta'limiy o'yinni tashkil qilish mumkin. O'qituvchi, avvalo ta'limiy o'yinlarning ta'lim- tarbiyaviy maqsadini belgilab, o'yinga kerakli matetiallarni tayorlab, o'quvchilarga ta'limiy o'yinni o'tkazish tartibini aniq tushuntirib berishi, o'quvchilarning xatolarini yo'l-yo'lakay tuzatib borish kerak. O'yin oxirida tegishli xulosalar chiqarib, qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

“So'z” o'yini.

Qaysi tovush (harf) so'zlarning manosini o'zgartiryapti?

1- variat - og'zaki. Bunda o'qituvchi navbat vilan so'zlarni og'zaki ayta boshlaydi: o'quvchilar qo'l ko'tarib so'zning ma'nosini o'zgartirayotgan

tovushni aytadi va ma’nosini o’zgartirayogan so’zlar shitirokida og’zaki kaplar tuzadilar.

- 2- variat - yozma ravishda. Bunda ikki guruxdan iborat o’quchilar musobaqa tarzida xat taxtaga yozilgan so’zlarning manosi o’zgartirayotgan xarfning tagiga chizib borishadi.

O’yin uchun so’zlar.

Bil	lesh	boz	bozor
Bal	bo’sh	bez	bezor
Bel	bosh	bo’z	bezor
Bo’l		biz	bazor

“Xarflarni o’zgartirib so’z tuzing” o’yini.

- 1- variat -og’zaki. Bunda o’qituvchi so’zlarni aytadi, o’quvchilar bir so’z tartibidagi unli yoki undosh tovushlarni o’zgartirib yangi so’z topishib, bu so’z ishtirokida so’zlar tuzadilar.
- 2- variat- yozma ravishda. Xat taxtaga so’zlar qator qilib yozib qo’yiladi. 2- guruxdagi o’quvchilar unli yoki undosh tovushlarni o’zgartirib yangi so’zlar tuzib yozadilar. O’yin musobaqa tarzida o’tkaziladi.

O’yin chuchun so’zlar.

Unlilarni o’zgartirish.

Kun:	ko’p	kon	
Ko’z:	ko’r	kar	
Dil:	do’l		
Nafas:	nafis		
Aka:	uka		
Alam:	olam		
Ariq:	oriq		
Bormoq	bermoq		
Osh:	esh	ish	
Pichoq:	pachoq	po’choq	
Soz:	so’z	siz	suz
Saman:	somon		
Undoshlarni o’zgartirish.			

Moy:	toy	choy	soy
Til:	dil	bil	qil
Bor:	tor	qor	xor
Alam:	qalam	dalam	
Ayiq:	qayiq		
Asal:	kasal masal		
Barmoq	qarmoq	tarmoq	
Barcha:	darcha		
Bosh:	qosh	tosh	
Kam:	nam	g'am	sha
Tuz:	muz	kuz	buz
Nog'or	zog'ora		
Sariq:	tariq		
Shahar	shakar	zaxar	
Tovoq:	qovoq		
Tovus	tovush		

Fonetik o'yinlar, leksik o'yinlar, grammatik o'yinlar, muloqat o'yinlari o'quvilar lug'atini boyitishda yaxshi samara beradi. O'yinlar ichida albatta, xalq og'zaki ijodi (topishmoqlar, tez aytishlar, metagrammalar) dan foydalanish ham nutq samaradorligini o'stirishda hamda oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'yinlar ko'proq o'quvchilarni guruhlarga bo'lib olib boriladi. Nutq o'stirishga qaratilgan o'yin turlari barcha darslarda ham olib boriladi. O'quvchi nutqiga faqat o'qish, o'zbek tili yoki matematika darsida emas, balki, dunyotanih, mehnat, tasviriy san'at, musiqa darslarida, turli sayohatlarda ham e'tibor berilsa, nutqi ravon, aniq, so'zga usta, hurfikr o'quvchilarni tarbiyalab borayotgan bodamiz.

O'quvchilarimiz ko'p gapiradigan emas, oz va soz gapiradigan bo'lib, nutqi ham rivojlanib borsa ajab emas. Pedagog K.D. Ushinskiy har bir fan hamisha bolaga so'z orqali o'rgatilishi, o'zlashtirilishi va bayon qilinishi kerakligini, uning uchun o'quvchi tushunmagan har bir so'zni tushuntirib borishi muhim ahamiyatga ega ekanligini bejiz ta'kidlamagan. Agar o'quvchi so'zning ma'nosini to'liq tushunsagina, u bu so'zdan o'z nutqida amaliy ravishda foydalana oladi. Matn ichidan bolalarning tushunishlari qiyin bo'lgan so'zlarni ajrata bilishni o'rgatish va shu so'zlarni ma'nosini o'zlashtirib olishlariga erishish kerak.

Adabiyotlar:

1. D.Ro‘ziyeva, M.Usmonboyeva, Z.Xoliqova-Interfaolmetodlar; mohiyati va qo‘llanilishi (metodik qo‘llanma)-Toshkent-2013 yil.
2. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma.-T.; 2013yil.
3. Yoldoshev J.G‘. Zamonaviy dars. Malaka oshirish; muammolar, izlanishlar, yechimlar. A.Avloniy nomidagi XTXQTMOM.-T.; 2017yil.
4. Muslimova, A.F. O‘z-o‘zini takomillashtirishga va ijodiy o‘zini namoyon qilishga intilishlarni rivojlantirish / A.F. Muslimova // O‘rta maxsus kasb ta’limi. - 2010 yil - № 4.

QASHQADARYO VILOYATI TOPONIMLARIGA UMUMIY TAVSIF

Toshmurodova Saodat Eshtemir qizi

Chirchiq shahar 25-maktab

toshmurodovasoadat@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatining geografik joy nomlarini tabiiy geografik jihatdan o'rganish, ularni to'plash, tabiiy geografik nuqtai nazardan tahlil qilish va guruhlashtirish yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** Tushunarsiz nomlar, komponent, gidronim, oronim, etnonim, fitotoponim, zootoponim.*

GENERAL DESCRIPTION OF NAMES OF KASHKADARYA REGION

***Abstract:** This article covers the natural geographical study of geographical place names of Kashkadarya region, their collection, analysis and grouping from a natural geographical point of view.*

***Key words:** Obscure names, component, hydronym, oronym, ethnonym, phytotoponym, zootoponym.*

Qashqadaryo viloyati maydoni jihatidan Respublikada yirik viloyatlardan biri. Viloyat Respublikaning janubi-sharqida, Qashqadaryo havzasida joylashgan, sharqidan Hisor va Zarafshon tizmalari o'rab turadi. Tarkibida 13 qishloq tumani (Dehqonobod, Kasbi, Kitob, Koson, Mirishkor, Muborak, Nishon, Chiroqchi, Shahrisabz, Yakkabog', Qamashi, Qarshi, G'uzor), 12 shahar (Beshkent, Kitob, Koson, Muborak, Yangi Nishon, Tallimarjon, Chiroqchi, Shahrisabz, Yakkabog', Qamashi, Qarshi, G'uzor), 5 shaharcha (Dehqonobod, Miroqi, Nuriston, Eski Yakkabog', Qashqadaryo) bor. Ma'muriy markazi – Qarshi shahri.

Qashqadaryo vohasi qadimiy madaniyat markazlaridan biridir. Kitob shahridan 30 km shimoli-sharqda Hazrati Bashir qishlog'i yaqinidagi g'orda paleolit davrida odam yashaganini ko'rsatuvchi topilmalar aniqlangan. Chimqo'rg'on suv omborining janubiy sohilidagi Bo'rjarsoyning quyilish joyida so'nggi bronza davri (miloddan avvalgi 9-8 asrlar)ga oid qadimiy dehqonlar manzilgohi topilgan. Miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalaridayoq sug'orma dehqonchilik rivojlangan. Yirik dehqonchilik vohalari, shuningdek, shaharozlik madaniyat (miloddan avvalgi 3-asrda) mavjud bo'lgan.

Ilk oʻrta asrlarda Qashqadaryo vohasining yuqori qismi Kesh quyi qismi Naxshab deb atala boshlaydi. Milodning 6-7 asrlarida eski shaharlar tanazzulga yuz tutib, yangi shaharlar vujudga keladi. 1220-21 yillarda Qashqadaryo vohasidagi shahar va qishloqlar moʻgʻullar istilosi natijasida vayron qilindi. 1318-26 yillarda moʻgʻul xonlaridan Kepakxon qurdirgan saroy yaqinida Qarshi shahriga asos solindi. 14-15 asrlarda Amir Temur va Mirzo Ulugʻbek davrlarida Shahrisabzda bir qancha monumental binolar – saroy, masjidlar, maqbara va boshqalar qurildi.

Aholisining asosiy qismi oʻzbeklar, shuningdek, tojiklar, turkmanlar va boshqalar bor. 20-asrning boshlarigacha hozirgi Qashqadaryo viloyati hududida yashagan aholining koʻpchili urugʻ-aymoqlarga boʻlinar edi. Masalan, Qarshi shahri va uning atroflarida mangʻit, saroy, qovchin, qatagʻon, qutchi, qipchoqlar, xitoy, qirq, yuz qabilalari, Shahrisabz va uning atroflarida kenagan, saroy, qutchi, turk, qatagʻon, qalmoq, qangli, chuyut, qiyot, qoʻngʻirot, moʻror, mangʻit, mitan, moʻgʻul, nayman, sayot qabilalari, Gʻuzor va uning atroflarida qoʻngʻirot, mangʻit va boshqa urugʻlarning vakillari yashaganlar[1, 128-b].

Shuning uchun ham Qashqadaryo viloyati toponimlari orasida etnonimlar katta oʻrin tutadi. Mubolagʻasiz aytish mumkinki, viloyat toponimiyasida oʻzbeklarning koʻpchilik urugʻ-aymoqlarining nomlari saqlanib qolgan.

Har bir hudud oʻzining tabiiy sharoiti, iqtisodiyoti, aholisining urf-odatlarini, etnografiyasi va boshqa xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Tabiiyki, bu joy nomlarida ham aks etadi. Qashqadaryo viloyati ham oʻzining tabiati, aholisi, xoʻjalik faoliyati bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Viloyatning reliefi murakkab tuzilishga ega boʻlib, bu joy nomlarida ham oʻz aksini topgan. Geografik joy nomlari tarkibida oronimlarning va u bilan bogʻliq gidronimlarning koʻpligi shundan dalolatdir. Shunisi diqqatga sazovorki, oronimlar orasida asosiy oronimik termin hisoblangan togʻ, tepa termini bir necha marta takrorlanadi. Shu bilan birga, togʻda yashovchi aholi koʻproq tosh soʻzini ishlatadi. Bundan tashqari, past togʻlarga nisbatan tepa termini ham qoʻllaniladi. Dovonda esa bel, oshuv terminlari koʻproq ishlatiladi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyatida zov, dapsan, oshuv kabi mahalliy terminlar koʻp ishlatiladi, baland togʻlarga nisbatan oq, past togʻlarga nisbatan esa qora soʻzlari koʻp qoʻllaniladi.

Oronimlar haqida soʻz ketganda, avvalambor relief shakllari nomlari tarkibida uchraydigan oronimik terminlar haqida gapirish kerak boʻladi, chunki, bunday soʻzlar oronimlarning turini koʻrsatadigan indikatorlar –darakchilardir. Shuni aytish kerakki, toponimlar bir qancha hollarda adabiy til normasiga boʻysunmaydi, shevaviy shakllarda talaffuz qilinadi, masalan, adabiy tildagi togʻ termini baʼzi joylarida tov shaklida talaffuz qilinadi: Yetimtov (Qamashi tumani), Kakliktov

(Yakkabog‘ tumani), Kosontov (Koson tumani), Oqboshtov, Oqqo‘ltov, Oqrabotov, Sakirtov, Seypiltov, Qaypaltov, Qiziltov, Qo‘ng‘irtov (Dehqonobod tumani), Choltov (Qamashi tumani), Qirqtov (Kitob tumani), Qo‘ng‘irtov (Chiroqchi tumani); tog‘ termini faqat ikki oronim – Qoratog‘ va Qo‘rg‘ontog‘ (Shahrisabz tumani) tarkibida uchraydi. Ayrim turgan “tog‘” yoki “qoya” ma’nosidagi tosh termini Tuyatosh (Dehqonobod tumani), Ugurtosh (Chiroqchi tumani), Yaktosh (Kitob tumani) oronimlarini hosil qilgan; Oqbuloqgaza, So‘rigaza, Qizilgaza (Qamashi tumani) oronimlari tarkibidagi gaza indikator “tog‘ qirrasini” ma’nosida respublikada ko‘p uchraydi. “Kemtik” (kamtik) ma’nosida kam termini tog‘ tizmasining ko‘pincha tizmasining yo‘l o‘tadigan pastroq qismini bildiradi: Darvozakam dovoni, Egarkam tog‘i (Shahrisabz tumani), shu tumandagi Kam tog‘lari. Bel termini “dovon” ma’nosida bir necha marta takrorlanadi: Muzbel, Qorabeltov (dovon, Shahrisabz tumani), O‘rtabel (dovon, Mirshikor tumani). Aqba (arabcha) “dovon”, “tog‘ yo‘li” demakdir: Kalonaqba “katta dovon” (Kitob tumani), Oqboykalon dovoni (Qamashi tumani) ham aynan o‘sha ma’noda, bunda faqat oldin termin, keyin sifat kelgan: Aqban kalon. Oronim indikatorlardan “tog‘ orqasi”, “tog‘ yelkasi” ma’nosidagi sirt (Qorasirt tog‘i, Dehqonobod tumani), “pastroq tog‘larning chag‘irtoshli oftobro‘y yonbag‘ri” ma’nosidagi chagat (Qorachag‘at tog‘i, Dehqonobod tumani), “uzunasiga cho‘zilgan balandlik”ni bildirgan qir (Qoraqir tog‘i, Nishon tumani), “tog‘ tarmog‘i”, “dara” ma’nosidagi qo‘l Oqqo‘ltov tog‘i, Dehqonobod tumani, Uchqo‘lsoy jarligi – G‘uzor tumani terminlarini aytib o‘tish mumkin.

Viloyat oronimlarini hosil qilgan terminlardan biri qoq indikatoridir. Geografik adabiyotda qoq deganda ko‘pincha cho‘llardagi yog‘in suvi to‘planadigan ko‘lmaklar nazarda tutiladi. Tog‘larda ham qoya bo‘shliqlarida, o‘yiqlarida qor-yomg‘ir suvlari to‘lib qoladigan chuqurlik qoq (tosh qoq) deyiladi; chuqurroq qoqlarning suvi yozning yarmigacha turishi mumkin (tevarak-atrofdagi jonivorlar ana shunday qoqlardan suv ichadi) [3, 98-b].

Ko‘pincha oronimlar tushunarli bo‘lsa metaforik-majoziy ma’nolarda keladi: Belisiniq tog‘i (G‘uzor tumani) “o‘rta qismi past tog‘”, Yetimtov (Qamashi tumani) – “yolg‘iz tog‘”, Jahonnamo tog‘i (Dehqonobod tumani) “tog‘ tepasidan go‘yo butun dunyo ko‘rinib turadigan tog‘”; Ichaksoy jari (Yakkabog‘ tumani) “ichakday uzun, ilang-bilang jar”, Saksondara tog‘i (Nishon tumani) “serdara, daralari ko‘p tog‘”, Osmonbuloq tog‘i (Dehqonobod tumani), “tog‘ tepasidagi buloq”, Xontaxta tizmasi (Qamashi tumani) “usti supaday tekis tog‘”, Ellikbosh tizmasi “sercho‘qqi tog‘” (Dehqonobod tumani).

Viloyatning shimoliy, shimoli-sharqiy va sharqiy qismi baland tog‘lar bilan o‘ralganligi bu yerda daryolar, soylar, jilg‘alar, buloqlar ko‘p. Ushbu holat viloyat joy

nomlari tarkibida gidronimlarning salmoqli o‘rinni egallashiga sabab bo‘lgan. Gidronimlar joyning tabiiy holati, xosiyati, suvning xususiyatlari, shu joyning o‘simlik turi, hayvonot dunyosini aks ettiradi.

Qashqadaryo viloyati tekislik bilan birga tog‘ va tog‘oldi hududlardan iborat bo‘lganligi sababli gidronimlarga boy. Viloyatning eng katta daryosi Qashqadaryo, uning irmoqlari – Jinnidaryo, Oqsuv, Tanxozdaryo, G‘uzordaryo, Qoratepa tog‘ining janubiy yonbag‘ridan yigirmaga yaqin soy oqib tushadi (Sho‘robsoy, Makridsoy, Oyoqchisoy, Qalqamasoy va b.). suv nomlari haqida gap ketganda birinchi galda Qashqadaryo gidronimining etimologiyasi esga keladi. Qashqa komponentli toponimlar bir-biridan farq qiladi. Qashqaqum – o‘simliksiz baland qum tepaliklari; qashqatepa – yolg‘iz baland tepalik; qashqasuv- tiniq tog‘ suvi; qashqayo‘l – tik tog‘yo‘li. Shahrisabz tumanida bir soy Qashqabuloq deb ataladi. Zomin tumanida ham qashqabuloq degan chashmalar bor. Masalan, shu tumanning Qoramozor qishlog‘i yonida Qashqabuloq tog‘ tepasida yaxlit tosh tirqishidan chiqib yotibdi. Demak, bu yerda qashqabuloq – “tiniq tog‘ suvi”.

Qashqadaryo gidronimining kelib chiqishini olimlar boshqacharoq izohlaydilar. V.V.Bartold Qashqadaryo gidronimi qadimgi Kesh (to‘g‘risi - Kash): hozirgi Shahrisabz nomining fonetik jihatdan o‘zgarishi oqibatidir deb yozgan edi. Demak, bu daryo avval Kesh (Kash) daryosi deb, Amir Temur davrida Xashqa (Xashqarud) deb atalgan va keyinchalik Qashqarud, nihoyat Qashqadaryo bo‘lib ketgan.

Gidronimlar tarkibida qashqa terminidan tashqari achchi, sho‘r, taxir (Achchisoy, Dehqonobod tumani), buloq, daryo, ko‘l, soy, suv, chashma, shirin, sho‘r, quduq kabi gidronimik indikatorlar ko‘plab takrorlanadi.

Suv obyektlari orasida el-elat, urug‘-aymoq nomlari bilan atalgan gidronimlar uchraydi: Arabband (daryo, Chiroqchi tumani), Azlartepa (quduq, Chiroqchi tumani), Mirishkor (kanal, Mirishkor tumani), Po‘loti (kanal, Koson tumani), Chimboy (soy, Qamashi tumani), Hizalak (soy, Chiroqchi tumani); o‘simlik nomlaridan tarkib topgangidronimlardan Zirkbuloq (Dehqonobod tumani), Irg‘aylik (soy, Qamashi tumani), Chinorsoy (Kitob tumani), Yulg‘unli (suv ombori, Mirishkor tumani) kabilarni aytib o‘tish mumkin [5, 125-b].

Majoziy (metaforik) gidronimlar ham uchraydi: Jinnidaryo (Kitob tumani), Yo‘tansoy (yo‘tandoy-so‘loqmondoy, “katta, ulkan”, Kitob tumani).

Qamashi tumanidagi Mamarli gidronimi diqqatga sazovordir. Mumtoz adabiyotda mamar “kechik”, “suv yo‘li” ma’nosini anglatadi.

Bir qancha daryo-soylar nomlarini maxsus tadqiqotsiz izohlab bo‘lmaydi. Bunday jumboq nomlar toponimiyaning hamma sohalarida, hamma joylarda

uchraydi. Qadimiy nomlar o'z sirlarini osonlikcha ochmaydi. Tushunarsiz nomlar fan uchun tadqiqot obyektidir [4, 78-b.].

Viloyat bo'yicha to'plangan geografik nomlar avvalo, ular ifodalayotgan obyekt turiga ko'ra oronimlar, gidronimlar va oykonimlarga, so'ng mazmuniga ko'ra joyning geografik o'rni va tabiiy geografik xususiyatlari bilan bog'liq nomlarga, reliefi va foydali qazilmalar bilan bog'liq nomlarga, iqlimi va ob-havosi xususiyati bilan bog'liq nomlar, ichki suvlari bilan bog'liq nomlar, tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi bilan bog'liq bo'lgan joy nomlarga bo'lindi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, viloyatdagi joy nomlari orasida eng ko'pchiligini joyning reliefi, suv obyektlari bilan bog'liq nomlar, joyning geografik o'rni, holati va tabiiy xususiyati bilan bog'liq nomlar hamda o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bog'liq nomlar tashkil etadi. Havza iqlimi va ob-havosi hamda tuproqlari, foydali qazilmalari bilan bog'liq nomlar esa kam uchraydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, yangi obyektlarga nom berayotganda, avvalo, shu joyning tabiiy xususiyati, holati, hududda bo'lib o'tgan tarixiy voqealar, tarixiy shaxslarning nomini qo'yish masalasiga e'tibor qaratish zarur. Joyning tabiiy xususiyati va holati, iqlimi va ob-havosi, suv obyektlari, tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi hamda foydali qazilmalari bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlarning umrboqiyiligiga va nomlarning o'zgartirilmasdan uzoq saqlanishiga olib keladi. Zero, geografik joy nomlari milliy va ma'naviy qadriyatlarimizning bir qismidir

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.-Т.: “О‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”, 2005.
2. Qorayev S. Топонимика.-Т.: О‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1988.
4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: “Муҳаррир”, 2009. –Б.269
5. Хуррамов Қ. Оронимлар ва орографик терминлар муносабати // Ономастика Узбекистана. -Т.: 1989. -Б.91-92.

QASHQADARYO VILOYATI MAVZUSINI O‘QITISHDA JOY NOMLARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Toshmurodova Saodat Eshtemir qizi

Chirchiq shahar 25-maktab

toshmurodovasoadat@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati miqiyosida viloyat toponimlari va ulardan maktab geografiya darklarida foydalanish bo‘yicha muammolarni o‘rganish, zamonaviy metodikalar ishlash, joy nomlarini kelib chiqishi tarixini yoritilgan.*

***Kalit so‘zlar:** tilshunoslik, geografik ob‘ektlar, geografik xarita, geografik terminlar, lug‘aviy ma‘no, krassvord, skanvord, chaynvord, filvordlar.*

THE METHODOLOGY OF USING PLACE NAMES IN TEACHING THE SUBJECT OF KASHKADARYA REGION

***Abstract:** This article covers the history of toponyms of the district at the scale of Shaykhontohur district and the history of the origin of toponyms and their use in school geography lessons.*

***Key words:** linguistics, geographical objects, geographical map, geographical terms, dictionary meaning, crossword, scanword, chainword, filewords.*

Geografik nomlar geografiyaning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ulardan geografiyada beriladigan ma‘lumotlarni hududiy bog‘lashda foydalaniladi. Geografiyada biror hodisa yoki voqeani tushuntirmoqchi bo‘linsa, albatta joy nomi bilan bog‘lanadi. Geografik qonuniyatlarni geografik obyekt nomisiz tushuntirib bo‘lmaydi. Umuman, geografiyada joy yoki geografik obyekt nomi bog‘lanmasdan bilim berish mumkin emas. Ikki joy tabiatini qiyoslash uchun ham joylar nomini bilish kerak. Umuman o‘quvchilarning xaritaning bilishi, joy nomlarini qanchalik darajada bilishi bilan belgilanadi. Biroq geografik nomlar, ayniqsa chet el geografik nomlari bolalarga tushunarsiz, ularni eslab qolish u yoqda tursin hatto talaffuz qilish ham juda qiyin. Bunday nomlarni o‘quvchilar eslab qolishlari uchun ularning ma‘nosini tushuntirib berish juda muhimdir. Chunki tushunarsiz so‘zlarni eslab qolishdan ko‘ra tushunarli so‘zni, hatto so‘z birikmasini eslab qolish osonroqdir.

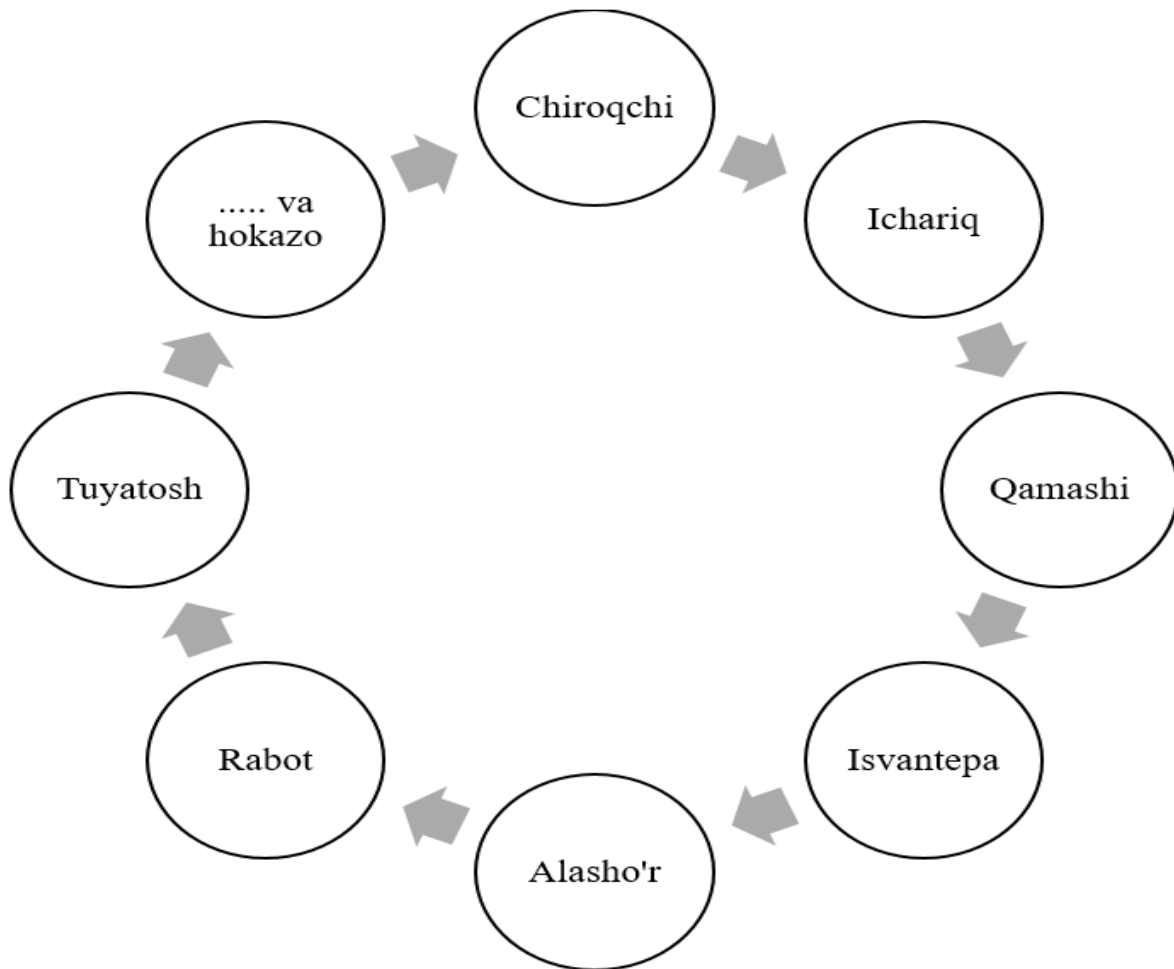
Geografik nomlarni o‘rganish, o‘qitishda predmetlararo aloqalarda ham qo‘l keladi. Geografiya o‘qitishda ona tili, chet el toponimlarini o‘rganishda chet tillari bilan bog‘lanish yaxshi natija beradi. Ayrim geografik nomlarning joylashishi va

ma’nosi tarixiy voqealar bilan bog’langan. Bu esa geografiyaning tarix fani bilan aloqasini mustahkamlashga imkon beradi. Geografik nomlarning ma’nosini yaxshi bilish chet tillarini o’rganishga ham yordam beradi.

Geografik nomlarni chuqur tushunishga mahalliy geografik terminlarni (atamalarni) o’rganish yordam beradi. Mahalliy geografik terminlarni tushunish o’quvchilarga atrof muhitni ongli bilib olishga yordam beradi. Bu esa o’z o’lkasiga, vatanga muhabbatni tarbiyalaydi. Mahalliy geografik terminlarni o’quvchilar ongiga ko’proq sindirish uchun geografiya darslarida ko’proq faol va interfaol metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

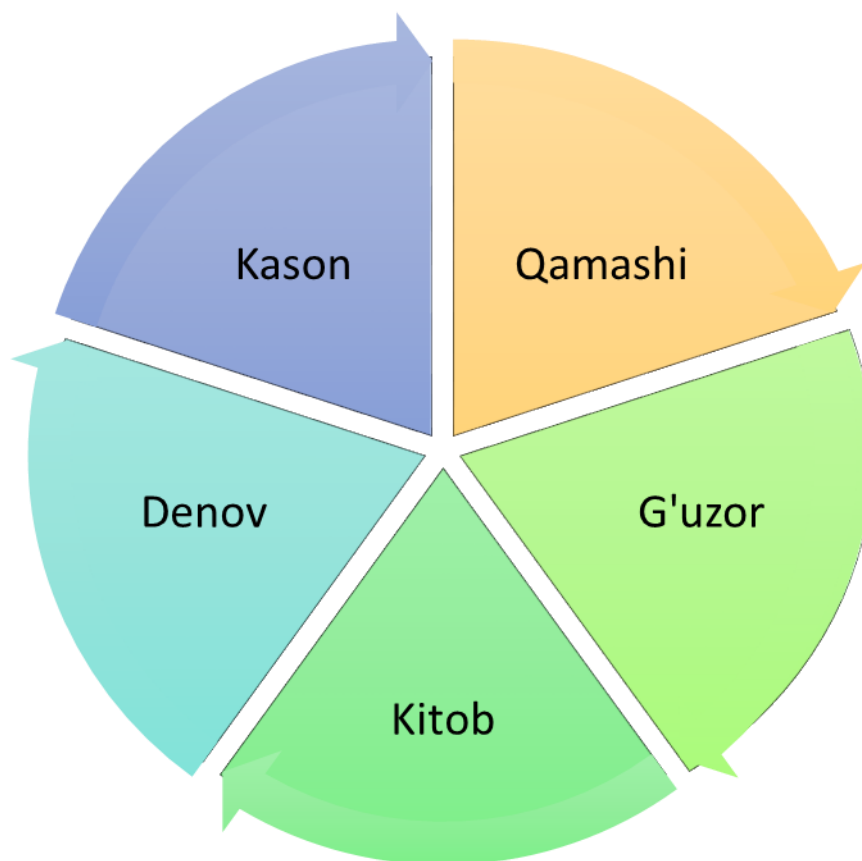
Darslarda geografik savol-javoblardan tashqari geografik joy nomlarini o’rganish uchun “Atamalar zanjiri” o’yini, “Ortiqchasini toping”, “Klastr” metodlardan hamda krassvord, skanvord, chaynvord, filvord tuzish kabi usullardan foydalanishlari mumkin.

“**Atamalar zanjiri**” o’yini muayyan sinfga yoki ma’lum bir hududdagi (davlat, viloyat, tuman) joy nomlariga bag’ishlangan bo’lishi mumkin. Bu o’yinni o’tkazish tartibi quyidagicha: birinchi partada o’tirgan o’quvchi bir joy nomini aytadi, ikkinchi o’quvchi birinchi o’quvchi aytgan joy nomining oxirgi harfidan boshlanadigan joy nomini aytadi, so’ngra uchinchi o’quvchi ... va hokazo shu tartibda davom etadi (1-rasm).

1-rasm. Qashqadaryo viloyati joy nomlari misolida “Atamalar zanjiri” o’yini

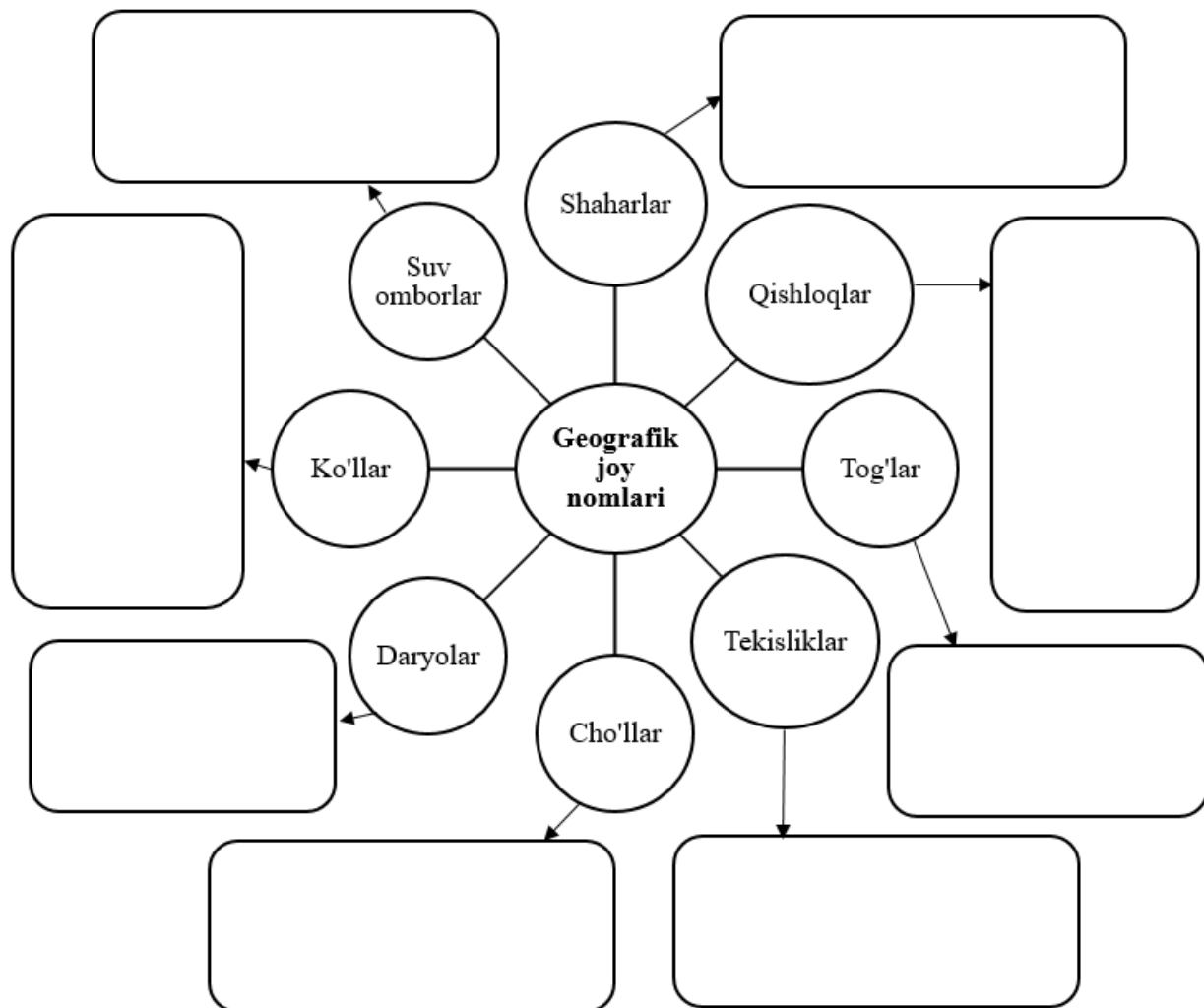
“Ortiqchasini toping” metodida o‘quvchilar mavzu mohiyatini yorituvchi joy nomlari o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni ko‘rsatish va shaxsiy yondashuvlarini asoslash orqali mustaqil fikrlash, tengdoshlarining fikrlari bilan shaxsiy mulohazalarini o‘zaro taqqoslash va mantiqiy tafakkur yuritish ko‘nikmalariga ega bo‘lishadi. Buning uchun topshiriq tuzilayotganda, ya’ni mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiluvchi joy nomlari tizimini shakllantirayotganda shu masalaga e’tibor berish kerakki, ular orasidagi bog‘liqlik umumiy bo‘lishi, lekin qaysidir biri bu umumiylikka tegishli bo‘lmasligi lozim. Shundagina o‘quvchilar o‘z harakatlari mohiyatini sharhlashga hamda ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘likni asoslashga va bu aloqadorlikni analiz va sintez qilishga imkon tug‘iladi (2-rasm).

2-rasm. Qashqadaryo viloyati joy nomlari misolida “Ortiqchasini toping” metodi.

Klaster metodi o‘quvchilarga ixtiyoriy muammo va savollar xususida erkin, ochiq o‘ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga imkon beradi. Ya’ni Qashqadaryo viloyatida mavjud bo‘lgan joy nomlaridan ixtiyoriy ravishda yozish mumkin, bu yerda ma’lum cheklov va miqdor yo‘qligi sababli o‘quvchilar o‘zlari bilim va malakasiga tayangan holda istagancha joy nomlarni yozishlari mumkin. Undan foydalanish o‘quvchining ilmiy tafakkurining ishlash tamoyili bilan bog‘liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan

mavzuning o‘quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o‘zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo‘lishini ta‘minlashga xizmat qiladi. Ya‘ni nazariyadan olgan bilimlariga tayangan holda shahar va qishloqlar, tog‘lar va tekisliklar, cho‘l va chalacho‘llar, daryo va ko‘llar nomlarini bir-biridan ajratib, ularga oid geografik obyektlarni joylashtirish jarayonida mantiqiy fikrlash hamda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlanadi (3-rasm).

3-rasm. Qashqadaryo viloyati joy nomlari misolida “Klastr” metodi.

Odatda uyga vazifa sifatida berilgan topshiriqlar yozuvsiz xaritani bo‘yash yoki savollarga javob yozishdan iborat bo‘ladi. Bunda o‘quvchini mantiqiy o‘ylashga, tafakkur qilishga, xulosa va qarorlar qabul qilishga ko‘maklashuvchi ko‘nikmalar deyarli shakllanmaydi. Demak, uyga topshiriqlar berish jarayonida krassvord, skanvord, chaynvord, filvord tuzish usulidan foydalanilsa o‘quvchilar o‘z bilimlarini rivojlantirish bilan birga ma‘lumotlarni mustaqil ravishda tahlil qilish orqali o‘zlashtirishga, ijodiy mulohaza yuritishga, shaxsiy xulosalar asosida erkin fikr yuritishga o‘rgatiladi, shuningdek axborotlarni qaysi bo‘limga tegishli ekanligini aniqlash hamda ulardan savollar tuzib krossvordda ifodalash jarayonida mantiqiy

fikrlash va shaxsiy qobiliyatlari rivojlanadi. O'quvchilar tomonidan tayyorlangan krassvord, skanvord, chaynvord, filvordlar maktab yoki sinf devoriy gazetalarida e'lon qilinishi yoki sinf maktab ko'rgazmalarida namoyish qilish ham mumkin. Bu esa o'quvchilarning geografiyani, joy nomlarini o'rganishga bo'lgan xavaslarini va qiziqishlarini oshiradi.

Umuman olganda, maktab geografiya darslarida va darsdan tashqari mashg'ulotlarda joy nomlarini o'rganishning turli usullaridan foydalanish mumkin. Yuqoridagi usullardan tashqari, geografik joy nomlariga bag'ishlab maxsus geografik kechalar, viktorinalar va tadbirlar uyushtirish mumkin. Bundan asosiy maqsad, geografiya fanini puxta o'zlashtirish va joy nomlariga hamda fanga bo'lgan qiziqishini yanada orttirishdir.

Bundan tashqari, geografik nomlarga bag'ishlab maxsus geografik kechalar, viktorinalar uyushtirish mumkin. Krossvordlar, rebuslar tayyorlab maktab yoki sinf devoriy gazetalarida e'lon qilinishi ham mumkin. Umuman olganda, maktab geografiya darslarida va darsdan tashqari joy nomlarini o'rganishning turli usullaridan foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари. Монография. –Т.: “Фан ва технология”, 2009.
2. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1988.
3. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: “Муҳаррир”, 2009. –Б.269
4. Нафасов Т. Ўзбек номномаси. –Қарши, “Насаф”, 1993. 154-б.

MODIFIED MINERAL SORBENTS FOR WASTE WATER TREATMENT

¹ J. K. Zokirbekov

¹ B. A. Aliev

¹ E. A. Egamberdiev

¹ Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

ABSTRACT

The information presented in this work is of great practical importance. With its help, the production process of sorbents for wastewater treatment becomes easier and does not require a lot of time, thereby helping the ecological development of the Republic of Uzbekistan. The experiments carried out during this work allow us to open the prospects of using natural clay materials, thiourea and polyethylenimine for efficient and convenient treatment of waste water of industrial enterprises.

Keywords: metallurgy, mechanical engineering, metal, waste water, copper, cadmium, lead, mercury, zinc, ion.

Introduction. From the literature, we found that bentonite clays are promising sorbents for heavy metal ions. The study of physicochemical and textural properties of sorbents is relevant, as it allows to obtain detailed information about the effect of the modifier on the sorption activity of bentonite clay.

Local bentonite clay (Uzbekistan, Navoi region) was studied in the work. The choice of the studied material deposit is due to the fact that the quarries have already been built, and there is a road nearby that allows the extraction of clay raw materials without preliminary preparatory work and economic costs. As modifiers: polymer-polyethyleneimine (PEI) and thiourea (T) were used because they form stable chelate complexes with a number of metals and are non-toxic.

In this study, E-clay bentonite was used for research, its properties are detailed in Table 1. Based on the data in Table 1, we can conclude that bentonite is practically a monomineral raw material, and it contains about 90-95% montmorillonite.

Table –1

Properties of "Navoi" bentonite

No	Characteristics	Indicators
1	Fraction (mm)	0,08
2	Montmorillonite (%)	91-97
3	Moisture Content (%)	13
4	Sand (%)	1-3
5	Swelling index (at 2g)	25

Physico-chemical and textural characteristics of modified sorbents and original bentonite clay are presented in Table 2.

Table –2

Physico-chemical properties of bentonite clay and modified sorbents: (BG+PEI), (BG+T)

Characteristics	БГ	БГ+ПЭИ	БГ+Т
Humidity, %	8,645	4,705	4,525
Ash content, %	6,465	25,325	19,536
Surface area, m ² /g	2,892	26,598	14,235
Total pore volume of acetone, cm ³ /g	29,055	18,355	12,855
Adsorption activity with iodine, %	30,675	36,78	20,32
Total volume of pores in water, cm ³ /g	3,295	1,125	3,102
Specific volume of pores, cm ³ /g	0,001	0,014	0,005

Based on the data presented in Table 2, modification of original bentonite clay significantly increases properties such as ash content, specific surface area, iodine adsorption activity, and specific pore size. Therefore, it can be concluded that the modification of bentonite with polyethenimine and thiourea leads to the predominance of meso- and micropores in the structure of the sorbent, thereby increasing the adsorption activity for heavy metal ions.

The morphology and composition of the surface of the sorbents are shown in the SEM data presented in Figures 1a and 1b.

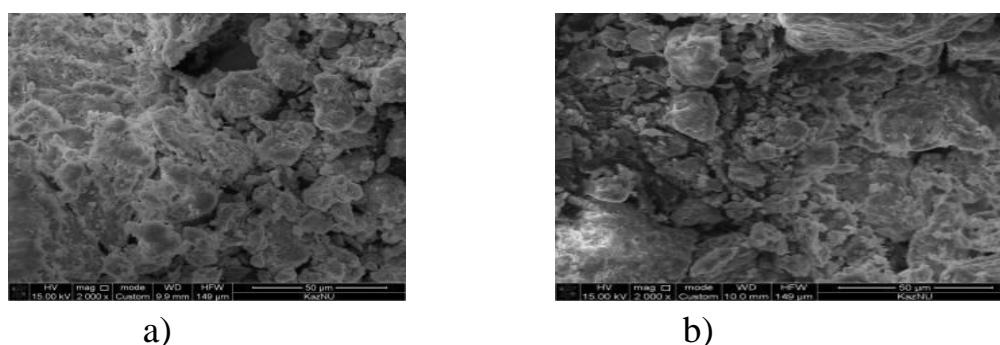

Figure-1. Initial photomicrograph of bentonite clay (a) and modified polyethyleneimine

As can be seen from the images, the original bentonite clay has a denser structure than the bentonite clay modified with polyethyleneimine. It is assumed that the polymer particles are introduced into the interlayer voids of the bentonite, which increases the pore size and creates a head to fill them with TM ions.

References

1. E.Egamberdiev, S. Turabdjano, D. Mirzaeva, Kh. Khaydullaev, U. Sharipova, A. Shokhakimova, and O. Bakhtiyorov.: Effect of chitosan substance on the mechanical properties of paper obtained on the basis of flax cellulose. E3S Web of Conferences 371, 01045 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101045>
2. Egamberdiev E.; Ergashev Y.; Turabdjano S.; Abdumavlyanova M.; Makhkamov A.; Rashidov, Sh.; Karimov, Sh.: Effect of chitosan on the surface properties of cellulose-based paper obtained from the flax plant. E3S Web of Conferences 371, 01010 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101010>
3. Ergashev Y.; Egamberdiev E.; Mirkhodjaeva D.; Akmalova G.; Umarova M.; Kholdarov R.: Obtaining a filter material used in gas and air purification. E3S Web of Conferences 371, 01012 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101012>
4. Igamqulova N.; Mengliev, Sh.; Egamberdiev E.: Reduction of waste disposed to the environment through recycling of unused methyldiethanolamine. E3S Web of Conferences 371, 01049 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101049>
5. Arslanov, Sh.; Turabdjano S.; Azimova, Sh.; Azimov D.; Sultankhojaeva N.; Egamberdiev E.: Physico-chemical properties and research of acids contained in oils of Uzbekistan. E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01021, DOI 10.1051/e3sconf/202337101021
6. Egamberdiev E.; Turabdjano S.; Akmalova G.; Mukhtarova N.; Ayubova I.; Mirzakhmedova M.; Rakhmonberdiev G.: Obtaining paper from composition of different fibers and its analysis. E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01004, DOI 10.1051/e3sconf/202337101004
7. Ergashev Y.; Egamberdiev E.; Turabdzhanov S.; Akmalova G.; Isanova R.; Rashidov R.; Sobitov O.: Obtaining filter material from natural fiber composition and areas of its use. E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01047, DOI 10.1051/e3sconf/202337101047
8. Egamberdiev E.; Makhkamov A.; Rakhimjonov B.; Khusanov D.; Akmalova G.; Mirzakhmedova M.; Rahmonberdiev G. Effectiveness of cleaning of sunflower oil with filter material made from composition of organic and inorganic fibers. 3rd International Conference on Energetics, Civil and Agricultural Engineering, ICECAE 2022Virtual, Online13 October 2022до 16 October 2022Код 187394, DOI 10.1088/1755-1315/1142/1/012050
9. Egamberdiev E.; Akmalova G.; Rahmonberdiev G. Obtaining paper products from cellulose-containing plants and researching its field of application. 3rd International Conference on Energetics, Civil and Agricultural Engineering, ICECAE 2022Virtual, Online13 October 2022до 16 October 2022Код 187394, DOI 10.1088/1755-1315/1142/1/012054

EFFECT OF TEMPERATURE ON SORBENTS

¹ J. K. Zokirbekov

¹ B.A. Aliev

¹ E.A. Egamberdiev

¹ Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

ABSTRACT

The information presented in this work is of great practical importance. With its help, the production process of sorbents for wastewater treatment becomes easier and does not require a lot of time, thereby helping the ecological development of the Republic of Uzbekistan. The experiments carried out during this work allow us to open the prospects of using natural clay materials, thiourea and polyethyleneimine for efficient and ash treatment of waste water of industrial enterprises.

Key words: metallurgy, mechanical engineering, metal, waste water, copper, cadmium, lead, mercury, zinc, ion.

Introduction. In the last 20 years, researchers have been increasingly interested in developing new methods and materials for the extraction of hazardous pollutants from wastewater. Heavy metal pollution is the most common problem in the aquatic environment due to its persistence and toxicity. High consumption of heavy metals in addition to sodium causes various diseases: nausea, abdominal pain, gastrointestinal disorders, neurological dysfunction, hemolysis, liver and kidney damage. Metallurgy, machine-building, and metal processing industry are the main sources of environmental pollution with heavy metal ions, their wastewater contains ions of copper, cadmium, lead, mercury, zinc, and others. The problem of cleaning surface and wastewater from heavy metals is the main problem of protection of the external environment, since HM causes great damage to the biosphere.

In addition, this research aims to develop cost-effective technologies for the separation of metal ions from wastewater. The most effective method of sorption cleaning is considered, as well as the most effective sorbents, natural mud materials are selected, their modification with various substances increases their sorption properties.

The process of sorption of cadmium and lead ions using modified sorbent was studied at three temperatures: 277 K, 298 K and 308 K.

Studying the effect of temperature allows to calculate the sorption rate

constants, sorption rate and activation energy of the process, the results of which are presented in Figures 1 and 2 and Table 1.

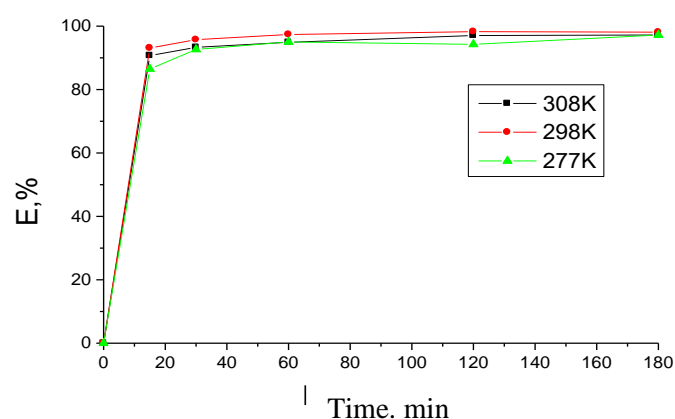

Fig. 1 Time dependence of the extraction rate of Cd^{2+} ions by BG+PEI sorbent at different temperatures ($\text{pH} = 6$, $C_{\text{isx}} = 100 \text{ mkg/ml}$, $C_{\text{pzi}} = 0,1\%$).

Time dependence of Risunok 2- P^{2+} ion extraction rate of BG+PEI sorbent at different temperatures. ($\text{pH} = 6$, $C_{\text{isx}} = 100 \text{ mkg/ml}$, $C_{\text{pzi}} = 0,1\%$).

The data presented in Figures 1 and 2 show that the temperature change has little effect on the ion sorption process. This mechanism of chemisorption is the formation of a complex between the sorbent and the sorbate shows.

Table 1 - kinetic characteristics of sorption of Cd^{2+} and Pb^{2+} ions with modified bentonite.

Metal ion	T, K	K, min^{-1}	w, $\text{mkg/ml} \cdot \text{min}$	E_a , kJ/mol
Cd^{2+}	277	$0,062 \pm 0,002$	1,22	5,285
	298	$0,079 \pm 0,004$	1,38	
	308	$0,082 \pm 0,001$	1,63	
Pb^{2+}	277	$0,041 \pm 0,001$	0,47	12,795
	298	$0,047 \pm 0,002$	1,94	
	308	$0,064 \pm 0,003$	2,22	

The data in Table 1 show that the rate constants of the process increase with increasing temperature. It is active due to the increase in the rate of sorption, the extimol, the increase in the activity of TM ions in the solution, as well as the disruption of some internal bonds on the surface of the sorbent.

The most important characteristics of adsorption isotherms at different temperatures were calculated to determine thermodynamic properties such as equilibrium constants, enthalpy, entropy and Gibbs energy.

According to Table 2, the optimum temperature is 308 K for cadmium ions and 298 K for lead ions, where the equilibrium constants and maximum adsorption values are maximum. The data in the table show that the correlation coefficients for cadmium ion and lead are close to unity according to the Langmuir theory for all temperatures.

2 tables - Characteristics of adsorption isotherms of metal ions with modified sorbent at different temperatures.

Metal ion	Langmuir theory				Freundlich theory		
	T,K	K, l/mg	A _∞ , mg/l	R ²	β	1/n	R ²
Cd ²⁺	277	0,2682	15,6	0,965	5,05	4,2	0,836
	298	0,1422	15,8	0,973	5,82	4,8	0,847
	308	0,1854	17,8	0,998	4,78	3,23	0,968
Pb ²⁺	277	0,460	5,8	0,923	2,26	0,51	0,888
	298	0,1082	11,6	0,941	1,48	0,73	0,783
	308	0,92	6,7	0,867	3,45	0,98	0,640

Of metal ion adsorption onto BG+PEI sorbent effect explanation for thermodynamic indicators counting from: Gibbs free energy (ΔG), enthalpy (ΔH) and entropy (ΔS).

Positive values of Gibbs free energy indicate that the sorption of Cd²⁺ and Pb²⁺ ions on the surface of the sorbent is not simultaneous.

A positive entropy value for lead ion indicates an increase in randomness at the solid/liquid interface during adsorption. A negative value of the entropy change indicates a decrease in randomness at the solid/liquid interface during sorption.

Based on the results of the study of the effect of various factors on the sorption of Cd²⁺ and Pb²⁺ ions, the optimal values of the sorbent were determined: the optimal concentration of modified PEI in the sorbent was 0.1% at T=298 K, and the mass of the sorbent was equal to 6 for cadmium and lead in 100 ml solution for 1 gram.

REFERENCES

1. E.Egamberdiev, S. Turabdjanov, D. Mirzaeva, Kh. Khaydullaev, U. Sharipova, A. Shokhaksimova, and O. Bakhtiyorov.: Effect of chitosan substance on the mechanical properties of paper obtained on the basis of flax cellulose. E3S Web of Conferences 371, 01045 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101045>
2. Egamberdiev E.; Ergashev Y.; Turabdjanov S.; Abdumavlyanova M.; Makhkamov A.; Rashidov, Sh.; Karimov, Sh.: Effect of chitosan on the surface

properties of cellulose-based paper obtained from the flax plant. E3S Web of Conferences 371, 01010 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101010>

3. Ergashev Y.; Egamberdiev E.; Mirkhodjaeva D.; Akmalova G.; Umarova M.; Kholdarov R.: Obtaining a filter material used in gas and air purification. E3S Web of Conferences 371, 01012 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101012>

4. Igamqulova N.; Mengliev, Sh.; Egamberdiev E.: Reduction of waste disposed to the environment through recycling of unused methyldiethanolamine. E3S Web of Conferences 371, 01049 (2023) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202337101049>

5. Arslanov, Sh.; Turabdjanov S.; Azimova, Sh.; Azimov D.; Sultankhojaeva N.; Egamberdiev E.: Physico-chemical properties and research of acids contained in oils of Uzbekistan. E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01021, DOI 10.1051/e3sconf/202337101021

6. Egamberdiev E.; Turabdjanov S.; Akmalova G.; Mukhtarova N.; Ayubova I.; Mirzakhmedova M.; Rakhmonberdiev G.: Obtaining paper from composition of different fibers and its analysis. E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01004, DOI 10.1051/e3sconf/202337101004

7. Ergashev Y.; Egamberdiev E.; Turabdzhanov S.; Akmalova G.; Isanova R.; Rashidov R.; Sobitov O.: Obtaining filter material from natural fiber composition and areas of its use. E3S Web of Conferences, 2023, 371, 01047, DOI 10.1051/e3sconf/202337101047

8. Egamberdiev E.; Makhkamov A.; Rakhimjonov B.; Khusanov D.; Akmalova G.; Mirzakhmedova M.; Rahmonberdiev G. Effectiveness of cleaning of sunflower oil with filter material made from composition of organic and inorganic fibers. 3rd International Conference on Energetics, Civil and Agricultural Engineering, ICECAE 2022Virtual, Online13 October 2022до 16 October 2022Код 187394, DOI 10.1088/1755-1315/1142/1/012050

9. Egamberdiev E.; Akmalova G.; Rahmonberdiev G. Obtaining paper products from cellulose-containing plants and researching its field of application. 3rd International Conference on Energetics, Civil and Agricultural Engineering, ICECAE 2022Virtual, Online13 October 2022до 16 October 2022Код 187394, DOI 10.1088/1755-1315/1142/1/012054

DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE ON THE BASIS OF STEM EDUCATIONAL TECHNOLOGY: HISTORY AND FUTURE

Ahmadjonova Odina Anvarjon qizi

Namangan state university, PhD student

Gmail: ahmadjonovaodina2020@gmail.com

***Abstract:** The purpose of this study is to investigate one of the urgent issues in the field of education: the features of developing students' communicative competence through STEM educational technology as well as this article reveals the history and future of teaching English in relation to STEM.*

***Keywords:** STEM, ESL, K-12, "The 4Cs", 21st Century skills, TESOL;*

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ STEM: ИСТОРИЯ И БУДУЩЕЕ

Ахмаджонова Одина

Наманганский государственный университет докторант

Gmail: ahmadjonovaodina2020@gmail.com

***Аннотация:** Целью данного исследования является исследование одного из актуальных вопросов в сфере образования: особенностей развития коммуникативной компетентности учащихся с помощью образовательных технологий STEM, а также в данной статье раскрывается история и будущее преподавания английского языка применительно к STEM. .*

***Ключевые слова:** STEM, ESL, K-12, «4C», навыки 21 века, TESOL;*

STEM TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O'QUVCHILARNING INGLIZ TILIDA NUTQIY KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI: TARIX VA ISTIQBOLLARI

Ahmadjonova Odina Anvarjon qizi

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Gmail: ahmadjonovaodina2020@gmail.com

Abstract: *Mazkur tadqiqotning maqsadi ta'lim sohasidagi dolzarb masalalardan biri bo'lgan STEM ta'lim texnologiyasi orqali talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish xususiyatlarini o'rganish, shuningdek, ushbu maqola STEM ta'lim texnologiyasi bilan bog'liq holda ingliz tilini o'qitish tarixi va istiqbollari haqida ma'lumot beradi.*

Kalit so'zlar: *STEM , ESL, K-12, "The 4Cs", 21st Century skills, TESOL,*

Introduction

Due to the rapid change of today's globalization, English has become increasingly essential for communication. English is one of the most core subjects that students must acquire for greater social understanding. The language is also massively used in technology-based scheme. At the same time, education in the current era of modernization requires schools to be able to create students who are not only possessing cognitive skills but also 21st-century skills. Partnership for 21st Century Skills (P21) elaborated the skills as part of individual competencies known as "The 4 Cs" - communication, collaboration, critical thinking, and creativity. These four skills should be possessed by individuals to face the challenges of the 21st century.

STEM (Science, Technology, Engineering & Mathematics) education could be one of the efforts to equip the 21st-century skills. The term STEM Education was first coined in the year 2001 by the scientific administrators of the US National Science Foundation. The word is an acronym for its four component subjects which are Science, Education, Technology, Mathematics. The model was thus conceptualized as an integrated and holistic learning experience for students in these disciplines. STEM offers students to learn to apply the main content and practice each of the STEM disciplines in all situations that students face in their lives¹. It provides an opportunity to communicate, collaborate, think at higher levels, and increase creativity as the requirements of the 21st century. With STEM, students are expected not only to be able to solve problems in science, technology, engineering, and mathematics, but also to be able to solve various types of complex problems that can also develop their higher-order thinking skills, besides that STEM can also prepare 21st-century human resource needs and develop competencies in the STEM field. For these reasons, teaching English and connecting this with STEM educational technology is becoming one of the crucial requirements of this period.

¹ Bybee, R. W. The Case for STEM Education- Challenges and Opportunities, NSTA Press, 2013

Literature review

Over the last decade, STEM employment grew at a much faster pace than non-STEM jobs; 24% versus 4%¹. Moreover, STEM employment is predicted to continue to grow much faster than other occupations for the foreseen future. Individuals in STEM fields enjoy 29% higher wages and 50% higher rate in obtaining a college degree compared to their counterparts in non-STEM fields². Taylor claimed that during the next three decades 90% of the U.S. labor force growth will come from new immigrants and their children and predicted that ELL students will constitute a significant portion of the work force. Hence, STEM education becomes a critical component in preparing ELL students with the skill level needed to make them prosper in a job market that is fueled by advancements in science and technology.³

Results

Having read related literature it has been found that college- and career-ready standards present both opportunities and challenges for ELs, necessitating that educators at multiple levels of the education system develop new areas of expertise. Historically, within the classroom, STEM content learning has been considered the province of STEM content educators, while language learning has been considered the province of language educators. Current understanding of the co-development of language and content necessitates that educators of STEM content are familiar with the nature of language, language learning, and exemplary STEM instruction that includes attention to language. To achieve this objective, educators of STEM content must learn to interrogate their preconceived notions and tacit assumptions about language, starting with the most fundamental, though rarely discussed, question, “What is language?” In the same way, language educators will need to become familiar with the nature of STEM content areas. To use science as an example, language educators should ask the question, “What is science?” They will need to understand how STEM subjects are conceptualized in modern standards, such as how science is conceptualized in the Next Generation Science Standards, as these standards reflect the field’s most current conceptualization. In the case of mathematics, language educators and math educators who work with ELs will need to know how research has answered the questions, “What is mathematics proficiency? How do students learn mathematics through using language?” Appreciation of the

¹ Howard, N. R., & Ifenthaler, D. (2018). Integrating STEM opportunities for young learners, *Tech Know Learn*, 23, 195-197.

² Langdon, D., McKittrick, G., Beede, D., Beethika, K., & Doms, M. (2011). STEM: Good jobs now and for the future. U.S. Department of Commerce; Economics and Statistics Administration. Retrieved from <http://www.esa.doc.gov/sites/default/files/reports/documents/stemfinaljuly14.pdf>

³ Taylor, P. (2014). *The next America: boomers, millennials, and the looming generational showdown* (1st ed.). New York: Public Affairs.

role of language in content learning has developed over time with historical roots dating back to the last quarter of the previous century. To understand current research and practice in STEM teaching and in the education of ELs requires working knowledge of some of the more salient elements of that history.. This overview is not exhaustive, but provides an essential, albeit brief, historical context for the current charge and report. Research on Language Among English Learners as ELs increased in numbers and became a focus of attention in K–12 classrooms, the first response was to prepare ESL teachers who would teach English to ELs in separate classrooms and then send them to “content” classrooms once they had developed sufficient proficiency. An early response of the field of TESOL (Teachers of English to Speakers of Other Languages) to the challenge of ELs keeping up with grade-level learning in K–12 contexts was the emergence of “content-based language teaching”. This approach recognized that children best learn language if it is taught in meaningful contexts of use, and that for children in school, the meaningful contexts are the subject areas. This idea was further supported by the work of Cummins ¹; in particular, he made a distinction between informal conversational language and more formal academic language in his research on children developing bilingual competence at school. This distinction generated controversy from the beginning, but has nonetheless proved valuable in drawing attention to the many ways that individuals use and understand language in education, as well as more generally. Nevertheless, as “content-based language teaching” developed, it was unclear how the relationship between “content learning” and “language learning” was to be articulated. During the same time period, research was increasingly pointing to the need for explicit attention to language itself as part of the second-language learning process in school contexts, as exposure to the language alone did not lead to development of proficiency. Whereas initially this research primarily studied the ways teachers helped ELs use English with greater accuracy by providing feedback on errors, subsequently the main focus of research on English development has changed in recognition that learners inevitably make errors as they expand their meaning-making repertoires .²

Discussion

One issue in research on ELs is the use of the construct *academic language*. Introduced by Cummins through his notion of CALP (cognitive academic

¹ Cummins, J. (1981). The role of primary language development in promoting education success for language minority students. In California State Department of Education (Ed.), *Schooling and Language Minority Students: A Theoretical Rationale* (pp. 3–29). Los Angeles: California State University

² Valdés, G. (2005). Bilingualism, heritage language learners, and SLA research: Opportunities lost or seized? *The Modern Language Journal*, 89(3), 410–426

language proficiency), this term has been widely employed since the 1980s to describe the language children are exposed to and that they may need to develop to succeed in schools. The term has been critiqued as presenting a “symbolic language border” that can be detrimental if ELs are seen to bring only limited language resources to STEM education, but we use it in this report to describe the range of registers used in STEM learning. *Register* refers to the variation in language choices that people make in engaging in a range of activities throughout the day. Understanding academic language as part of a set of *registers* positions it as more than just disciplinary vocabulary that can tend to be the focus. Research on mathematics learning with ELs over the past 30 to 40 years shows movement toward new ways of conceptualizing the meaning of “mathematics language,” the definitions of mathematics activity, and a focus on resources rather than obstacles. Early studies of bilingual mathematics learners failed to include bilingualism as a resource, framing the “problem” as one entirely owing to linguistic challenges: solving word problems, understanding individual vocabulary terms, or translating from English to mathematics symbols. Later studies developed a broader view of mathematics activity, examining not only responses to arithmetic computation, reasoning, and problem solving, but also the strategies children used to solve arithmetic word problems¹, and student conceptions of two-digit quantities. Since these early studies focused on carrying out arithmetic computation and solving word problems, conclusions were limited to these two mathematics topics. It was not possible to generalize from studies on arithmetic computation and algebra word problems to other topics in mathematics, such as geometry, measurement, probability, or proportional reasoning. Following the failure of an emphasis on only procedural skills, research has focused on approaches that include the other strands of mathematics proficiency, especially conceptual understanding and reasoning, as well as mathematics discourse. Additional research has begun to explore how students use and connect their linguistic and cultural resources to the learning of mathematics. Science Learning with English Learners The general direction of early research on science learning with ELs did not attend to the practical need for all students to meet the full range of science standards or abilities while also developing English proficiency. In the 1990s, studies of disciplinary practices in science education emerged from the scholarship of science studies—the empirical study of science communities. Sociology and anthropology of science identified the important ways that science is constructed through discourse and social practices. Much of the early

¹ Secada, W.G. (1991). Degree of bilingualism and arithmetic problem solving in Hispanic first graders. *The Elementary School Journal*, 92(2), 213–231.

literature on effective science instruction with ELs focused on engaging ELs in hands-on activities to make science concrete and experiential while reducing language load. In addition, discrete science process skills (e.g., hypothesizing, observing, inferring, predicting) were perceived as compatible with language functions (e.g., describing, summarizing, reporting). Focusing on the social and discourse practices of science education began to situate instances of talk and action around meaning-making in ongoing social and cultural practices of the specified classroom, laboratory group, museum, or other educational setting. Lemke's Talking Science was a seminal work in science education. This study of primarily teacher-led discourse practices identified the important ways that the thematic content of scientific knowledge was instantiated in secondary science classrooms. Through detailed linguistic analysis of discourse processes, Lemke identified the many ways that science can be obscure, difficult, and alienating to students. This study opened up the field to take a closer look at the various discourse processes and practices of science. Studies of discourse in science education have identified ways that student interests, narratives, and personal and cultural worlds contribute to how they are positioned and how they come to see themselves as science learners. Given the variation in students' home culture and language practices, educators have sought to understand how students' cultural knowledge, affiliations, and identities are constructed within the context of science learning .

Conclusion

This study concludes that english learners (ELs) bring a wealth of resources to science, technology, engineering, and mathematics (STEM) learning, including knowledge and interest in STEM-related content that is born out of their experiences in their homes and communities, home languages, variation in discourse practices, and, in some cases, experiences with schooling in other countries. ELs are those students ages 3 through 21, enrolled in an elementary or secondary school, not born in the United States or whose native language is a language other than English, and whose proficiency in speaking, reading, writing, or understanding the English language may be sufficient to deny the individual the ability to successfully achieve in classrooms where the language of instruction is English. The diversity of ELs includes heterogeneity in cultures, languages, and experiences that may have an impact on these students' education (including the contexts that expose them to risk factors that may have negative impacts). Federal, state, and local policies can either facilitate ELs' opportunities in STEM or constrain teaching and learning in ways that are detrimental. This report addresses the factors that affect ELs' access and opportunity to rigorous, grade-appropriate STEM learning .ELs develop STEM

knowledge and language proficiency when they are engaged in meaningful interaction in the classroom that includes participation in the kinds of activities in which STEM experts and professionals regularly engage. Whereas there is no language without content, there is some content that is less dependent on language. STEM subjects afford opportunities for alternate routes to knowledge acquisition (i.e., experimentation, demonstration of phenomena, and demonstration of practices) through which students can gain a sense of STEM content without resorting predominantly to language to access meaning—it is through this experience that language is also learned.

REFERENCES

1. Bybee, R. W. *The Case for STEM Education- Challenges and Opportunities*, NSTA Press, 2013
2. Howard, N. R., & Ifenthaler, D. (2018). Integrating STEM opportunities for young learners, *Tech Know Learn*, 23, 195-197.
3. Langdon, D., McKittrick, G., Beede, D., Beethika, K., & Doms, M. (2011). *STEM: Good jobs now and for the future*. U.S. Department of Commerce;
4. Taylor, P. (2014). *The next America: boomers, millennials, and the looming generational showdown* (1st ed.). New York: Public Affairs.
5. Cummins, J. (1981). The role of primary language development in promoting education success for language minority students. In California State Department of Education (Ed.), *Schooling and Language Minority Students: A Theoretical Rationale* (pp. 3–29). Los Angeles: California State University
6. Valdés, G. (2005). Bilingualism, heritage language learners, and SLA research: Opportunities lost or seized? *The Modern Language Journal*, 89(3), 410–426
7. Secada, W.G. (1991). Degree of bilingualism and arithmetic problem solving in Hispanic first graders. *The Elementary School Journal*, 92(2), 213–231.

AL-KHORAZMII ZIJI AND HISTORY OF ITS CREATION

Norieva Aziza Jasur qizi

Jizzakh branch of National University of Uzbekistan, assistant.

noriyevaaziza@gmail.com

ABSTRACT

This article describes the work of the great mathematician, astronomer and geographer, the father of algebra Muhammad Al-Khorazmi "Zizhi Khorazmi" and the history of its creation, and al-Khorazmi's great contribution to the field of astronomy is recognized.

Keywords: *zij, al-Khorazmi, astronomy, longitude, latitude.*

INTRODUCTION

It is known that the great mathematician, astronomer and geographer, Muhammad Al-Khorazmi, the father of the science of algebra, lived in the end of the 8th century and the first half of the 9th century. Information about the work of the scientist is also very scarce, as well as information about his life. According to the saved data, the number of literatures written by him is more than ten. One of the unique works is "Zizhi Khorezmi".

METHODS

An Arabic copy of this work has not been preserved. There are copies of the Latin translation by Adelard Bath in the twelfth century from a revised copy of the work dated 1007 by the Spanish Arab astronomer Maslama al-Majriti (X-XI). These copies are kept in the Bodleian Library of Oxford University, the Mazarini Library in Paris, and the National Library in Madrid. The trigonometric part of "Zij" was published by Y. Kh. Kopelyevich and B. A. Rosenfeld. In addition to these, there are studies of many scientists dedicated to "Zij". The great mathematician and astronomer Abu Rayhan Beruni wrote three works dedicated to "Khorazmi Ziji". But these works have not been preserved until now. In addition, Beruni rejects the misconceptions about his great compatriot in his treatise.

Finally, in the Middle Ages, one of the works devoted to the interpretation of "Khorazmi Zizi" is the commentary written by the Spanish astronomer Ahmad ibn al-Musanna ibn Abdulkarim, who lived in the eleventh century. This work was translated by Abraham ibn Ezra in the twelfth century. There are Spanish and English translations of Ibn al-Musanna's work and studies devoted to them.

RESULTS

"Khorazmi Zizi" consists of an introduction, 37 chapters and 116 tables related to them. In the title of the introduction, the title of the work is written in Latin letters Zij, that is, it is not translated. In the introduction itself, Khorezmi says that he wants to determine the purpose of creating Zij and, among other things, the movements of the planets according to the meridian of the city of Arin.

Chapters 1-5 of the work are about calendars, in which the years, months, and days of the Hijri-Kamal calendar are defined. Chapter 6 is "On the Division of Circles," which divides a circle into 12 signs, a sign into 30 degrees, a degree into 60 minutes, a minute into 60 seconds, a second into 60 tercs, and so on. said to be distributed. Chapter 7 describes the determination of average planets, that is, determination of their average longitude $\bar{\lambda}$ in the deferent or eccentric circle according to the true longitude λ and the equation θ . Chapter 8 describes determining the position of the Sun using a table. Chapter 9 is called "How the Moon's Position is Determined." To determine the position of the moon, Khorezmi gives such a rule: from the table for a certain time, the ecliptic longitude λ is the average anomaly $\bar{\alpha}$, that is, between the straight lines connecting the center of the epicycle with the moon and the center of the universe with the center of the epicycle the angle is determined and according to $\bar{\alpha}$ the equation $\theta = |\lambda - \bar{\lambda}|$ is found.

Chapter 10 describes the position of Saturn, Jupiter and Mars, and chapter 11 describes the position of Venus and Mercury. For the three upper planets, Khorezmi first determines from the tables the "average planet" longitude $\bar{\lambda}$, from which the anomaly $\alpha_1 = \bar{\lambda}_s - \bar{\lambda}$, and accordingly using the table, the epicyclic equation $\delta_1(\alpha_1)$ and the apogee equalized longitude $s(\alpha_1) = \lambda_A - \frac{1}{2}\delta_1(\alpha_1)$ determines $\delta_1(\alpha_1)$. Then the center $x_1 - \bar{\lambda} - \lambda_A$ is found $x_2 = x_1 + \frac{1}{2}\delta_1 = \lambda - S$ and from this using the table "center equation" $\mu_1(x_2)$, "equated center" $x_3 = x_2 + \mu_1$ and "equalized anomaly" defines $\alpha_2 = \alpha_1 - \mu_1$. Khorezm α_2 is $\delta_2(\alpha_2)$ the main "center" is $x_4 = x_3 + \delta_2$ and the true longitude of the planet

$$\lambda = x_4 + s = x_3 + \delta + \lambda - x_2 = x_2 + \mu_1 + \delta_2 + \bar{\lambda} - x_2 = \bar{\lambda} + \mu_1 + \delta_2$$

is determined.

The position of the two lower planets is determined in the same way. The only difference is that the "average planet" for the lower planet corresponds to the "average sun", i.e. $\bar{\lambda} = \bar{\lambda}_s$ and the anomaly does not depend on $\alpha_1, \bar{\lambda}_s$ and in this case $\bar{\lambda}$ and α_1 determined from the table.

In chapter 12, the position of the ascending node of the moon is determined. Chapter 13 is "On the Stationary, Right and Reverse Motions of the Planets," in which the motions of the planets are explained according to the theory of the Ptolemaic system. Chapter 14 is "Intervals corresponding to the above-mentioned stops", in which Khorezmi specifically looks at the issue of stops. Chapter 15 is called "On the Declination of the Sun", Chapter 16 is "On the Latitude of the Moon", Chapter 17 is called "On the Latitude of the Three Higher Planets". The reason for the change in latitudes of the upper planets is that the plane of the epicycle is parallel to the plane of the ecliptic, and the constant inclination of the deferent to the ecliptic. It is shown that it is in constant weight.

Chapter 18 is called "On the Apogee and Perigee of the Planets." Chapter 19 is On the Nodes of the Planets. Here, the longitudes of the ascending nodes of the planets are given. Chapter 20 is "On the Moon's One-Day Motion." Then the moon's one-day motion is $13^{\circ}10'34''52'''48^{IV}$ and one-hour motion $0^{\circ}32'56''47'''52^{IV}$ is said to be. And in chapter 21, it is said that the daily motion of the Sun is $0^{\circ}59'8''$ and the hourly motion is $0^{\circ}2'27''50'''25^{IV}$. Chapter 22 is called "About the appearance of the crescent moon on the night of the 29th day of the lunar month." It talks about the situations of the moon being north and south of the ecliptic and the difference between the time of the crescent appearance and the meridian of Arin.

Chapter 23 deals with trigonometry, and it is called in Latin *Inventio elgeib per arcum et e concervo*, that is, "To find the sine by the arc and vice versa." In this chapter, using the Khorezmian table, "flat sine"; that is, the sine line shows *Rsin α* (R – the radius of the circle) and the "reflected sine" *Rsin vers α = $R(1 - \cos\alpha)$* to determine. This chapter covers the multiplication table of numbers in the hexadecimal system and the "Table of Sines". In Latin, sine is called elgeib (from the Arabic word "al-Jayb"), and sine versus is called elgeib elmankuz (from the Arabic word "al-Jayb al-Mankus").

Chapters 24-27 are devoted to mathematical geography. Chapter 24 is called "How to determine the latitude of an arbitrary land", in which Khorezmi gives the rules for finding geographical coordinates by mathematical and astronomical methods. Chapter 25 is "Ascensions of the Constellations on the Right Sphere," in which the constellations are determined from the celestial equator. Chapter 26 deals with a more complicated issue, that is, the question of making a desired constellation or degree in an arbitrary place. Chapter 27 says "The length of the optional daylight hours in the optional place". It provides a rule for determining $\frac{1}{12}$ part of the day at any time of the year depending on the latitude of the place.

This rule

$$h = 1^h + \frac{1^h}{12 \cdot 15^0} \arccos \left(2 \frac{\cos^2 \varphi - \sin^2 \varepsilon}{\cos^2 \varepsilon \cdot \cos^2 \varphi} - 1 \right)$$

can be expressed in the form.

Chapter 28 is called "How to determine the shadow of an arbitrary object according to the height of the Sun", and Khorezmi returns to the issue of trigonometry. To determine the "flat shadow" of a gnomon with a length of 12 "fingers", that is, the cotangent line is $12 \operatorname{ctg} h$ (h is the height of the sun) and the "reflected shadow", that is, the tangent line is $12 \operatorname{tg} h$ brings the rules. If we define the "flat shadow" as s and the "reflected shadow" as \bar{s} , then the Khorezmi rules

$$s = 12 \sin(90^\circ - h) \sin h = 12 \operatorname{ctg} h$$

$$\bar{s} = 12 \sin h / \sin(90^\circ - h) = 12 \operatorname{tg} h$$

can be expressed in forms. In Latin, the word "flat" is transliterated from the Arabic word "al-mustavi" and it is called elmustewia. This chapter refers to the "table of shadows".

In chapters 29-30, Khorezmi dwells on specific issues related to the movement of the planets. Chapter 29 is titled "True Action and How It Is Determined." He defines the real movement, i.e. the gulf (Latin elbuht) as follows: "Gulf is the segment of a circle through which a certain planet passes at a given time." In the following centuries, Eastern astronomers interpreted the gulf in a broader sense. Chapter 30 is called "About the size of the solar disc", and Khorezmi gives the rule for determining the size of the solar visible disc.

Chapters 31-32 are devoted to astronomical issues in astrology. Chapter 31 describes the conjunction and opposition of the Moon and the Sun. Chapter 32 is entitled "Determining the degree of culmination and equalizing the 12 houses". It focuses on the astronomical act of equalizing houses. This action is one of the main operations of astrology, and its rules are important in astrology.

Chapters 33-35 discuss solar and lunar eclipses and parallax issues. Chapter 33 is called "How Solar or Lunar Eclipses are Determined," and the amount of the eclipsed portion of the luminary is determined using tables. Chapter 34 "Parallax of the Moon expressed in hours in longitude and parallax in latitude, where the lunar parallax is determined using tables. Chapter 35 is called "Parallax in Solar Eclipses" and describes the calculation of parallax for solar eclipses.

In chapters 36-37, Khorezmi again approaches issues related to astrology. Chapter 36 is "On the Equation of the 12th House," which deals with the "equation," i.e., correction, of equalizing the houses using the chart. Chapter 37 is titled "How to Determine the Hexagonal, Quadrature, and Trigonal Aspects of Luminaires." It

shows the aspects of the luminaries and the astrological operation of projecting the rays in each aspect.[1]

DISCUSSION

There is no doubt that there were astronomical works in the caliphate even before "Khorazmi Zizi". However, this "Zij" with its originality and novelty has squeezed all of them. All previous astronomical works were either 1) translations of Indian astronomical works such as al-Fazari's "Siddhontakhta" or Ya'qub ibn Tariq's "Structure of the Celestial Sphere", or 2) reworked copies of the Iranian astronomical work "Ziji Shahriyar", or 3) were revisions of copies of Ptolemy's Almagest. Khorezmi created an original work that incorporated the best aspects of the astronomical works of his predecessors in these three directions.

CONCLUSION

Khorezmi's great service in the field of astronomy, such as arithmetic and algebra, is that he created a work when the need arose, which standardized astronomy until the time of Ulugbek, that is, for several centuries. After Khorezm, all astronomers took his "Zij" as a model for their zij.

REFERENCES

1. S.H.Sirojiddinov. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. Toshkent. 1983.

INGLIZ TILINI O‘QITISH VA O‘RGANISHNI SAMARALI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Islomov O‘tkirjon Axrorjon o‘g‘li,

Dehqonov Botirali Akbarovich,

Komilov Javohir Kozimjon o‘g‘li,

Ortiqov Uktamjon Xudoyberdiyevich

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti

Qo‘qon filiali o‘qituvchilari

ANNOTATSIYA

Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi hayotimizning barcha jabhalarini, jumladan, ta‘limni ham misli ko‘rilmagan darajada o‘zgartirdi. Butun dunyo hukumatlari axborot texnologiyalari infratuzilmasi va tizimlarini takomillashtirish hamda ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish uchun ta‘limga katta mablag‘ sarflab, ta‘limga texnologiyalarni joriy etishga katta ahamiyat bermoqda. Ta‘limga zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilishning qaytarib bo‘lmaydigan tendentsiyasiga aylandi. Turli darajadagi o‘qituvchilardan o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish malakasiga ega bo‘lish talab etiladi.¹

Kalit so‘zlar: Ingliz tili; texnologiya; o‘qitish; o‘rganish.

Kirish

Ushbu maqolada ingliz tili ta‘limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning nazariy jihatlari, an‘anaviy o‘qitish usullarining kamchiliklari hamda ingliz tilini chet tili sifatida o‘qitish va o‘rganishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari tahlil qilinadi. Ingliz tilini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklariga oid Web of Science va SCOPUS jurnallarida chop etilgan avvalgi tadqiqotlar va konferentsiya materiallari ingliz tili o‘qituvchilari uchun o‘qitishda zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash uchun havola sifatida muhokama qilinadi. Ushbu maqolaning maqsadi ingliz tili o‘qituvchilari va pedagoglariga ingliz tili ta‘limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning ilmiy jihatlari va afzalliklari haqida yaxshiroq tushuncha berish va ingliz tili o‘qituvchilarini zamonaviy texnologiyalarni o‘qitish amaliyotiga

¹ ISTE National Educational Technology Standards for Teachers.
http://cnets.iste.org/teachers/t_stands.html

integratsiya qilishga undashdir. Bundan tashqari, ushbu maqola zamonaviy texnologiyalarni ta'lim muassasalariga samarali integratsiyalashuviga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rib chiqadi va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilarga zamonaviy texnologiyalarni ta'limga samarali integratsiya qilish haqida ma'lumot beradi.

Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi ta'limda katta o'zgarishlarni keltirib chiqardi, bu o'qitish muhiti, o'qitish mazmuni, o'quv shakli va boshqalardagi o'zgarishlardan dalolat beradi. Ko'pgina tadqiqotlar zamonaviy texnologiyalar ta'lim natijalarini yaxshilashi mumkinligini ko'rsatdi. Shu sababli, butun dunyo hukumatlari zamonaviy texnologiyalarni ta'limga integratsiyalashuviga katta ahamiyat berishdi. Masalan, AQSH Ta'lim Departamenti kundalik shaxsiy va kasbiy hayotimizda qo'llaniladigan ilg'or texnologiyalarni o'quvchilarning bilim olishini yaxshilash uchun butun ta'lim tizimimizga tatbiq etishni maqsad qilgan "2010 yilgi ta'lim texnologiyalari milliy rejasi (NETP2010)"ni chiqardi; Buyuk Britaniya odamlarning ta'limda texnologiyadan foydalanish foydasi haqida xabardorligini oshirish uchun "Texnologiyalarni qo'llash strategiyasi va keyingi avlod o'quv kampaniyasi" ni boshladi; Xitoy, shuningdek, texnologiyani ta'limga integratsiyalashuvini kuchaytirish maqsadida "Ta'limni raqamlashtirishning o'n yillik rejasi (2011-2020)"ni ham e'lon qildi. Mavjud ta'lim siyosatiga ko'ra, ko'plab ta'lim texnologiyalari sinflarga joriy etilgan va o'qituvchilar o'quvchilarning akademik samaradorligini va texnologik savodxonligini oshirishga erishish uchun o'qitishda texnologiyani integratsiyalashga da'vat etiladi.

Ushbu maqola ingliz tilidagi ta'limni yaxshilash uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni taklif qilishga qaratilgan. Zamonaviy texnologiyalarning paydo bo'lishi va ta'limga olib keladigan zamonaviy texnologiyalarning afzalliklarini isbotlagan tadqiqotlar bizga ingliz tilini o'qitish va o'rganishning yanada samarali usuliga erishish uchun ingliz tili ta'limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni taklif qiladi. Bundan tashqari, texnologiyani ingliz tilidagi ta'limga integratsiyalashning nazariy jihatlari va ingliz tilini o'qitish va o'rganishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari yoritilgan.

Tadqiqotda, asosan, zamonaviy texnologiyalarni ingliz tili ta'limiga integratsiyalashning nazariy asoslari, an'anaviy o'qitish usullarining kamchiliklari, ingliz tilini o'qitish va o'qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklarini tahlil qilish orqali sifat metodologiyasi qabul qilingan. Ingliz tili ta'limi uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bo'yicha Web of Science va SCOPUS jurnallarida chop etilgan oldingi tadqiqot va konferentsiya materiallari qo'llab-quvvatlanadi.

Ko'p yillar davomida ko'plab mamlakatlarda ingliz tilini o'qitish usullari testga yo'naltirilgan o'qitish usullari deb nomlanuvchi an'anaviy bir tomonlama o'qitish usuli bilan tavsiflanadi. So'zlar, iboralar va birikmalar yodlash orqali o'rganiladi, bu esa o'rganish uchun og'ir yukdir ¹. Bundan tashqari, an'anaviy o'qitish rejimida til o'rganish uchun muhim bo'lgan haqiqiy ingliz tilida so'zlashuvchi muhit yo'q. Hozirgi vaqtda o'qituvchilar ingliz tilini o'qitishga yordam berish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanadilar, bu talabalarga boy manbalarga ega bo'lish va chet el madaniyati bilan tanishish uchun ko'proq imkoniyatlarga ega bo'lish imkonini beradi, bu o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va o'z navbatida talabalarning ingliz tilini o'rganishga bo'lgan munosabatini o'zgartiradi. Zamonaviy texnologiyalar deganda axborotni olish, uzatish, tiklash, qayta ishlash va joylashtirish uchun kompyuterlar va zamonaviy aloqa vositalaridan foydalanadigan har qanday texnologiyalar tushuniladi. Ingliz tili ta'limiga kelsak, hozir sinflarda kompozitsiya, adabiyot, dekodlash, o'qishni tushunish, imlo, lug'at, grammatika, foydalanish, tinish belgilari, bosh harflar, aqliy hujum, rejalashtirish, fikr yuritish, konspekt, ma'lumotnomadan foydalanish, o'rganish ko'nikmalari, ritorika, qo'l yozuvi, drama, qisqasi, til san'atining har bir sohasi uchun yuqori ahamiyatga ega². So'nggi yillarda olib borilgan ko'plab tadqiqotlar zamonaviy texnologiyalar ingliz tilini o'qitish va o'rganishni yaxshilashi mumkinligini ko'rsatdi³. Umuman olganda, zamonaviy texnologiyalar ingliz tilini o'qitish va o'rganishda bir necha jihatdan foydali bo'lishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar individual o'rganish imkonini beradi. O'qituvchilar o'quvchilarga video yoki o'quv materiallarini yuborishlari mumkin. Talabalar videolarni tomosha qilishlari va o'quv materiallarini o'z tezligida o'rganishlari mumkin. Ular istalgan vaqtda videolarni oldinga siljitishlari, orqaga o'tkazishlari yoki qayta ko'rishlari mumkin. Bu kam ma'lumotli talabalar uchun foydalidir. Ular o'qituvchining ma'ruzasini qayta-qayta tinglashlari mumkin, buni an'anaviy sinfda amalga oshirish mumkin emas. Xususan, darsga kela olmaydigan talabalar uchun texnologiya yordamida o'rganishiga yordam beradi. Bundan tashqari, telefonlarga yuklab olish mumkin bo'lgan turli xil ilovalar mavjud. Talabalar ulardan o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib, ingliz tili lug'ati yoki grammatikasini o'rganish uchun

¹ Wang, X, Dostál, J. "Flipped class promoting oral English as foreign language teaching", In Proceedings of the 10th International Conference of Education, Research and Innovation (ICERI), vol.10, Spain. 2017, pp.3814-3820.

²Bruce, B, Levin, J. "Roles for new technologies in language arts: inquiry, communication, construction, and expression", In Jenson, J, Flood, J., Lapp, D., Squire, J. Eds. The handbook for research on teaching the language arts. NY: Macmillan. 2001

³ Wang, B.T., Teng, C.W., Chen, H.T. "Using iPad to facilitate English vocabulary learning" International Journal of Information and Education Technology, Vol. 5, No. 2. 2015, pp. 100-104.

foydalanishlari mumkin. Ba'zi ilovalar o'qish va tinglash qobiliyatlarini yaxshilash uchun foydali bo'lgan elektron kitoblarni taqdim etishi mumkin. Faqat internet mavjud bo'lsa, talabalar vaqt va joy chegarasiz o'qishlari mumkin.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ingliz tilini o'qitish va o'rganish samaradorligi va samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin, bu ko'plab tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Ta'limga zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash butun dunyo bo'ylab ta'limning milliy strategiyasiga aylandi. Biroq, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish darsda texnologiyani joriy etishdan ko'ra ko'proqdir. Ya'ni, texnologiyaga ega bo'lish o'qitishda texnologiyaning muvaffaqiyatli integratsiyasini anglatmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, maktablar texnologiyaga boy bo'lsa-da, ko'plab mamlakatlarda sinfda o'qitish hali ham an'anaviy o'qitish usullariga ega. Bu yangi poyabzal kiyishga o'xshaydi, lekin eski usulda yurish. Masalan, ko'pgina mamlakatlarda o'quv xonalari interfaol doskalar bilan jihozlangan. Biroq, ko'pgina o'qituvchilar ularni kurs dasturlarini taqdim etish uchun ishlatiladigan oddiy taqdimot vositalari sifatida qabul qilishadi. Bunday holda, sinfda o'qitish hali ham talabalarga emas, balki o'qituvchiga qaratilgan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning texnologik kompetentsiyasi sinfda o'qitishda texnologiyadan samarali foydalanishga ta'sir qiluvchi asosiy omil hisoblanadi, chunki texnologiyaning o'zi ta'limga ta'sir eta olmaydi va uning ta'limga ta'siri faqat texnologiyadan foydalanishning bevosita amaliyotchisi bo'lgan o'qituvchi orqali amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, texnologiyadan faol sinfda o'qitish uchun samarali foydalanish uchun o'qituvchilarning texnologik kompetentsiyasiga ahamiyat berish kerak. Pedagogik kadrlarni zamonaviy texnologiyalardan foydalanish malakasini oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Buning uchun ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar, maktab rahbarlari, o'qituvchilar va o'qituvchilar va boshqalarning birgalikdagi sa'y-harakatlari kerak. Ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar va maktab rahbarlari o'qituvchilarni faqat texnologiya dasturiy ta'minoti va apparat vositalari haqidagi bilimlar o'rniga o'qitishni yaxshilash uchun texnologiyadan foydalanish bo'yicha o'qitish rejalarini amalga oshirishlari kerak. O'qituvchilar texnologiyaning o'qitishga olib kelishi mumkin bo'lgan foydasi va samaradorlikdan xabardor bo'lishlari va uni o'qitish amaliyotiga faol kiritishlari kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, o'qituvchilar o'qitish jarayoniga rasmlar, tasvirlar, audio, videolar, animatsiyalar va boshqalarni olib kelish uchun texnologiyadan foydalanadilar, sinfdagi darslarni yanada samarali va qiziqarli qiladi, uning maqsadi o'qitish ehtiyojlariga xizmat qilish, ya'ni. nafaqat o'yin-kulgi uchun, balki o'rganish natijalarini yaxshilash. Ta'lim maqsadini va ushbu maqsadga erishish uchun texnologiyadan qanday qilib eng yaxshi foydalanish mumkinligini tushunish kerak.

Ushbu maqolada texnologiya integratsiyasining nazariy asoslari va ingliz tilini o'qitish va o'rganishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari muhokama qilindi. Zamonaviy texnologiyalar ingliz ta'limiga ko'p jihatdan foyda keltirishi mumkinligi sababli, ingliz tilini o'qitish va o'rganishga zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalashgan holda an'anaviy o'qitish usullarini isloh qilish muhimdir. Texnologiyadan to'g'ri foydalanilsa, ingliz tili ta'limi samaradorligini sezilarli darajada oshirishi inkor etilmaydigan haqiqat bo'lsa-da, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish o'qituvchilarning zamonaviy texnologiyalardan o'qitish maqsadlarida foydalanish bo'yicha bilimlarini o'z ichiga oladi. Shuning uchun o'qituvchilarning o'qitishdagi texnologik kompetentsiyasini oshirishga e'tibor qaratish lozim. Ayni paytda zamonaviy texnologiyalar yordamida ma'lumotlarga osongina erishish mumkin. Biroq, barcha ma'lumotlar talabalar uchun foydali emas, hatto ularning ba'zilari zararli. O'qituvchilar talabalarga qimmatli ma'lumotlarni aniqlash va tanlashda yordam berish uchun javobgardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. ISTE National Educational Technology Standards for Teachers.
http://cnet.iste.org/teachers/t_stands.html
2. Wang, X, Dostál, J. "Flipped class promoting oral English as foreign language teaching", In Proceedings of the 10th International Conference of Education, Research and Innovation (ICERI), vol.10, Spain. 2017, pp.3814-3820.
3. Bruce, B, Levin, J. "Roles for new technologies in language arts: inquiry, communication, construction, and expression", In Jenson, J, Flood, J., Lapp, D., Squire, J. Eds. The handbook for research on teaching the language arts. NY: Macmillan. 2001
4. Wang, B.T., Teng, C.W., Chen, H.T. "Using iPad to facilitate English vocabulary learning"
International Journal of Information and Education Technology, Vol. 5, No. 2. 2015, pp. 100-104.

12-13 YOSHLI FUTBOLCHILARNING TAYYORLASH JARAYONIDA MANTIQIY FIKR YURITISH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HARAKATLI VA O'YIN MASHQLARIDAN FOYDALANISH

Sattarov Ashraf Eshaliyevich

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali.

sattarov.ashraf76@gmail.com

Asadov Faxriddin

Shahrisabz davlat pedagogika instituti.

ANNOTATSIYA

Maqolada yosh futbolchilarning sheriklari bilan hamkorlikda o'yin vaziyatlaridan unumli foydalanish. Psixo-pedagogik tadqiqotlarning xulosalari va jamoaviy harakatlarning ustunlik tomonlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *harakatli o'yinlar, futbol, jismoniy, texnika, taktika, psixofiziologik faktorlar.*

THE APPLICATION OF MOTOR AND GAME EXERCISES FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN THE TRAINING OF YOUNG FOOTBALL PLAYERS

Sattarov Ashraf Eshalievich

Shahrisabz branch of Tashkent institute Chemical Technology.

Asadov Fakhridin

Shahrisabz State Pedagogical institute.

ABSTRACT

In the article, the effective use of the game situations of young players in cooperation with their partners. Conclusions from psycho-pedagogical research and a column of collective actions sides are listed.

Key words: *outdoor games, football, physical, technical, tactical, psychophysiological factors.*

KIRISH

Shu narsa ma'lumki "yulduzlar"dan tashkil topgan jamoa har doim ham yuqori natija ko'rsata olmaydi. Jamoaning harakat samaradorligi har bir futbolchining

imkoniyatlari, sheriklari bilan hamkorlikda ko‘zlangan maqsad sari intilishlari asosida yotadi.

Sport sohasidagi ayrim mutaxasislarning bu masalada fikrlarini har xil ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Ba’zi olimlar har bir futbolchi shaxsiy imkoniyatlari yuqori bo‘lsa jamoasiga foydasi tegishini aytishsa, ayrimlari jamoaviy harakatda sheriklari bilan hamkorlikni samarali olib boradiganlarni ustunligini ta’kidlaydilar. Futbolchi o‘z harakatini sherigining harakatiga hamohang bog‘lay olsa, unda sifat bo‘lishi mumkin, qachonki o‘yinchi muhim malakalarni egallab bo‘lib, unda ham koordinasiyalash qobiliyatini sherigi harakatiga uyg‘unlashtirgan holatda samaradorlikka erishish mumkin. Musobaqa va o‘yin mashg‘ulotlarida har bir futbolchi jamoadoshlari bilan muvaffaqiyatli hamkorlikni amalga oshirish mumkin, ya’ni: to‘pni qabul qilish jarayonida “ochilish”, “devor” usulini bajarish, joy o‘zgartirgan paytda sherigining xududini himoya qilish kabilardir.

Ochilish – bu futbolchining sheriklaridan to‘p olish uchun sharoit qulay bo‘ladigan joyga o‘tishidir. Mohirlik bilan ochilish uchun hujumchi u yoki bu vaziyatni qanchalik qulayligini juda yaxshi bilishi kerak. Eng qulay joyga vaqtida chiqib olish hujumchi va unga qarshi o‘ynayotgan himoyachini tezkorlik hislatlariga, sheriklarining harakatiga va boshqa omillarga bog‘liq bo‘ladi.

Jamoa azolari o‘zaro bir-birlarini tushunishi, kelishib harakat qilishi uchun har bir o‘yinchi jamoada va jamoa uchun fikr yurita bilishi kerak. Bu holatda o‘yinchilar jamoa fikrining qo‘zg‘atuvchilari va ishtirokchilari bo‘lishlari kerak. O‘yinda guruh taktik harakatlaridan keng foydalaniladi. Ular “devor”, “chalishtirish”, “to‘pni qoldirish” deb nom olgan kombinatsiyalardan iborardir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Psixopedagogik tadqiqotlardan ma’lumki, faol fikrlash qobiliyati qo‘ydagi shartlarga amal qilganda: birinchidan, ta’lim mazmuni inson uchun sub’ektiv ahamiyatga ega bo‘lganda va ikkinchidan, o‘quv dasturlari uning qo‘lidan keladigan bo‘lganda shakllanadi. O‘quv dasturining qo‘ldan keladigan qulay bo‘lishi biror mashqning organishda qiyinchiliklar tug‘dirmaydi. Agar futbolchi bu qiyinchiliklarni muvaffaqiyat bilan engsa, bilib olishga qiziqishi mustahkamlanadi va rivojlanadi.

Vazifalarni tezkor bajrisha har qanday taktik harakatni samaradorligi fikrlash tezligi va qabul qilingan ma’lumotlarni anglash, fahmlashga bog‘liq. Harakatlarning rang-barangligi vazifalarni tanlash, sheriklar bilan hamkorlik, har qanday vaziyatda qabul qilinishi kerak bo‘lgan qarorni tezligi bilan belgilanadi. Sekin qabul qilingan qaror o‘yinni samaradorligini pasaytiradi va harakatni befoyda bo‘lishiga olib keladi. Shuning uchun ko‘proq diqqatni qarorning tezkorligiga qaratish talab etiladi.

Qarorni tez va uzluksiz qabul qilinishi futbolchining murakkab reaksiya vaqtida eng muhim holatdir. Tezkor fikrlash jarayonida odam avvalo harakat kuzatilayotgan elementni ongida fikrlaydi va vaziyatni hisobga olgan holda harakatni boshlaydi. Bundan oldingi harakat rejasi bilan amalga oshiriladi. O'yinda harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishda o'yinchining intellektual salohiyati darajasi bilan bog'liqdir.

Ijodkorona sifatlarni futbolda qayd qilish qiyin. U har kimda har doim ham nomoyon bo'lavermaydi. Futbol tajribasidan kelib chiqib aytganda, bu qobiliyatni sportchida qachon paydo bolishini bilmaymiz. Shini yodda tutish kerakki, ijodkorona faoliyatni nomoyon etish faqat sportchining o'ziga emas balki uning sheriklari va taktik harakatlarning dasturiy tuzilmasiga ham bog'liq bo'ladi.

Ijodkorona qobiliyat ayrim o'smirlarda hujum vaziyatlarida tez-tez nomoyon bo'ladi, bunda: "devor" usulini qo'llaydi, sherigini diqqatini u yoki bu hamohanglikka tortadi, tez va aniq to'p oshirishlarga urinadi, "aylanma" zarbalarni bajaradi va hokazo. Yosh futbolchilarning bu qobiliyatini qiyin vaziyatlarda qanday bajarishini aniqlash va kuzatib borish kerak. Futbolchida muvaffaqiyatli o'yinlari kuzatilsa, ularning

ijodkorligi xuddi o'z-o'zidan bo'layotgan harakatlar tufayli nomoyon bo'layotgandek tuyuladi. Haqiqatdan ham shunday, to'pni olib borayotgan o'yinchi bir sherigini ko'rgach, ikkinchi sherigining qanday holda turganini taxminan bila oladi.

Samarasiz chqqan taktik harakatlarni aql bilan yangidan-yangiligicha qayta-qayta takrorlash kerak. omadsiz harakatlarni sabablarini aniqlash, o'ylangan harakatlarni bajara olmagan guruhga yo'l qo'ygan xatolarni tushuntirish kerak. Yosh futbolchilarni o'yin vazifalarni hal etishda ijodkorona aloqalarni nomoyon bo'lishi diqqatga sazovordir va bu o'z-o'zidan ijodga ilhom keladi.

Masofaning ko'z bilan chamalashning rivojlanishi futbolchilar mahoratining oshishi bilan bevosita bog'liq, chinki har bir texnik usulni to'g'ri va oz vaqtida bajarish harakatdagi o'yinchilar va orasidagi masofani aniq baholash qobiliyati bilan aloqadordir. O'yinchi o'z vaqtida to'pga chiqishi uchun to'pni yo'llashi va uchish traektoriyasini bilishi, to'pga sheriklarigacha, darvozagacha bo'lgan masofani aniq chamalashi nafaqat to'p yo'naltiriladigan masofani to'g'ri baholashi uchun, balki ushbu masofadan to'pga beriladigan zarb kuchini olchash uchun kerak.

Masofaning ko'z bilan chamalash sportchining mashqlangan holati bilan bevosita bog'liqligi tadqiqotlarda kuzatilgan. Chunonchi futbolchilarning ko'z bilan aniq mashqlanmagan holatiga nisbatan mashqlangan holatda o'rtacha 35-40% ni tashkil qilishi kuzatilgan. Shug'ullanuvchilarning vazifalarni qiziqish bilan hal qilishga va hal qilish yo'llarini ko'pligini ongiga singdirib borish kerak. Musobaqada

ulardan biri boshqaruvni o‘z qo‘liga olib, taktik vazifalarni ko‘z ilgamas darajada raqibga qarshilik ko‘rsatsa, ikkinchisi aql bilan hujumni mantiqiy davomini tashkil qilishi, boshqasi harakatlarga faol ishtirok etishi zarur.

NATIJARLAR

1. Maydonda 3 guruh futbolchilar joylashgan. B guruh o‘yinchilar hujumchilar rolini bajarishadi. Har doim goh u darvozaga, goh bu darvozaga hujum uyushtirishadi. Bir necha marotaba mashq takrorlangandan so‘ng guruhlar navbat bilan joy almashadilar.

2. Ikkita bir xil o‘lchamdagi kvadratlar (15x15) bir-biridan 15-20 metr oraliqda joylashgan. Har birida 3-4 o‘yinchi va ular bilan 2-3 ta “betaraflar” bor. O‘yin ikki marotabagacha oyoqda to‘p tepish sharti bilan birinchi kvadratdagi “betaraflar” (bittasi yoki hammasi) bu guruhdagi o‘yinchilar tomon hujum uyushtirishadi. Qachonki kvadratdagi o‘yinchilarda to‘pni nazorat qilish yoki o‘zida saqlash qiyinlashsa, ular uzun to‘p oshirish bilan boshqa kvadratga o‘tkazishadi va mashq davom etadi.

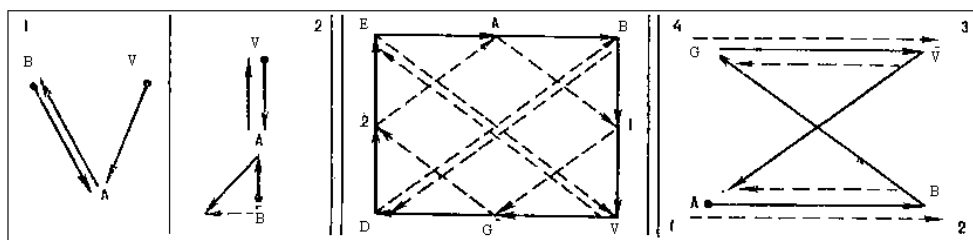
3. Maydonda 60x30 metrlik ikkita kvadrat hosil qilinadi. Ikkita jamoa 5-6 kishidan o‘ynashadi.

Vazifa qo‘yidagicha: To‘pni egallab raqib maydonida ko‘proq to‘p oshirishlar va ko‘proq vaqt top bilan bo‘lish talab etiladi. To‘p oldirib qo‘yilgan taqdirda uni raqib maydonida egallashga harakat qilish yoki tezda o‘z maydonga qaytish kerak. Chunki, maqsad kvadratlarni himoya qilish hisoblabadi. To‘p egallangandan so‘ng yana hujum uyushtiriladi.

Tezkor xotirani rivojlantiruvchi mashqlar.

1. Ikki o‘yinchi navbati bilan uchunchi o‘yinchiga to‘p oshirishadi. To‘pni qabul qilgan o‘yinchi tezda kimdan qabul qilgan bo‘lsa uning o‘ziga qaytaradi.

Variant. Ikki o‘yinchi o‘rtadagiga to‘p oshiradilar, o‘z navbatida qarama-qarshi tomonda turib navbati bilan egallab turgan nuqtalarini almashtirishadi. A o‘yinchi javob to‘p oshirishni bajaradi va B, V o‘yinchilarni joy almashtirishini kuzatishi kerak. Javob to‘p oshirgandan so‘ng A o‘yinchi sherigidan to‘pni qabul qilish uchun orqasiga buriladi (1-rasm).

1-rasm

2-rasm

3-rasm

2. A va G o'yinchilar to'p bilan bo'lishib mashq boshlashadi hamda to'pni B va D o'yinchilarga oshirishadi so'ngra shu ondayoq 1 va 2 chi nuqtalarga yugurishadi. B va D o'yinchilar yana to'pni ularga qaytarib, o'zlari diogonal bo'yicha joy almashadilar. A va G o'yinchilar 1 va 2 chi vaziyatdan to'pni qabul qilib olgandan so'ng, to'pni V va E o'yinchilardga oshirgandan so'ng, o'zlari joy almashadilar: A o'yinchi G o'rniga, G esa A ning o'rniga. V va E o'yinchilar (bir vaqtning o'zida) to'pni A o'yinchiga oshiradi (yugurib G ning o'rniga o'tganda) va o'zlari diogonal bo'yicha joy almashadilar (2-rasm).

3. O'yinchilar kvadratning belgilangan burchagida joylashishadi (3-rasm). A o'yinchi 1 chi burchakdan to'pni 2 chi burchakdagi B o'yinchiga uzatadi va o'zi ham u erga qarab yuguradi. B o'yinchi esa to'pni qabul qilib diogonal bo'yicha 4 chi burchakdagi G o'yinchiga yo'naltiradi va o'zi bo'sh turgan 1 chi burchakka yuguradi. G o'yinchi to'pni 3 chi burchakdagi V sherigiga oshiradi hamda o'zi ham o'sha tomon yuguradi. V o'yinchi diogonal bo'yicha to'pni 1 chi. burchakni yugurib kelib to'ldirgan B o'yinchiga oshiradi va o'zi bo'sh qolgan 4 burchakka yuguradi. 1 chi burchakdan B o'yinchi yana to'pni 2 burchakdagi A sherigiga uzatadi. Shunday qilib A o'yinchi to'pni qabul qilib olgandan so'ng faqat B o'yinchi bilan o'rin almashadilar. G o'yinchi esa faqat V sherigi bilan o'rin almashadi.

Vaziyatni to'g'ri baholash va maydonni keng ko'ra olish qobiliyatini rivojlantiruvchi mashqlar.

1. O'yinchi to'p bilan harakatda, undan o'ng va chap tomonda bir nafardan o'yinchi bayroq bilan yuguradi. To'p bilan bo'lgan o'yinchi to'pni faqat bayroq ko'targan o'yinchiga oshirishi kerak. To'pni qabul qilgan o'yinchi oldinga harakatlanadi va o'zi shu jarayonda sherigini ham kuzatishi kerak. O'yinda ikkita bayroqni ham bir vaqtning o'zida ko'tarish mumkin emas.

2. Yarim aylana shaklda (4-5) o'yinchilar 6-8 m radiusda joylashadilar. Ularga qarshi bir o'yinchi to'p bilan janglyorlik qiladi va bir vaqtning o'zida aylana ichidagi o'yinchilarni kuzatadi, nazorat qiladi. Uning orqa tomonida turgan murabbiy, aylanada turgan o'yinchilarga (har qaysisiga kutilmaganda) signal beradi. Murabbiy tomonidan belgilangan o'yinchi signal orqali qo'l ko'tarib maydonni (o'ng, chap) o'rtasiga qarab yuguradi va shu jarayonda boshqa o'yinchilar ham yuguradilar. Janglyorlik qilgan o'yinchi to'pni o'sha tomon aniq oshirishi kerak. Oxirida qo'lib ketgan o'yinchi janglyorlik qilgan o'yinchi bilan o'rin almashadi.

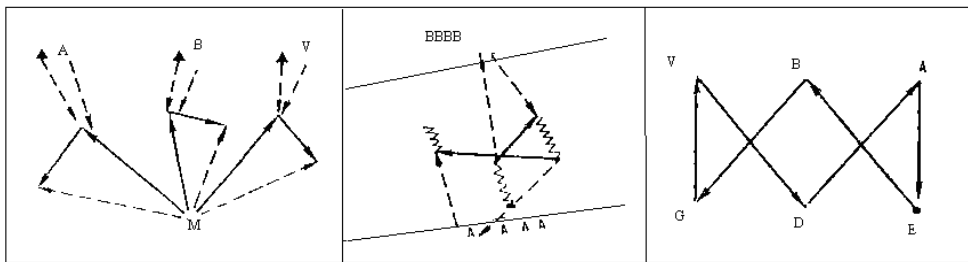
Mantiqiy fikrning kengligi va diqqatni jamlashni rivojlantiruvchi mashqlar.

1. Maydonning bir qismida uch o'yinchi (A,B,V) hujumchi rolini bajarishadi (4-rasm) va yana uch o'yinchi himoyachi hisoblanishadi. Murabbiy to'pni

hujumchilardan biriga oshiradi. Himoyadagilarning vazifasi raqibni aldab o'tishi va to'pni o'z o'rnini o'zgartirib turgan murabbiyga qaytarish.

2. A va B guruhdagi o'yinchilar 30-40m o'raliqdagi masofada joylashadilar (5-rasm). A guruh o'yinchilar to'p bilan harakatlanishadi va B guruhdagi bir o'yinchini o'z oldiga chorlab to'pni unga oshiradi hamda B guruhdagi bo'sh qolgan o'ringa qarab yuguradi. B guruhdagi o'yinchi esa to'pni qabul qilib olib, harakatlanadi va A guruhdagi o'yinchilardan birini o'z oldiga chorlaydi, to'pni oshirib uning o'rnini egallash uchun yuguradi. O'yin shu tariqa davom etadi.

3. Harakatsiz holatda 3-4 ta to'pni navbati bilan oshirish (6-rasm). E o'yinchi mashqni boshlaydi. B, G, V, D, A o'yinchilar to'pni qabul qilib olib o'z navbatida sheriklariga oshiradi va navbatdagi to'p oshirilishini kutadi (rasmdagi holatda joylashishadi).

4-rasm

5-rasm

6-rasm

4. Maydonning bir qismida 6-8 o'yinchi to'p bilan o'zlari istagan tomonga harakatlanishadi (janglyorlik qiladi) va bir vaqtning o'zida joy o'zgartirib turgan murabbiyni diqqatdan qochirmasligi shart. Bir necha soniyalar o'rasida murabbiy o'yinchilardan biriga barmoqlarini ko'rsatadi. O'yinchi ovoz chiqarib necha sonligini aytishi kerak.

5. Ikki guruh (6-8 kishidan) jarima maydoni tashqarisida maydonning teng ikki qismida bo'linishib to'p surishadi va bir vaqtning o'zida murabbiyni nazardan qochirmaydi. Signal bo'yicha guruhlar joy almashadilar.

Vaziyatni to'g'ri baholash qobiliyatini rivojlantiruvchi mashqlar.

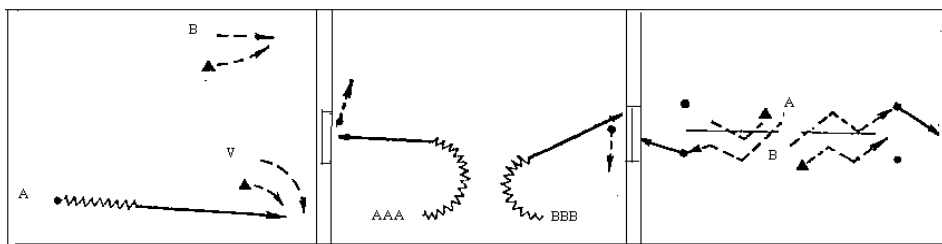
1. To'p bilan bo'lgan A o'yinchi, B va V sheriklariga nisbatan orqasi bilan turadi. Bularning o'rtasida himoyashi funksiyasini bajaruvchi G o'yinchi joylashadi. Murabbiyning signali bilan G o'yinchi tezda B va V o'yinchilarni "yopadi". Xuddi shu signalda A o'yinchi sheriklari tomon harakatlanib, ochiq turgan o'yinchini to'p bilan ta'minlaydi. O'yinchilar navbati bilan joy almashadilar.

2. A va B o'yinchilar bir-biriga oshiradi. A o'yinchi bilan bir chiziqda V, G o'yinchilar turadi. Bir necha to'p oshirishdan so'ng To'p A o'yinchi tomon yo'naltirilganda, B o'yinchi va G o'yinchilar tezda oldinga harakatlanib "ochiladilar", shunda B o'yinchi ulardan birini yopishga harakat qiladi. A o'yinchi vaziyatni

baholab to'pni bosh o'yinchiga oshiradi, u o'yinchi esa biroz to'p surib yana A o'yinchiga qaytarishi mumkin. Mashq bajarilgandan so'ng hamma o'z o'rniga qaytadi.

3. A o'yinchi to'p bilan hohlagan yo'nalishda harakatlanadi va shu bilan birga himoyachilar ta'qibidan qochishga harakat qilayotgan B, V sheriklarini nazardan qochirmaydi (7-rasm). Agar ulardan biri ta'qibidan qochishga ulgursa A o'yinchi to'pni unga uzatadi. Himoyadagi o'yinchi to'pni egallab olsa A o'yinchi bilan o'rin almashadi va mashq davom etadi.

4. A va B guruhning oldingi qatoridagi o'yinchilari jarima maydonchasi chizig'i atrofida to'p bilan harakatlanadi. Murabbiyning signali bilan tezda darvoza tomon burilib, Darvozabon bo'sh qo'ygan tomonga zarba yo'llashi kerak. Mashqni bajargandan so'ng o'z guruhiga qaytadi va navbatdagi o'yinchilar to'p bilan harakatlanishadi (8-rasm).

7-rasm

8-rasm

9-rasm

5. Jarima maydonning o'rtasida 8-10 m uzunlikda chiziq tortiladi. Chiziqning har ikki tomoniga to'p qo'yiladi (9-rasm). Darvozani darvozabon qo'riqlaydi. A va B o'yinchilarning vazifasi hujumchilar rolini bajarish va himoyachilar ta'qibidan qochib har xil fintlar, harakatlar bilan to'plardan biriga zarba berishdan iborat. Himoyachilarni vazifasi hujumchilarni to'p oldiga o'tkazmaslik. Mashq bajarilgandan so'ng A va B o'yinchilar himoyachilar funksiyasida qolishadi, ularning o'rniga himoyachilar A va B gurunlarga qo'shilishadi. Shundan so'ng mashq davom ettiriladi.

O'yin paytida vaziyat o'zgarganda qarorni ham o'zgartira olish qobiliyatini rivojlantiruvchi mashqlar.

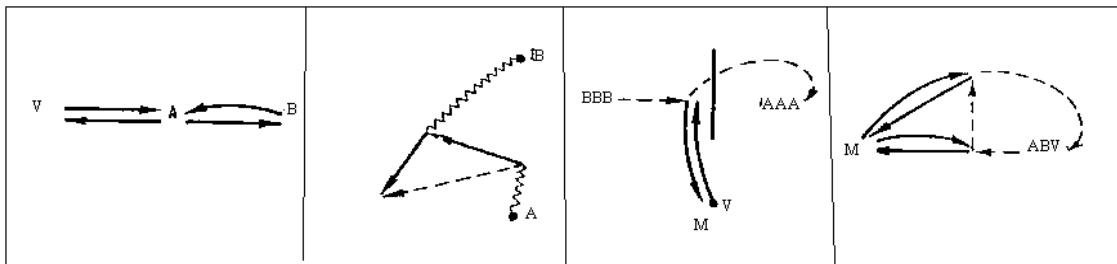
1. B o'yinchi qo'li bilan to'pni A o'yinchiga otadi (10-rasm). U esa o'z navbatida boshi bilan to'pni qaytaradi va shu onda orqasiga o'griladi. Bu vaqtda V o'yinchi erlatib to'pni A o'yinchiga oshiradi, A o'yinchi esa yana to'pni B o'yinchiga qaytarib, V o'yinchi tomon o'griladi. Bir necha marotaba takrorlangandan so'ng o'yinchilar joy almashadilar.

Variant. To'pni uzatuvchi o'yinchilar hohlaganday (pastdan, yuqoridan, ko'krakdan) tashlab berishlari mumkin.

2. A va B o'yinchilar sekin-sekin, bir-birini kuzatgan holda to'p (har biri alohida) bilan harakatlanishadi. Kutilmaganda A o'yinchi o'zining to'pini B o'yinchi

tomon yo‘naltiradi va shu lahzada hohlagan tomonga yugurib to‘pni qabul qilib olishga shaylanadi. B o‘yinchi ham o‘z to‘pini harakatdagi o‘yinchiga oshiradi va A o‘yinchi yo‘naltirgan to‘pni qabul qilib olib yana harakatni davom ettiradi. Shundan so‘ng mashqni B o‘yinchi boshlaydi (11-rasm).

3. Maydon markazi chizig‘ida bir o‘yinchi (V) to‘p bilan turadi. Uning orqa tomonida esa murabbiy bo‘ladi. Chiziqdan 10-12 m uzoqlikda maydonning o‘ng va chap tomonida bir-biriga qarama-qarshi A va B guruhlar joylashgan. Murabbiyning signali bilan A va B gurudagi o‘yinchilarning birinchi qatordagisi tezlik bilan chiziq tomon yuguradi. V o‘yinchi esa qaysi o‘yinchi chiziqni birinchi kesib o‘tsa unga to‘pni oshiradi. To‘pni qabul qilgan o‘yinchi shu onda V o‘yinchiga qaytaradi va qarama-qarshi gurunda navbatda turadi (12-rasm).

10-rasm

11-rasm

12-rasm

13-rasm

4. Murabbiy navbati bilan ikkita to‘pni A o‘yinchiga oshiradi (13-rasm). Misol uchun birinchisini oldinga (o‘yinchi shu ondayoq to‘pni murabbiyga qaytarishi kerak), ikkinchisini esa biroz shoshmasdan o‘yinchini yon tomoniga oshiradi. Mashq bajarilgandan so‘ng A o‘yinchi navbatni oxiriga kelib qo‘shiladi, shundan so‘ng to‘pni qabul qilib olish uchun B o‘yinchi tayyorlanadi.

XULOSA

O‘yin paytida o‘yinchilar funksonal faoliyatining rivojlanishi ular vazifalarning kengayishiga olib keladi. Bu vazifalar futbolchilardan yuksak chidamni, o‘yinni yaxshi idrok etishni, murakkab o‘yin faoliyatida mo‘ljalga ola bilish va o‘yin jarayonini boshqara bilish, sherik bilan o‘zaro hamkorlik qilish, ya‘ni futbolchilarning taktik qobiliyatiga katta talablar qo‘yiladi.

Hozirgi futbolda ayrim “yulduz”larning individual harakatlari jamoaviy o‘yinga tobora bo‘ysondirilmoqda. Biroq, bu jamoada etakchilik qiladigan individual kuchli o‘yinchilarning rolini zarracha kamaytirmaydi. Shuningdek improvizasiya qilish ham endilikda individual emas, balki jamoaviy ro‘hda bo‘lib, bu jamoa harakatlariga kutilmaganlik tusini berib, raqib rejasini buzib yuborosh uchun xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. А. Саттаров, М. Алиев, Т. Ўсмонхўжаев. Х. Сагдиев. Спорт ўйинлари-футбол. Тошкент-2012 й.. Илм-зиё.
2. Т. Ўсмонхўжаев, О. Турсунов, Жисмоний тарбия назарияси ва услубиёти. Тошкент-2004 й. Ўқитувчи.
3. Футбол дарслик ЎЗЖТИ нашрети 2006 й
4. N. Rahmatov., A. Sattarov.,(2021). Yosh voleybolchilar jismoniy sifatlarining o‘zaro aloqadorligi., “Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (oriens)” ilmiy jurnali.
5. A. Sattarov, N. Rahmatov. Yosh futbolchilarning tayyorlash jarayonida tezkor fikr yuritish qobiliyatini rivojlanishida harakatli va o‘yin mashqlaridan foydalanish metodikasi. “Academic Research in Educational Sciences” jurnali 2022 y.
6. A. Sattarov, N. Rahmatov Ёш футболчиларда голли вазиятларни самарали яқунлашда ўйин машқларидан фойдаланиш методикаси. International scientific journal “Interpretation and researches”. Volume 1 issue 3 | ISSN: 2181-4163 | UIF-2023: 8.2 2023y.

KOVRAK O‘SIMLIGINING BIOLOGIK XUSUSIYATLARI

A. X. Mammadiyev

O‘qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

D.R. Bo‘riyeva

Magistrant, Denov tadbirkorlik va pedagogika isntituti, Denov

Annotatsiya: Ushbu maqolada kovrak o‘simligining biologik, shifobaxshlik xususiyatlari hamda Surxondaryo viloyatida tabiiy holda o‘sovchi turlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Hom- ashyo, endem, *F. foetida*, *F. karatavica*, *F. sumbul*, *F. tadshikorum*, *F. kuhistanica*, monokarp, polikarp, efir, kraxmal.

Respublikamiz o‘simlik resurslariga juda boy. Tabiatda shifobaxsh xususiyatga ega bo‘lgan, xalq xo‘jaligiga foyda keltiradigan, insonlarning ehtiyojini qondiradigan o‘simliklarni izlab topish ularni o‘rganish va muhofaza qilish chora tadbirlarni ishlab chiqish, fan yutuqlarini amalda qo‘llash muhim ahamiyatga egadir. Apiaceae oilasiga mansub *Ferula L.* turkumi turlari shunday o‘simliklar guruhiga kirib, ular efir moyli, yem-xashak, asalchil, shifobaxsh, kraxmal beruvchi, aromatik, ozuqabop va texnika o‘simliklari hisoblanadi. Respublikamizda kovrak etishtirishni jadal rivojlantirishni ta’minlash bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev Surxondaryo viloyatiga tashriflaridan birida kovrak etishtiruvchilar assotsiatsiyasini tuzish taklifini o‘rtaga tashlagan edilar. Darhaqiqat, yurtimizda kovrak dorivor o‘simligini tabiiy ravishda keng tarqalganligi va qo‘shimcha suniy ekib ko‘paytirish imkoniyatlarining mavjudligini inobatga olib, keng istiqbolli rejalarni nazarda tutgan edilar. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 martdagi —Respublikada kovrak plantatsiyalarini tashkil etish va ularning xom - ashyosini qayta ishlash hajmlarini ko‘paytirish hamda eksport qilish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-3617 Qarori asosida kovrak plantatsiyalarini tashkil etish va ularning xom -ashyosini qayta ishlash uyushmasi tashkil etilgan va hozirgi kunda keng ko‘lamli kovrak plantatsiyalari yaratilmoqda. Kovrak (*Ferula L.*) turkumi turlari vakilari Ziradoshlar (*Apiaceae L.*) oilasiga mansub bo‘lib, ular O‘rta Osiyoda 114, O‘zbekistonda 48 turi uchraydi. Bu turkum vakillarining shundan 32 turi monokarp, 16 turi polikarp turlardir. Shundan 27 turi Pomir Oloy, 21 turi Tyan-shan endemigi hisoblanadi. Turkum turlarining 8 turi cho‘lda, 4 turi cho‘l-adirda, 9 turi adirda, 12

turi adir-tog'da, 23 turi tog'da, 1 turi adir-tog'-yaylovda, 6 turi tog'-yaylovda uchraydi.

Abu Ali ibn Sinoning mashxur "Tib qonunlari" nomli kitobida kovrak o'simligining foydali xususiyatlari va o'simlikdan ajratib olingan shira va smolalar insonlarda uchraydigan bir qator kasalliklarni davolashda juda ahamiyatli hisoblanishini ta'kidlab o'tgan. Shulardan, bo'g'inlardagi barcha og'riqlarini davolashda, ovqatni xazm qilish jarayonini kuchaytirishda, gijjani haydovchi vosita sifatida ham yaxshi natija berish xususiyatini alohida ta'kidlab o'tgan.

Hozirgi kunda kovrakning shifobaxsh xususiyatlari ko'pligi sababli tibbiy maqsadlarda keng qo'llaniladi. Oshqozon-ichak yo'lini shlaklar va gijjalardan tozalashdan tashqari, boshqa kasalliklarni davolashda juda foydali hisoblanadi. Angina, bronxit va nafas a'zolari shamollashi bilan kechuvchi boshqa kasalliklarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Endemiklar o'simliklar - ular alohida va ma'lum bir hududda tarqalgan, boshqa hududda ularni uchratib bo'lmaydigan o'simlik turlari hisoblanadi. O'zbekiston florasida 4500 dan ortiq o'simlik turlari mavjud bo'lsa, ularning 20% i endemik hisoblanadi. Ana shunday o'simliklardan biri bu Ferula L. turkumining ko'plab vakillari jumladan, ferula tadshikorum turi endemik turdir. Ferula L. tadshikorum O'zbekiston hududida Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida endemik o'simlik sifatida uchratish mumkin. Tadqiqotlar natijasida Surxondaryo viloyatida Kovrak (Ferula L.) turkumiga oid 13 ta turlar aniqlandi. F. foetida, F. karatavica, F. sumbul, F. tadshikorum, F. kuhistanica va boshqalar shular jumlasidandir. Bu turlar ikkiga ya'ni monokarp va polikarp turlarga bo'lib o'rganiladi. Aniqlangan Kovrak (Ferula L.) turkumi turlari - ko'p yillik, o'tsimon, geofit o'simlik. Mavsumiy rivojlanish ritmi bo'yicha ular efemeroidlardir. Kovrak (Ferula L.) turkumiga oid monokarp turlarda asosiy novdaning o'sishi monopodial tarzda bo'ladi: dastlabki 5-6-yillarda qisqa vegetativ davrda faqat to'pbarglar hosil qilib – gullash va urug'lash yilida esa yerustki ortotrop poya hosil qiladi. Bu poya (novda) politsiklik kategoriyasiga kirib, o'simlik esa yarim to'pbarg hosil qiluvchi guruhga kiradi. Ular asosan bir, ba'zi hollarda, poya shikatslanganda 2 dan 6 tagacha generativ novda hosil qiladi. Surxondaryo viloyatida o'sadigan Ferula turkumi turlari O'simlikning yer ostki organlari oziq moddalarini zahira (zapas) holda saqlaydigan ildiz va ildizpoyadan iborat bo'lib, ular tunganaksimon yo'g'onlashgan. O'simlik poyalarining balandligi har xil: gigant-poyasi 3 metrgacha etadigan turlardan (F. gigantea, F. foetida, F. penninervis, F. kuhistanica, F. malacophilla, F. varia, F. sumbul) tortib, pastki (karlik) –bo'yi atigi 30 sm ga etadigan turlar (F. karataviensis, F. nuda) ham uchraydi. Har bir turning balandligi ob-havo, ekologik sharoitga qarab ham

o'zgarib turishi xam aniqlandi. Barglari asosan to'pbarglardan iborat bo'lib, ular ildiz bo'g'zida joylashadi. Tabiiy hududlarda o'suvchi kovrakni esa asrab- avaylash, yo'qolishiga olib keluvchi har qanday harakatlarga yo'l qo'ymaslik bugungi kunda dolzarb masaladir. Shundan kelib chiqib viloyatimizda kovrak etishtirish uchun qulay iqlim sharoiti mavjudligi, kam sarfli ekinligi bois plantasiyalar tashkil qilib, mavjudlarini yanada kengaytirish alohida ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 23 apreldagi 229- sonli qarori
2. Абу Али ибн Сина (Авицена). Канон врачебной науки. Кн. 1. - Ташкент, 1954. - 546 с
3. Rahmonqulov U., O.N. Avalboyev. O'zbekiston kovraklari (Biologiyasi, resurslari va ulardan oqilona foydalanish). –T., 2016

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNI ZAMONAVIY INTERAKTIV METODLAR ASOSIDA KREATIV FIKRLASHGA OID KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Smetova Jumabiyke Hamidullayevna

Toshkent amaliy fanlar Universiteti

Pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Zamonaviy sharoitda ta’limning asosiy vazifasi ijodiy fikrlashga o‘rgatishdir. Bo‘lajak pedagoglarni kreativ fikrlashga oid kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy interaktiv metodlardan foydalanishning afzalliklari, haqida yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: kreativ fikrlash, interaktiv metodlar, o‘qituvchi texnologiya, ijodkorlik, metodologiya.

Аннотация. Основная задача образования в современных условиях – научить творческому мышлению. Будут разъяснены преимущества использования современных интерактивных методов в развитии компетентности творческого мышления будущих педагогов.

Ключевые слова: творческое мышление, интерактивные методы, образовательные технологии, креативность, методика.

Abstract. The main task of education in modern conditions is to teach creative thinking. The advantages of using modern interactive methods in the development of creative thinking competence of future pedagogues will be explained.

Keywords: creative thinking, interactive methods, educational technologies, creativity, methodology.

Rivojlanishning innovatsion yo‘lini tanlash, yuqori texnologiyalarni yaratish va amalga oshirish, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida bilim va ma’lumotlarning o‘sib borayotgan o‘rni yuqori malakali mutaxassislariga katta talab qo‘ymoqda.

Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘zlarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini qulay muhitda to‘la namoyon qilishlari mumkin. Bo‘lajak pedagoglarda kreativlikni odatga aylantirish orqaligina kreativ fikrlash ko‘nikmasini muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Bu jarayonda ular tomonidan mavzu mazmunining puxta anglanishi va

kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholashda qo'llaniladigan metod va vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda pedagog alohida o'rin tutadi. Bu jarayonda pedagogning roli auditoriyada kreativlik muhitini yaratishdan iborat. Vaholanki, pedagog guruhda bo'lajak o'qituvchilar o'zini erkin seza oladigan va o'z fikrlari, g'oyalari bilan bo'lisha oladigan muhit yaratishi lozim. Bo'lajak o'qituvchilar inson ongida yuz berayotgan jarayonlarni yanada faollashtirish uchun o'rnatilgan qonun qoidalar, standartlardan chetga chiqib, turli savollar berishda erkin harakat qilishlari kerak. Pedagog bo'lajak o'qituvchilardagi kreativlikni noodatiy g'oyalarni o'rtaga tashlash va ularni verbal va noverbal tarzda rag'batlantirish orqali qo'llab-quvvatlaydi. Pedagogning bo'lajak o'qituvchilar berayotgan kreativ g'oyalariga nisbatan tog'ri munosabati ularning mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan shartlarni anglashida muhim ahamiyatga ega.

Muayyan omillar pedagoglarda kreativlik sifatleri, malakalarini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Shu sababli pedagogik jarayonda pedagoglar ushbu omillarni bartaraf etishga e'tibor qaratishlari lozim. Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi:

- 1) tavakkal qilishdan qochish;
- 2) fikrlash va xatti-harakatlarda qo'pollikka yo'l qo'yish;
- 3) shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi;
- 4) boshqalarga tobe bo'lish;
- 5) har qanday holatda ham faqat yutuqni o'ylash[5].

Kreativ muhitda pedagog bo'lajak o'qituvchilar diqqat-e'tiborini jalb etish maqsadida biror bir yangilikdan foydalanadi. Qiziquvchanlik va shubhani uyg'otuvchi ma'lumot, bo'lajak o'qituvchilarni o'ziga jalb etib, ularda o'qishga bo'lgan intilishni kuchaytiradi. Oliy ta'lim muassasalarida ham pedagoglar bo'lajak o'qituvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda ularning jamoa bo'lib, kichik yoki katta guruhlarda ishlashlari uchun zarur shart-sharoitni yaratib bera olishlari zarur. Zero, katta va kichik guruhlarda ishlash jarayonida bildirilgan har qanday fikrni kreativ jihatdan rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Har bir pedagogning o'zini o'zi rivojlantirishi va o'zini o'zi namoyon eta olishi bevosita uning kreativlik qobiliyatiga egaligi bilan bog'liq. Odatda pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari pedagogik muammolarni hal qilishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari yoki ilmiy loyihalarni amalga oshirish va o'zaro ijodiy hamkorlikka erishishlari orqali ta'minlanadi. Kreativ shaxsning shakllanish bosqichlari:

1-bosqich: Pedagogik, psixologiya, falsafa, estetika kabi fanlar (turkum fanlar)ning nazariy-metodologik asoslarini o'zlashtirish.

2-bosqich: O'zlashtirilgan nazariy bilimlarni uzlukli va uzluksiz pedagogik amaliyot davrida, shuningdek, amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ta'lim jarayonida amaliyotga tadbiq etish ko'nikmalarini hosil qilish.

3-bosqich: Mustaqil ravishda o'qib-o'rganish va ijodiy izlanish asosida hosil qilingan amaliy ko'nikmalarning malakalarga aylanishiga erishish.

4-bosqich Mavjud nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarga tayangan holda kasbiy faoliyatni samarali tashkil etishga psixologik jihatdan tayyorlanish. Pedagog tomonidan ushbu shakllarda kasbiy faoliyatning samarali tashkil etilishi uning kreativligi qay darajaa ekanligiga bog'liq bo'ladi. Kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin. O'qituvchining ijodkorligi esa u tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy (kreativ) yondashuvida aks etadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda quyidagi ish shakllaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega:

- ma'lumotlarni tahlil etish, tezkor qarorlar qabul qilish, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi treninglarni tashkil etish;
- tasavvurlarni va obrazli qarashlarni shakllantirishga yo'naltirilgan ijodiy mashqlar, topshiriqlarni bajarish;
- keyslar bilan ishlash;
- guruhviy ish shakllari va dehatlarni tashkil etish;
- O'quv loyihalarini tayyorlash;
- portfoliolarni shakllantirish;
- kastinglar uyushtirish;
- to'garaklar faoliyatini yo'lga qo'yish.

Talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar:

- kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, kreativ faollikni shakllantirish, o'quv jarayonini izlanuvchilik hamda muammoli tadqiqotchilik yo'nalishlarini kuchaytirish;
- talabalarning muammolarni ijodiy yechish va yaratuvchilik faoliyatlarini rivojlantirish vaziyatlarini tashkil etish;
- talabalarning kreativ faoliyat tajribasiga kasbiy zaruriyat va istiqboldagi kasbiy faoliyat mazmunining tarkibiy qismi sifatida yondashishlariga erishish;
- talabalarning kasbiy ko'nikma va layoqatlarini rivojlantirish jarayonini interfaol metodlar va texnologiyalar ustida ishlash asosida rivojlantirishga yo'naltirish, ularda mustaqil ijodiy faoliyat ko'rsatish, mustaqil bilim olish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-

o'zini bilish, o'z mavqeiga ega bo'lish, talabalarning mustaqil ishlash layoqatlarini faollashtirish, bu jarayonda ularning kreativ fikrlashlariga erishish;

- talabalarning kreativ layoqatlarini namoyon qilishlari uchun qulay ijodiy hamkorlik muhitini vujudga keltirish kabilardan iboratligi aniqlandi.

Interaktiv ta'lim - faol o'qitish uslubining turlaridan biri. Interaktiv o'rganish bilan o'zaro munosabat nafaqat o'qituvchi va talaba o'rtasida, balki barcha tinglovchilar bilan aloqa qilish va birgalikda ishlash (yoki guruhlar) o'rtasida amalga oshiriladi. Interaktiv ta'lim usullari har doim shovqin, hamkorlik, qidirish, muloqot, odamlar yoki odamlar o'rtasidagi o'yin va axborot muhiti hisoblanadi. O'qituvchining mashg'ulotlarda faol va interaktiv usullarini qo'llash orqali o'qituvchi tomonidan o'rganilgan materialning miqdori 90 foizga etadi.

Interaktiv ta'lim vositalari

Interaktiv usullarni qo'llash oddiy oddiy ko'rgazmalar, plakatlar, xaritalar, modellar va boshqalar bilan boshlandi. Bugungi kunda interaktiv ta'limning zamonaviy texnologiyalari eng so'nggi jihozlarni o'z ichiga oladi:

interfaol taxtalar;

planshetlar;

kompyuter simulyatorlari;

virtual modellar;

plazma paneli;

projektorlar;

noutbuklar va boshqalar.

O'qitish jarayonida interaktivlik quyidagi vazifalarni hal qilishga yordam beradi:

-taqdimot materialining taqdimotini motilliyini kiritish bilan interaktiv muloqot qilish uchun qoldirish;

-kartada diagrammalar, formulalar va diagrammalar yaratish kerak bo'lmagan vaqtni tejash;

O'rganilgan materialni topshirish samaradorligini oshirish, chunki interfaol ta'lim vositalari talabaning turli hissiy tizimlarini o'z ichiga oladi;

guruh ishlarini yoki o'yinlarni tashkil etishning qulayligi, tomoshabinlarni to'liq jalb qilish;

o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida chuqur aloqani o'rnatish, jamoa ichidagi iqlimni yaxshilash.

O'qitishning interfaol usullari - o'yinlar, muhokamalar, sahna tayyorlash, treninglar, treninglar va h.k O'qituvchidan maxsus metodlardan foydalanishni talab qilish. Ushbu texnikaning ko'plari mavjud va turli uslublar odatda sessiyaning turli bosqichlarida qo'llaniladi:

jarayonda ishtirok etish uchun ular "miya bo'roni" dan foydalanishadi, vaziyatni muhokama qilishadi va o'ylaydilar;

darsning asosiy qismida klasterlar, faol o'qish, bahslar, ilg'or ma'ruzalar, biznes-o'yinlar;

Fikrlar qabul qilish uchun "tugatilmagan taklif", insho, ertak, mini-kompozitsiyalar kabi kutish zarur.

Interaktiv ta'limning psixologik va pedagogik shartlari:

Muvaffaqiyatli ta'lim olish uchun ta'lim muassasasining vazifasi - shaxsning maksimal muvaffaqiyatga erishish uchun sharoit yaratish. Interaktiv ta'limni amalga oshirish uchun psixologik va pedagogik shartlar quyidagilardan iborat:

trening ishtirokchilarining ushbu ta'lim turi uchun tayyorligi, zarur bilim va ko'nikmalar mavjudligi;

sinfda ijobiy psixologik muhit, bir-biriga yordam berish istagi;

tashabbusni rag'batlantirish;

har bir talabaga individual yondashuv;

barcha kerakli o'quv muassasalarining mavjudligi.

Interaktiv ta'lim usullarini tasniflash

Interaktiv ta'lim texnologiyalari individual va guruhga bo'linadi. Jismoniy shaxslar o'qitish va amaliy mashg'ulotlarni bajarishni o'z ichiga oladi. Guruhdagi interfaol usullar uchta kichik guruhga bo'linadi:

munozarali munozaralar, munozaralar, miya bo'roni, amaliy tadqiqotlar, vaziyatni tahlil qilish, loyihalarni ishlab chiqish;

O'yin - biznes, hikoya-o'rni, didaktik va boshqa o'yinlar, intervyular, o'yin o'ynash, sahnalash;

trening metodlari - psixotexnika o'yinlari, barcha turdagi treninglar.

Interaktiv shakllar va o'qitish metodikasi o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun interaktiv shakllar tanlash, o'qituvchi usulning mosligini hisobga olish kerak: treningning mavzusi, maqsad va vazifalari;

guruhning o'ziga xos xususiyatlari, tinglovchilarning yoshi va intellektual qobiliyatlari;

dars jadvali;

o'qituvchining tajribasi;

o'quv jarayonining mantiqi.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

Interfaol metodlar: "Keys-stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blist-sO'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim" va b.

Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zigzag", "Zinama-zina", "Muzyorar", "Rotastiya", "Yumaloqlangan qor" va k. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategikyondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konsteptual jadval", "Venn diagrammasi", "T-jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?" va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg'ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

Aqliy hujum:

Interaktiv aqliy hujum asosan guruh mashg'ulotlarida o'tkaziladi. Jarayon ijodiy fikr va g'oyalarni shakllantirish uchun foydalidir. Aqliy hujum o'quvchilarga birgalikda ishlashni o'rganishga yordam beradi va eng avvalo bir-biridan o'rganadi. Siz ular o'ylab topgan barcha ajoyib g'oyalardan hayratda qolasiz!

O'qituvchi va talaba:

Talabalarga oxirgi darsning asosiy fikrlari haqida fikr yuritishga ruxsat bering. Keyin o'quvchilaringizni juftlashtiring va ularga 2 ta rol ni tayinlang. Ulardan biri o'qituvchi, ikkinchisi esa talaba. O'qituvchining vazifasi asosiy fikrlarni chizish, talabaning vazifasi esa o'z ro'yxatidagi nuqtalarni eslatib o'tish va o'qituvchi o'tkazib yuborgan 2 dan 3 gacha nuqtalarni chiqarishdir.

O'ylab ko'ring, juftlashing va baham ko'ring:

Muayyan mavzu atrofida muammo yoki savol qo'ying va o'quvchilaringizni juftlashtiring. Har bir o'quvchiga to'g'ri xulosa chiqarishlari uchun etarli vaqt bering va bolalarga o'z xulosalarini o'z ovozlari bilan baham ko'rishlariga imkon bering. Shunday qilib, o'quvchilaringiz mashg'ul bo'ladi, muloqot qiladi va har qachongidan ham ko'proq sinfni eslaydi.

Interfaol ta'lim metodlarini ko'pincha turli shakllardagi o'quv mashg'ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo'llanmokda. Bu metodlarni qo'llash mashg'ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta'lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, oliy ta'lim tizimiga kreativ kompetentli yondashuvning joriy etilishi ta'lim maqsadi, mazmuni, o'qitish shakli, o'qitish usullari, pedagogik texnologiyalari, nazorat usullarini hamda ta'lim beruvchi va

ta'lim oluvchi o'rtasidagi munosabatlarida jiddiy o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etadi. Shunga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida ta'limni tashkil etishning mavjud shakllari bo'lgan ma'ruza, amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlarini mazmun jihatidan o'zgartirish nazarda tutiladi. Ma'ruza darslarini muammoli ta'lim shaklida, seminar darslarni kreativ tafakkurni va amaliy mashg'ulotlarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bo'lishligi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тест креативности Торренса. Диагностика творческого мышления <http://psycabi.net/testy/577-test-kreativnosti-torrensa-diagnostika-tvorcheskogomyshleniya>.
2. Pedagogik kompetentlilik va kreativlik asoslari" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma. :- Toshkent 2015,40 b.
3. Роу А.Дж. Креативное мышление / Пер.с.англ. В.А.Островкого. М.: НТ Пресс, 2007,176с.
4. O.U.Avlayev, S.N. Jo'rayeva, S.P.Mirzayeva "Ta'lim metodlari" O'quv-uslubiy qo'llanma, "NavrO'z" nashriyoti, Toshkent – 2017

TA'LIM BOSQICHLARI UZVIYLIGINI TA'MINLASHNING SAMARALI USULLARINI TASHKIL ETISHNING JAHON TAJRIBASI

Mukimova Mehriqul Farhod qizi

TAFU "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

mukimovamehriqul@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimini o'rganish, ularning ilg'or tajribalarini milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda amalda qo'llash dolzarb vazifa o'rganilgan. Quyidagi bir qator rivojlangan xorijiy davlatlarning talim tizimi, xususan, boshlang'ich ta'limi mazmuni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim muassasalari, uzluksiz ta'lim.

Аннотация: В данной статье считается актуальной задачей изучение системы образования развитых зарубежных стран, применение их передового опыта с учетом национальных особенностей. Ниже поясняется система образования ряда развитых зарубежных стран, в частности содержание начального образования.

Ключевые слова: Дошкольное образование и начальные учебные заведения, дополнительное образование.

Annotation: In this article, it is considered an urgent task to study the educational system of developed foreign countries, to apply their best practices taking into account national characteristics. The educational system of a number of developed foreign countries, in particular, the content of primary education, is explained below.

Keywords: Preschool education and primary educational institutions, continuing education.

Hech bir davlat ilm-fanning barcha sohalarini bir yo'la taraqqiy ettira olmaydi. Shuning uchun biz ham har yili ilm fanning bir nechta ustuvor yo'nalishini rivojlantirish tarafdorimiz. 2017-yil 6-aprelda 187-sonli qarorga ko'ra umumta'lim fanlarini o'qitishning uzluksizligi va izchilligini ta'minlash, zamonaviy metodologiyasini yaratish, umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish,

kompetensiyaviy yondashuvda asoslangan dars ishlanmalar yaratish va amaliyotga joriy etish muhimdir. Umumiy oʻrta taʼlim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilgʻor tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etish, maʼnaviy barkamol va intellektual shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Maktabgacha yoshidagi bolalar bilan ishlash maktabgacha taʼlim tashkilotlaridan innovatsion ishlarda qatnashishni va jamiyatning rivojlanishiga hamohanglikni talab qiladi. Barcha yangilanishlar taʼlim tashkilotlarining rivojlanish konsepsiyasiga mos kelishi kerak. Agar maktabgacha taʼlim tashkilotlari zamon talablariga javob bersa va innovatsion pedagogik yondashuvlarni qabul qilsa, bu bolalar uchun kelajakda zarur boʻladigan bilim va koʻnikmalarni egallash uchun imkoniyat yaratadi. Shu nuqtai nazardan maktabgacha taʼlim tizimini jadal rivojlantirish, tizimda yillar davomida toʻplanib qolgan muammolarni kompleks bartaraf etish, bolalarning maktabgacha taʼlim tizimiga yanada kengroq qamrab olinishini taʼminlash maqsadida Respublika prezidenti va Hukumati tomonidan bir qator muhim islohatlar amalga oshirildi. Jumladan, Respublika Prezidentining tegishli farmoni bilan sohadagi yagona davlat siyosatini yuritish orqali islohatlar samaradorligini oshirish maqsadida 2017-yil 1-oktabrda Maktabgacha taʼlim Vazirligi tashkil etildi.

Xulosa qilib, yuqoridagilarni inobatga olgan holda, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning taʼlim tizimini oʻrganish, ularning ilgʻor tajribalarini milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda amalda qoʻllash dolzarb vazifa sanaladi. Xorijiy mutaxassislar pedagogik texnologiyalarning rivojlanishini uch bosqichga boʻlib oʻrganish lozim deb hisoblaydilar. Birinchi bosqichda, oʻqitish jarayonini faqat oʻqituvchining oʻzi olib borar edi. N.F.Talizina taʼkidlaganidek, «Inson tajribasi oʻqitish texnologiyasi funksiyasini bajargan». Ikkinchi bosqichda esa, darslik va qoʻllanmalar chop etila boshlagandan soʻng - oʻqitish texnologiyasi mazmunida tub oʻzgarishlar sodir boʻldi. Oʻqituvchiga yordam beruvchi turli didaktik materiallar vujudga kela boshladi. Uchinchi bosqichda esa, oʻqitish texnologiyasi mazmun jihatdan yanada boyidi, oʻqituvchi va oʻquvchilar uchun texnik vositalar, yaʼni oʻrgatuvchi mashinalar ham qoʻshildi. Texnologiya taraqqiyotida inson psixologiyasi katta oʻrin tutadi. Tarixan pedagogik texnologiya taktik (strategik emas) jihatdan faoliyat koʻrsatgan va rivojlangan. Hozirgi kunda pedagogik texnologiyalarni amalda qoʻllash masalalari dolzarb boʻlib qolmoqda. Boshlangʻich taʼlim tizimi. Germaniya Federativ Respublikasi 16 ta mustaqil Federativ yerlar (viloyatlar)dan iborat boʻlib, har biri shakliga koʻra turlicha boʻlgan taʼlim tizimiga ega. Taʼlim muassasalari

asosan davlat tasarrufida bo'lib, ular uchun ta'lim dasturiga tegishli bo'lgan davlat ko'rsatmalari mavjud. Ta'limni joriy qilish va boshqarish Federal yerlar (FE) xukumatining kompetensiyasiga kiradi, lekin markaz tomonidan umumiy rahbarlik ham bor: ta'lim vazirligi ta'lim siyosati kontseptsiyasini ishlab chiqadi, OO'Yularini kengaytirishga mablag' ajratadi. GFR konstitutsiyasiga ko'ra har bir Federal yer o'z hududidagi maktab va oliy ta'limni rejalashtirish va amaliyotga tadbiiq etish bo'yicha o'zi javob berishga qaramay, barcha Federal Yerlar va Federal xukumat umumta'lim va oliy ta'lim muassasalarida o'qitish kurslarida birlikni ta'minlash maqsadida hamkorlik qiladilar. Federal organlar va Federal Yerlarning ta'lim sohasi bo'yicha siyosati kelishilgan: ta'limning davomiyligi, ta'tillar, o'quv dasturi, imtixonlarni o'zaro tan olish, attestatlar, maktabni tugatganligi xaqida guvohnoma, diplomlar, unvonlar shular jumlasidandir. Federal hukumatning huquqlari asosiy qonunlarni qabul qilishda, jumladan moliyalashtirish masalalarida chegaralangan.

Ta'limdagi xarajatlar haqida quyidagilarni aytish mumkin:

- birorta Federal Yerlar davlat umumta'lim, kasbiy o'quv yurtlarida o'qish uchun pul olmaydi;
- barcha Federal yerlarda o'quvchilarni uydan maktabga, maktabdan uyga tashuvchi avtobuslarni o'z hisobidan beradi;
- deyarli barcha o'quvchilarga darslik va o'quv qo'llanmalarni qiymatining ozgina qismiga beriladi;
- ma'lum toifadagi o'quvchilar va talabalarga mavjud federal qonunlarga ko'ra davlat moddiy yordam ko'rsatadi.

Germaniyada xususiy maktablarga ruxsat berilgan, ular orasida diniy maktablar ham bor. Bu maktablarda taxminan 8% o'quvchilar tahsil oladilar. Xususiy maktablar o'quv dasturlarini tanlashda davlat maktablariga nisbatan erkin bo'lganligi bois turli pedagogik muqobillarning aprobatsiyasi o'tkazilib turiladi. Sekin asta differentsiyalashgan ta'lim tizimi, ya'ni har bir o'quvchiga uning qobiliyati va o'qishdagi turlicha yo'nalishiga ko'ra moslashuvchan yondashuv kiritilmoqda.

Umuman olganda Germaniya ta'lim tizimi bir necha bosqichni o'z ichiga oladi:

1. Elementar ta'lim: maktab ta'limining 1-bosqichiga tegishli bo'lib, maktabgacha muassasalar kiradi. Asosan bular bolalar bog'chalari, tayyorlov sinflari va kirish guruhlari bo'lib, bu yerlarga bolalarning qatnashishi 3 yil davomida otanalar xohishiga ko'ra ixtiyoriydir.

2. Ta'limning birinchi bosqichi, boshlang'ich maktab, unga 6 yoshdan qatnay boshlaydi. O'qish muddati 4 yil, Berlin va Brandenburgda 6 yil. Bu bosqichdagi ta'limning maqsadi – bolalarga ta'limning ikkinchi bosqichidagi u yoki bu maktabda ta'limni davom ettirishga imkon beruvchi asosiy bilimlarni berishdan iborat

3. Ta'limning ikkinchi bosqichi "yo'nalishli bosqich" deb nomlanuvchi bosqichdir, unda bolalarni ularning iqtidoriga ko'ra o'quv muassasalarining kerakli turiga yo'naltiradi: asosiy maktablar, real maktablar, gimnaziyalar, kompleks maktablar. O'quvchilar ta'lim haqidagi attestatni real va asosiy maktablarni bitirgachgina olishadi.

4. Ta'limning to'rtinchi bosqichi gimnaziyaning yuqori sinflari, shuningdek kasbiy ta'lim va muassasalarda kasbiy ta'lim kiradi. Muassasalarda kasbiy ta'lim "dual tizim" deb ham ataladi, unda ta'lim va ishlab chiqarishda amaliyot 2 yil davomida olib boriladi, bu o'qishni tugatish o'rta ta'limni tugatish bilan teng bo'lib, yakunida faqat kasbiy sohada o'qishni davom ettirish mumkin. Gimnaziyada 3 yil o'qib, o'quvchilar umumiy shahodatnoma "yetuklik attestati" – abitur oladilar, bu ularga istagan oliy o'quv yurtiga kirishga imkon beradi.

5. Ta'limning beshinchi bosqichi oliy ma'lumot haqida diplom beruvchi oliy o'quv yurtlari va malaka oshirish o'quv muassasalari. GFR ta'lim tizimi umumiyevropa ta'lim tizimiga integratsiyalashgan: o'quv muassasalarining barcha turlari Yevropa Ittifoqi dasturini amalga oshirishga mo'ljallangan, Chet davlatlari ta'lim standartlari unifikatsiya (bir xillashtirish) qilingan, diplomlar bu davlatlarda kuchga ega. Germaniya uzoq davrlardan beri fan va madaniyat markazi sifatida mashhurdir. Shiller, Gyote, Shneger, Gumbolg'dt, Kant, Gegel va boshqalar kabi buyuk shoirlar, yozuvchilar, filosoflar va jamoat arboblari hammaga tanish. Germaniyada o'rta asrlarda tashkil topgan 1-universitet mavjud. Eng qadimiy universitet bu Geydelg'berg universiteti bo'lib, 1386-yil tashkil topgan. 1388-yil tashkil topgan Kyolg'n universiteti qadimiy universitetlardan sanaladi. Bu o'quv muassasalari qadimiy an'analari va klassik ta'limi bilan mashhurdir. Germaniya Federativ Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi asosiy qonuniga" ko'ra har bir o'quvchi o'z shaxsini erkin rivojlantirish, o'z iqtidori, moyilligi va qobiliyatiga qarab maktab, o'qish joyi va kasb tanlash huquqiga ega. Ta'lim sohasidagi bunday siyosatning maqsadi har bir shaxsning qiziqishi va talablarga javob beradigan malakali tayyorgarlikni olish imkonini berishida imkon qadar ko'proq yordam berishdan iboratdir. Germaniyaning har bir o'quvchisi butun hayoti davomida umumiy, oliy va kasbiy ta'lim olish imkoniyatiga ega. Chunki Germaniya yuqori rivojlangan sanoat davlatlaridan biri bo'lib, yuqori malakali mutaxassislarga ehtiyoj katta. Germaniya hukumati turli sohalarda sifatli mutaxassis kadrlarni tayyorlashga manfaatdor. Shu bois nemis ta'lim tizimining rivojlanishiga katta miqdorda mablag' ajratiladi.

Uzluksiz ta'lim tizimida fan konsepsiyalari, qiyosiy jadvallar, uzviyligi ta'minlangan fan dasturlari muhokama qilish portaliga joylashtiriladi. Muhokamalar

natijasida takomillashtirishga qaratilgan takliflar asosida o'zgartirishlar kiritiladi. Uzviylashtirilgan fan dasturlari asosida darsliklar mazmuni uzviyligi ta'minlanadi.

Koreys bog'chalari talim tizimining bir qismi hisoblanmaydi. Bolalar xususiy muassasalarda qabul qilinadi. Ular asosan koreys tilida, biroq ingliz tilida faoliyat yuritadigan bog'chalar ham anchagina. Bog'chalarga bolalar 3 yoshdan 5 yoshgacha qabul qilinadi. Ko'pchilik bolalar maktabga tayyorgarlik ko'rishmaydi va shunchaki oz tengqurlari bilan bog'chalarga qatnab yuraverishadi. Bog'chaning asosiy vazifasi bolalarni har tomonlama rivojlanishi uchun sharoit yaratish. Bog'chalarda asosan musiqa, rasm, hisoblash darslari o'tiladi. Koreys bog'chalari bolalarda mustaqillikni shakllantirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar yoshi orasidagi farq 3 yoshgacha bolishi mumkin. Boshlang'ich maktab Koreyada boshlang'ich ta'lim uchun o'quv yilida 1 martga qadar 6 yoshdan yuqori bo'lgan bolalar qabul qilinadi. Lekin 5 yoshli bolalar ham o'qishga kirishga huquqli bo'lib, buning uchun maktab mas'ul shaxsining ruxsatnomasini olishi lozim bo'ladi. Ular 13 (12) yoshgacha boshlang'ich maktablarda ta'lim oladilar. O'quv yili esa 1 mart Koreya respublikasida davlat bayrami munosabati bilan 2 martdan boshlanadi. 6 yil davom etadigan boshlang'ich ta'lim majburiy etib belgilangan. Boshlang'ich ta'limda 1 yil ikki semestr ga bo'lingan holda olib boriladi. Boshlang'ich ta'limda o'qitiladigan fanlar qatoriga: Koreys tili, matematika, aniq fanlar, jamiyat haqidagi fanlar, chet tili, tasviriy san'at, musiqa kiradi.

Uzluksiz ta'lim tizimi sifatini ta'minlashda bir qancha muammoli masalalar mavjudligini ko'rish mumkin. Jumladan:

- Nima uchun maktabning birinchi sinfiga borgan bola darslarga moslashish va fan dasturida berilgan mavzularni o'zlashtirishda qiynaladi?
 - Nega boshlang'ich ta'limda yaxshi baholarga o'qigan bola yuqori sinflarda o'qishi pasayib ketadi?
 - Nima uchun o'quvchi kasb tanlashda mustaqil tanlovni amalga oshira olmaydi?
 - Nega oliy ta'limni tugatganlar kasbiy faoliyatga tezkor kirishib keta olmaydi?
- Bu kabi savollarning javobi sifatida uzluksiz ta'lim tizimida uzviylikning ta'minlanmaganligini ko'rsatish mumkin.

Ilmiy tadqiqot ishi davomida AQSH va Singapurdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun sifatni mustaqil baholash tizimlarining xususiyatlari tahlil qilindi. Amerika Qo'shma Shtatlari. Mamlakatdagi deyarli barcha shtatlar erta bolalik ta'limi (maktabgacha ta'lim) uchun moliyaviy yordam dasturini amalga oshirmoqda. Shunga ko'ra, ularning samaradorligini aniqlash kerak va buning uchun birinchi navbatda ta'lim xizmatlari sifatini baholash talab etiladi. Bu davlat tomonidan

moliyalashtiriladiigan maktabgacha ta'lim tashkilotlari va bolalar rivojlanish markazlarini tashqi baholash dasturlarini amalga oshirish uchun asos bo'ldi. Ushbu dasturlarni amalga oshirishning asosiy muvofiqlashtiruvchisi-Umumiy ma'muriy reglamentlar ta'lim departamenti (Education Department General Administrative Regulations(EDGAR).

AQSHda ta'lim sifatini baholash test natijalariga va bolalarning akademik bilimlarini tekshirishga asoslanadi: bu yerda bolaning maktabgacha ta'lim tashkilotiga qanday kelganligi (dastlabki ko'rsatkichlar) va uni qanday tugatganligi (yakuniy ko'rsatkichlar) muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar farzandini olib kelishga qaror qilishlari uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'zaro raqobatlashishga majbur. Bu yerda baholashning asosiy parametri- bu ta'lim sifatidan qoniqish va ta'lim tashkiloti haqida ota –onalarni ijobiy fikrlari.

Belarusiya "maktab-bolalar bog'chasi" ta'lim muassasasi to'g'risida "bolalar rivojlanishi markazlari" ni tashkil etuvchi nizomni ishlab chiqdi va tasdiqladi - ushbu yangi turdagi integral o'quv muassasalari maktabgacha va maktab bolalarini o'qitish va tarbiyalash uchun maqbul sharoitlarni yaratish maqsadida tashkil etilgan. o'quv jarayonini tashkil etish va mazmunini uzluksizligini ta'minlash. Ilg'or xorijiy tajribalar asosida maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tashkilotlarida ta'lim bosqichlari uzviylikini ta'minlashning samarali mexanizmlari takomillashtirilgan

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduhalikov T.X. O'rta mahsus, kasb-hunar ta'limida ta'lim sifati monitoringini tashkillashtirishning ilmiy-pedagogik asoslari:Diss.ped.fan nom.-T.:OMKHTRI, 2003.-175 b.
2. Абдухакимова М.К. Организационно-педагогические основы развития системы дошкольного образования в республике Узбекистан (1991-2000гг.). ТДПУ-2004; 174с. Дисс.на соис.учен.степ.кан.пед.наук.
3. Ахлидинов Р.Ш. Социально-педагогические основы управления качеством общего среднего образования.: Автореф. дис. Д-ра пед. наук. – Ташкент,2002.-44с.
4. Багутдинова Н. Управление качеством образования / Н. Багутдинова, Н.Новиков. // Стандарты и качеством-2002.-№9.
5. Barqaror rivojlanish maqsadlari. <http://www.un.uz/uzb/pages/display/sdgs>

KATTALAR TA'LIMI JARAYONINI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISHNING SAMARADORLIGINI BARQAROR RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Nimatova Moxinur Sobit qizi

TAFU "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

nimatovamohinur@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada andragog kim degan savolga keng miqyosda javob berilgan. Shuningdek, Kattalar ta'limiga misol qilib, malaka oshirish institutlari o'qituvchilari, kechki maktablar, turli kurslarni olishimiz mumkin. Oilasida, ish joyida turli xil muammolarga duch kelgan, o'z qobig'iga o'ralib qolgan, hayotda o'z "men"ini topa olmayotgan insonlar andragog yordamiga muxtojdir. Mana shunday muammolardan kelib chiqib, kattalar ta'limi jarayonini tashkil etish va boshqarishning samaradorligini barqaror rivojlantirish metodikalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Andragogika, andragog, kattalar ta'limi, uzluksiz, variativlik, o'zaro uyushqoqlik.

Аннотация: В данной статье дается исчерпывающий ответ на вопрос, кто такой андрагог. Также в качестве примера образования взрослых можно взять преподавателей институтов профессионального обучения, вечерних школ, различных курсов. В помощи андрагога нуждаются люди, которые сталкиваются с различными проблемами в семье и на работе, застряли в своей скорлупе, не могут найти свое «я» в жизни. На основе этих проблем выделяются методы устойчивого развития эффективности организации и управления процессом образования взрослых.

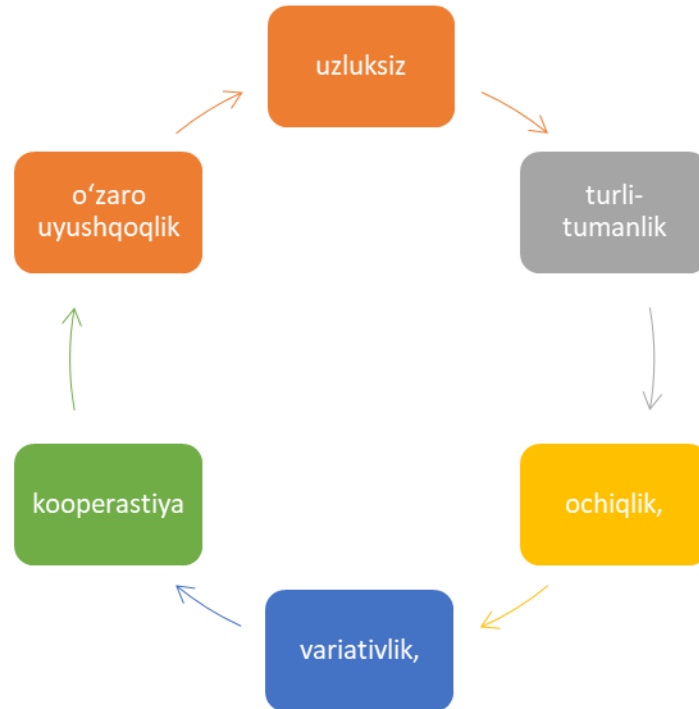
Ключевые слова: Андрагогика, андрагог, образование взрослых, преемственность, вариативность, взаимная организация.

Annotation: This article provides a comprehensive answer to the question of who is an andragogue. Also, as an example of adult education, we can take teachers of professional training institutes, evening schools, various courses. People who face various problems in their family and workplace, who are stuck in their shell, who cannot find their "I" in life, need the help of an andragogue. Based on these problems, the methods of sustainable development of the effectiveness of the organization and management of the process of adult education are highlighted.

Key words: Andragogy, andragog, adult education, continuity, variability, mutual organization.

Jahon va mamlakatimiz ilm olamida ijtimoiy institutlar faoliyatini modellashtirish bo‘yicha, ilmiy-uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Kattalarning ta’limiy faoliyatini tashkil etish quyidagi amaliy tamoyillar negizida amalga oshiriladi:

1-rasm

Hozirgi vaqtda BMT qoshidagi YUNESKO tashkiloti ta’lim olishning 3 ta shaklini rasman tan oladi:

- **Rasmiy (formal)** ya’ni maxsus ta’lim muassasalarida olib boriladigan va tasdiqlangan guvohnoma yoki diplom berish bilan yakunlanadigan ta’lim. U kasbiy ta’lim tizimi, shuningdek qayta tayyorlash va malaka oshirishning turli xil kurslaridan iborat.
- **Norasmiy (non-format)** u istalgan joyda olib boriladi va diplom berilishi shart emas. Bunga turli to‘garaklar, klublar, seksiyalar kiradi. Aynan shu ta’lim bilan madaniyat muassasalari shug‘ullanadilar. Rivojlangan davlatlarda norasmiy ta’lim ahamiyatiga ko‘ra rasmiy ta’lim bilan bir xil, ko‘pincha xatto yuqoriroq darajada turadi, chunki aynan unda inson o‘z shaxsining ijodiy rivojlanishi uchun qulay sharoit topadi.
- **Informal (informal)** ya’ni kutubxonalar, ommaviy axborot vositalari, do‘stlar bilan muloqot, teatr, muzey yoki ko‘rgazmalarni tomosha qilish orqali uyushmagan, maqsadga yo‘naltirilmagan holda axborotga ega bo‘lish.

Bunday holatlar ko'pchilikda ro'y berayotganligi tufayli haqiqatan ham o'zimiz sezmaganda biz butun hayotimiz davomida o'qiydigan, o'rganamiz. "Qanday qilib ta'limni yanada samarali qilish mumkin va bu nima uchun zarur?" - degan savol berilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Uzluksiz ta'lim zarurligini juda ko'p buyuk pedagoglar va ma'rifatchilar ta'kidlaganlar. K.D.Ushinskiyning mashhur so'zlarini eslaylik: "O'quvchiga foydali bilimlarni faqat kitobdan emas, balki uni o'rab turgan predmetlar, hayotiy voqealar, qalb kechinmalaridan olish uchun ham bilim berish kerak. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan inson butun umr o'qiydi"- deb yozgan edi.

Kattalar ta'limini tashkil etish mobaynida ayrim tashqi va ichki qiyinchiliklarni mavjudligini ham nazarda tutish lozim. Axborot olish tizimlari kuchayib ketgan hozirgi davrda, zamonaviy o'quvchi yoki talaba o'z ota - onasidan axborot masalasida ustunlik qiladi. Yangi asrda axborot bilan ishlashning yangi usul hamda vositalaridan foydalanilmoqda. 40 yoshdan o'tgan kishilarni tashqi dunyodan kelayotgan axborotlarning ko'pligi, turli - tumanligi, noan'anaviyligi tashvishga soladi. U xatto o'zi ishlab turgan sohadagi axborotlarni qamrab olish imkoniyatiga ham ega emas. Katta odam oldida yangi "maktab"da nafaqat o'qish, balki "uqish" vazifasi paydo bo'ldi. Eng avvalo kompyuter texnikasini egallash, axborot tizimida ishlay olish. Bu esa muloqotning yangi, masofaviy shaklini o'zlashtirishni talab etadi. Kishining yoshi ulg'ayib borgan sari, uning yangi zamonaviy ta'lim jarayoniga kirishiga yillar davomida shakllangan ichki to'siqlar halal beradi. "Quyida mazkur to'siqlar haqida to'xtalib o'tamiz:

Psixofiziologik omil. Ba'zi katta yoshli insonlarda yangi bilimlarni o'zlashtira olish borasida shubha paydo bo'ladi. Bu shubha yosh ulg'ayishi bilan insonda aqliy salohiyat sekinlashishi, xotiraning pasayishi haqidagi qarashlar bilan bog'liq. Lekin olimlar tomonidan hamma yoshda ham o'qish, o'rganish mumkinligi isbotlangan.

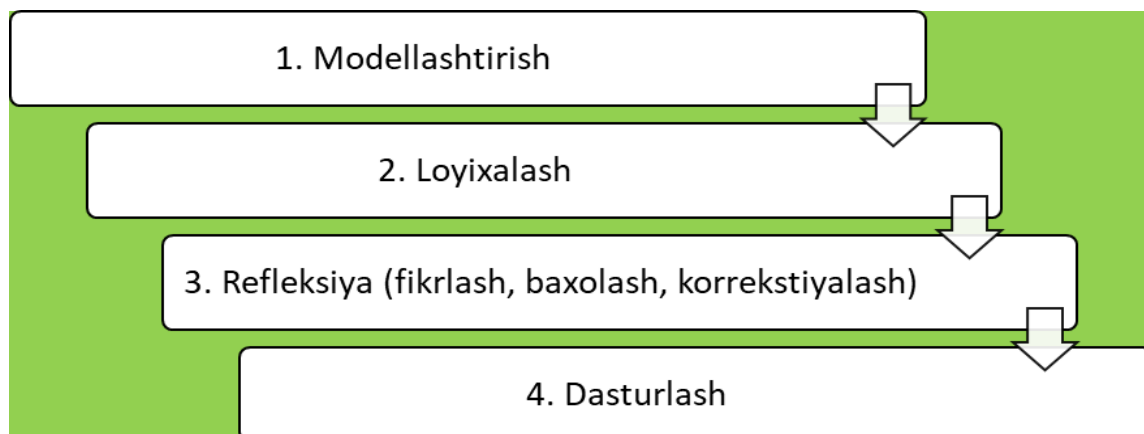
Ijtimoiy-psixologik omil. Katta yoshlilarning ta'lim jarayonidan kutilayotgan natija va maqsadning aniq bo'lishi, ularda o'qish-o'rganishga bo'lgan motivatsiyaning kuchliligini ko'rsatadi, ammo ba'zilar qaytadan o'quvchilik maqomiga tushish, layoqatsizlikdek ko'rinib qolishdan qo'rqishadi. Ular bu jarayonga har doim ha psixologik jihatdan tayyor bo'lmaydilar.

Ijtimoiy to'siq. Katta yoshli odam ta'lim jarayonida ishtirok etar ekan, u ta'limning sifatli bo'lishiga nafaqat jiddiy e'tibor qaratadi, balki o'zi uchun qiziqarli yoki kerak bo'lmagan bilimlarni ochiqlik bilan rad etadi, o'z munosabati yoki noroziligini ochiq bildiradi. Chunki o'rganilayotgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishdan uning o'zi manfaatdorligini yaxshi yushunadi. Bu esa ta'lim sifatiga yangi talablarni qo'yadi. Shu sababli andragog ta'lim berish jarayonida katta yoshli

o'quvchining o'ziga xosligi, dunyoqarashi, ijtimoiy maqomi va boshqa jihatlariga e'tibor qaratish zarur.

Psixologik – pedagogik omil. Ba'zida insonlarda umr bo'yi o'qib o'rganishi kerakligi haqida qarashning shakllanmaganligi yoki inson o'zini umr bo'yi o'qib - o'rganishga, yangiliklarni qabul qilishga layoqatli ekanligini to'g'ri baholay olmasligi kuzatiladi. Shuning uchun ham katta yoshlilar ta'limi jarayonida ularning o'z imkoniyatlarini to'laqonli namoyon etishlari uchun qulay shart – sharoitning yaratilishi va bunda jarayon erkin interfaol muloqot maydoni, muvaffaqiyatga yo'naltirilgan bo'lishi, o'qitishda amaliy- ishbiarmon o'yinlar, treninglar, debatlar keng foydalanish maqsadga muvofiq".

Innovatsion texnologiyalar asosida mantiqiy fikrlash, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishning eng muhim omillaridan hisoblanadi. Ular ta'lim jarayonida ma'lum o'zgarishlarga, ta'lim mazmuni, sifati boyishiga va samarali tashkil etilishiga sabab bo'ladigan turli tashabbus va yangiliklarning yaxlit tizimida namoyon bo'ladi. Zamonaviy andragogik amaliyotni tashkil etishning samarali usullari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

2-rasm

Kattalar ta'limi jarayonini to'g'ri tashkil etish, ta'lim jarayonida yuzaga kelgan muammolarni aniqlash, hal etish, unga doir qaror qabul qilish hamda tanlab olingan qarorni amalga oshirish, mavjud muammolarni samarali hal etish imkonini beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, uzluksiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning ikki muhim ko'rsatkichi – sifati va samaradorlik aynan o'qituvchining salohiyati va kasbiy mahoratiga bog'liqdir.

O'qituvchi kasbiy rivojlanish jarayonining samaradorligini ta'minlashda quyidagilarni inobatga olish zarur:

- kasbiy rivojlanishda tanqidiy va tahliliy yo'nalishga ega bo'lishi;

- zamonaviy pedagogik va axborotlar texnologiyalaridan foydalanish va axborotlarning yangiligi, ishonchliligini ta'minlash;
- pedagogik faoliyatda ijodiy hamkorlikni ta'minlovchi reflektiv ta'limiy muhitni vujudga keltirish,
- sub'ekt-sub'ekt munosabatlarini rivojlantirish hamda shaxsiy imkoniyatlarni takomillashtirish uchun zaruriy psixologik muhitni vujudga keltirish va hokazo.

O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish lozim. Bunda o'qituvchi tomonidan bo'lajak darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchilarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. Buning uchun o'qituvchi pedagogika, psixologiya, xususiy metodika, pedagogik va axborot texnologiyalardan xabardor bo'lishi, shuningdek, juda ko'p metodlar, usullarni bilishi kerak bo'ladi. Har bir darsni rang-barang, qiziqarli bo'lishi avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq. Darsning texnologik xaritasini qay ko'rinishda yoki shaklda tuzish bu o'qituvchining tajribasi, qo'ygan maqsadi va pedagogik mahoratiga bog'liq. Texnologik xarita qanday tuzilgan bo'lmasin, unda dars jarayoni yaxlit holda aks etgan bo'lishi hamda aniq belgilangan maqsad, vazifa va kafolatlangan natija, dars jarayonini tashkil etishning texnologiyasi to'liq o'z ifodasini topgan bo'lishi kerak. Texnologik xaritaning tuzilishi o'qituvchidan dars ishlanmasini yozish uchun asosiy vosita bo'lib hisoblanadi, chunki bunday xaritada dars jarayonining barcha qirralari o'z aksini topadi.

Pedagogning innovatsion faoliyati – bu o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish demakdir. Yangi pedagogik texnologiyalarning xislati shundaki, unda qo'yilgan maqsadlarga erishish kafolatini beruvchi o'quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Darhaqiqat, mashg'ulotlarning muvaffaqiyatli bo'lishi ta'lim jarayonini to'g'ri loyihalashtirish, tashkil etish va uni amalga oshirishga bog'liqdir. Innovatsion ta'lim o'qituvchi faoliyatini yangilash, o'quvchilarda hur fikrlilik, bilimga chanqoqlik, Vatanga sodiqlik, insonparvarlik tuyg'ularini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ilm-fan va yangi texnologiyalar ta'sirida jamiyatning barqaror rivojlanishi kafolatlanadi. Buning uchun hozirgi zamonaviy sharoitda :

- ❖ o'qitishning mavjud va yangi texnologik shakllarini o'zaro muvofiqlashtirish;
- ❖ mavjud elektron axborot-ta'lim resurslarini mukammallashtirish;
- ❖ jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini avvalo o'qituvchi chuqur anglab yetishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni berib borishi;

❖ zamonaviy o'qituvchi ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan xabardor bo'lishi, o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur va puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz ishlashi va izlanishi, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi, ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metodlardan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Hozirgi kunda andragog kim degan savolga keng miqyosda javob berilmoqda. Malaka oshirish institutlari o'qituvchilari, kechki maktablar, turli kurslar bunga misol bo'ladi. Oilasida, ish joyida turli turli muammolarga duch kelgan, o'z qobig'iga o'ralib qolgan, xayotda o'z "men"ini topa olmayotgan insonlar andragog yordamiga muxtojdirlar.

Andragog o'z ishini professional tashkil etganligini quyidagilar belgilaydi:

- Tinglovchi va o'quvchilarning o'qituvchiga samimiy munosabati va ishonchi.
- Mashg'ulot yoki tinglashga borlig'i bilan jalb bo'lishi.
- Bilim olishga butun kurs davomida chanqoqligi.
- Tinglovchilar o'rtasida samimiy va o'zaro hurmat.
- Bir-birlaridan yoki o'qituvchidan samimiy yordam so'rash yoki berish.
- Biror bir o'quvchida o'qish davrida vujudga kelgan muammoni hal qilishda baxamjihatlik.
- O'z muammosini mashg'ulot paytida qo'rqmay o'rtoqlashish,
- O'z pozitsiyasida mustaxkam turish.
- Andragogning bilim va qiziqishiga hurmat bilan qarash.
- Tinglovchilarning kurs yakunida kursdan to'la qoniqishlari.

Mazkur jarayonda o'qituvchilarning kasbiy ko'nikma va malakalarini rivojlantirish samaradorligi esa mustaqil ta'limni yo'lga qo'yish, ularda o'zini-o'zi tarbiyalash ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, reflektiv faoliyatni hamda o'zaro ta'sir jarayonini tashkil etishga bog'liq bo'lib, bu ularning kreativ va reflektiv qobiliyatlarini rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir. Malaka oshirish borasidagi yangiliklarni amaliyotga joriy etish o'z-o'zidan emas, balki barcha pedagoglar ongi, tajribasi, ijodiy faoliyati orqali amalga oshadi. Ta'lim islohoti yangicha fikrlovchi, intiluvchan, ijodkor pedagogni shakllantirish vazifasini ko'ndalang qilib qo'ydi. Malaka oshirish jarayonida har bir pedagogning shaxsiy sifatleri va kasbiy mahoratini o'z mutaxassisligi bo'yicha eng so'nggi yangiliklar bilan boyitib borish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishi, o'quv jarayoni va malaka oshirishni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish muhim hisoblanadi.

Zamonaviy andragogik amaliyotni tashkil etish usullari orasida eng samaralilari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish kerak:

- Kattalarning haqiqiy muammolarini aks ettiruvchi va uni hal qilishga hissa qo'shadigan guruhlarini o'rganish jarayonida vaziyatlarni yaratishga imkon beruvchi simulyatsiya modellashtirish;
- Dizayn – ta'lim jarayonida voqelikning maqsadli prognostik o'zgarishi sifatida;
- Mavjud kasbiy va shaxsiy tajribani tushunish, baholash, tuzatish imkonini beradigan turli xil aks ettirish turlari;
- Dasturlash va algoritmlash, buning asosida zarur ma'lumotlarni to'liq o'zlashtirish amalga oshiriladi.
- Zamonaviy amaliyotda andragogik faoliyatning yetakchi g'oyalari va modellarini sinovdan o'tkazish andragogik bilimlarning amaliy yo'naltirilganligidan, uning kadrlar tayyorlash sifatiga ta'sir ko'rsatish qobiliyatidan dalolat beradi, bunday muhim faoliyatning mazmuni va texnologiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.
- Bandlikka ko'maklashish markazlari, kasb-hunar rehabilitatsiya markazlari, malaka oshirish institutlari, eksternal o'qitish, kechki (smenali) maktablar kabi boshqa ijtimoiy muassasalar. Shubhasiz, mutaxassislar toifalari va ta'lim muassasalarining turlari mavjud, ularni tayyorlashda andragogiya normativ blok sifatida ishtirok etishi kerak.

Agar an'anaviy ta'lim tizimi haqida gapiradigan bo'lsak, unda zamonaviy o'qitish usullari unga mos keladigan muassasalarda juda kam uchraydi, lekin o'quv markazlari va malaka oshirish va boshqa shunga o'xshash tashkilotlarga kelsak, ularning faoliyatida yangi usullar tobora ko'proq paydo bo'ladi. Nima uchun bu usullar an'anaviy usullarga qaraganda ko'proq samaradorlikka ega? Avvalo shuni ta'kidlash joyizki, zamonaviy o'qitish usullari an'anaviy usullardan farqli o'laroq, bir oz boshqacha xususiyatlar bilan ajralib turadi, xususan:

1. Zamonaviy o'qitish usullari allaqachon maxsus pedagogik rejaga moslashtirilgan rivojlanish jarayonida. Rivojlanish muallifning o'ziga xos uslubiy va falsafiy qarashlariga asoslanadi
2. Harakatlar, operatsiyalar va o'zaro ta'sirlarning texnologik ketma-ketligi aniq kutilgan natija bo'lgan maqsadli sozlamalarga asoslanadi.
3. Usullarni amalga oshirish o'qituvchi va talabalarning shartnomaviy asosga ega bo'lgan va differentsiatsiya va individuallashtirish tamoyillarini, shuningdek, insoniy va texnik salohiyatdan optimal foydalanishni hisobga oladigan bog'liq faoliyatini o'z ichiga oladi. Majburiy komponentlar aloqa va dialoglar bo'lishi kerak

4. Pedagogik usullar bosqichma-bosqich rejalashtirilgan va ketma-ket amalga oshiriladi. Bundan tashqari, ular har qanday o'qituvchi uchun mumkin bo'lishi kerak, lekin har bir talabning maqsadga erishishini kafolatlashi kerak.
5. Usullarning ajralmas tarkibiy qismi diagnostika muolajalari bo'lib, unda talabalar faoliyatini o'lchash uchun zarur bo'lgan vositalar, ko'rsatkichlar va mezonlar mavjud. Zamonaviy o'qitish usullari ko'p hollarda psixologik va pedagogik asosga ega bo'lmasligi mumkin, shuning uchun ularni qandaydir yagona tarzda tasniflash juda qiyin. Ammo bu nafaqat ularning ta'lim faoliyatida qo'llanilishiga to'sqinlik qilmaydi, balki ushbu dasturning muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Ta'lim uchun yangi metod, texnologiyalar, innovatsiyalarni joriy etish samaradorlikni oshirishning asosiy yo'li sifatida ham maydonga chiqadi. Ayni shu sababli barcha mamlakatlar ta'lim tizimiga yangi metod, texnologiyalar, innovatsiyalarni mumkin qadar ko'proq joriy etishga harakat qiladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Andragog ish kitobi // Ed. S.G.Vershlovskiy. - Sankt-Peterburg: Bilim, 1998 yil.
2. Andragogika // O'.M.Asqarova, M.A. Abdullaeva, M.Boltaeva Namangan-2014.
3. Андрагогический подход к развитию образоваельной активности педагога в процессе повышения квалификации // Г.А.Владимировна. Тема диссертация и автореферати по ВАК РФ 13. 00. 01 дисс кандидат педагогичеких наук.
4. Innovatsion ta'lim texnologiyalari / Muslimov N.A., Usmonbekova M. X., Sayfurov D. M., To'rayev A.B. – "Sano standart" nashriyoti, 2015.
5. Mirsoliyeva M.T., Ishmuhammedov R.J O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish // Metodik qo'llanma. – Toshkent: - fan va texnologiya. 2014.

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONINI O‘QITISHGA DOIR MULOHAZALAR

Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda Alisher Navoiy merosining maktabda qay darajada o‘qitilayotganligi juda muhim sanaladi. Uning asarlari yosh avlod uchun ta’limiy tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shoirning merosini umumta’lim bosqichlarida o‘qitish biroz muammoli masala. Bizga ma’lumki mumtoz matnning o‘ziga xos xususiyatlari uni mustaqil o‘qib tushunishga to‘sqinlik qiladi. Bundan tashqari, xususan, Navoiy asarlarida payg‘ambarlar, tarixiy shaxslar, geografik joy nomlari, qadimiy afsona va rivoyatlar bilan bog‘liq voqealarga urg‘u beriladi. Shunday ekan shoirning asarlarini sharhsiz tushunish qiyin. Biz maqolada mutafakkirning “Farhod va Shirin” dostonini maktabda sharhlab o‘qitish yuzasidan o‘z fikr-mulohazalarimizni bildirib o‘tganmiz. Asar tahlili o‘quv soatlarida, dostonni sharhlab tushuntirish uchun “Angla”, “Idrok xaritasi”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Suhbat”, “Xarita” metodlaridan qanday foydalanish yo‘l-yo‘riqlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *mumtoz, sharh, doston, lero-epik, aruz, ramziy, majoziy, metod, “Mosini top”.*

ANNOTATION

Today, the degree to which Alisher Navoi’s heritage is taught in schools considered very important. His works are aducational and educational for the young generation. Teaching the poet’s legacy at the general education level is somewhat problematic. As we know, the characteristic features of the classic text it prevents independent reading and understading. In addition, especially in Navoi’s works, events related to prophets, historical figures, names of geographical places, ancient legends or narratives are emphasized. Therefore, it is difficult to understand the works of the poet without comment. In the article, we commentend on the thinker’s epic “Farhod va Shirin” and expressed our opinions on teaching it at school. In the study hours of the analysis of the work, instructions on how to use the methods of “Angla”, “Perception map”, “Working in small groups”, “Interview”, and “Map” were shown to interpret and explain the epic.

Keywords: *select, commentary, poem, lero epic, aruz, symbol, allegorical, method, “Tind according”.*

Kirish

Badiiy adabiyot o'quvchini hayot bilan tanishtirar ekan, hayotni sevishga o'rgatadi. Asar qaysi tur va janrga mansub bo'lmasin shaxsda odamiylik sifatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan bo'ladi. Alisher Navoiy asarlarida umuminsoniy g'oyalar yuksak badiiy mahorat bilan ifoda etilgan. Bugungi kun shoir adabiy merosini yangicha o'qitishni talab qilmoqda. Matnning yonida lug'at ya'ni, izohtalab so'zlarning yetarlicha aks etishi, nasriy bayoni yonida ilmiy sharh ham bo'lishi kerak deb o'ylaymiz. Barchamizga ma'lumki, shoir ijodini targ'ib qilishda bir qator muammolarga duch kelinadi. Chunki ayrim umumturkiy so'zlarning asar yozilish davri bilan bugungi shakli mutanosib emas. Bir so'zning bir necha ma'nolari mavjud. Ta'lim bosqichlarida DTS talablari asosida shoirning lirik merosi hamda "Xamsa" asari o'qitilib kelinadi. Shunga qaramay, o'quvchilar Navoiy asarlari mag'zini chaqa olmaydi. G'azallarini yod oladi, lekin matn zamiridagi ma'noni anglamaydi. Negaki, ularda ilmiy-irfoniy, falsafiy qarashlar borki, sharhga ehtiyoj seziladi. Ulug' shoir asarlaridagi ma'no va mohiyat, ramziylik va nozik qochirimlar, bir-birini takrorlamaydigan badiiyat unsurlari, eng asosiysi ularda ilgari surilgan g'oyalar mag'zini chaqish badiiy matnda qo'llanilgan har bir so'z va iboralar, ramz-u tashbehlarni bilish zarur¹.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Shoir ijodini o'rganish maqsadida dastlab lug'atlar tuzilgan. Husayn Boyqaro Navoiy asarlari uchun "Badoe ul-lug'at" lug'atini tuzdirgan. Shundan so'ng XX asrga qadar "Abushqa", "Xamsa bo halli lug'at", "Sangloh", "Lug'ati atrokiya", "Lug'ati turkiy", "Lug'ati chig'atoy "Xamsa"yi Navoiy", "Nisobi Navoiy", "Lug'ati amr Navoiy", "Dar bayoni lug'ati Navoiy", "Halli lug'ati chig'atoyi" kabi qo'lyozma lug'atlar tuzilgan. Ushbu lug'atlar shoir asarlarini nasriylashtirish imkonini yaratdi. Asarlarni nasriylashtirishdan maqsad xalq ommasiga tushunarli bo'lishi uchun edi. Mir Mahdum ibn Shohyunus "Xamsa" dostonlarini nasriylashtirish sababini "Nasri Xamsayi Benazir" asarining muqaddimasida quyidagicha izohlaydi. *Ammo ahli donish va risolar qissayi ma'jub va hikoyati marg'ublardin bahramondurlar. Ammo ushbu zamonning aksar adamlari faqat savodxon bo'lub, nazmning faxmidin ojiz va bebahradurlar. Shu jihatdan avomunnos ham bahra olurmukin deb qasirona nasr tariqida baqadri toqat bayon qildim.*² Ya'ni shoir ijodini tushunish o'z zamonasida ham XX asrning boshlarida ham biroz mushkul bo'lgan. Bu muammo bugungi kungacha ham davom etib kelyapti. Bir qancha lug'atlarning yuzaga kelishi ham shu masala bilan bog'liq aslida.

¹M.Rajabova, Z.Amanova. O'quv qo'llanma. Navoiyshunoslik. Buxoro davlat universiteti. –B.4.

² Q. Ergashev. "Nasri xamsayi Benazir". "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi.2009-yil.51-son.

O'tgan asrning 60-yillariga kelib, shoirning asarlarini tushunish uchun sharhlar yuzaga keldi. Aziz Qayumov "Xamsa" dostonlarining g'oyaviy va badiiy yo'nalishini ochib berishda sharh usulidan unumli foydalandi. Alibek Rustamov "Bimilloh"ning ma'nolar risolasini yozdi. Najmiddin Komilov "Ma'nolar mahzaniga safar" kitobida shoir g'azallariga sharhlar bitdi. Shu qatorda Abduqodir Hayitmetov, Boqijon To'xliyev, Nusratullo Jumaxo'ja, Sultonmurod Olim, Dilorom Salohiy kabi adabiyotshunos olimlarimiz mutafakkir ga'azallarini sharhlab, beqiyos ijod namunalari yana-da sayqal berishdi.

"Sharhlash" arabcha so'zdan olingan bo'lib, *izohlash, tushuntirish, bayon etish* kabi ma'nolarni anglatadi. Ovro'pa ilmiy atamashunosligida sharh tushunchasi hamma vaqt ham bir xil ma'noni ifoda etmagan. Masalan, rus adabiyotshunosligida komentariy atamasi to'g'ri kelib, u bayon etish, tushuntirib berish, mag'zini chaqib berish ma'nolaridan tashqari, keng ma'noda, ya'ni ilmiy tadqiqot xarakteridagi ishlarga nisbatan ham qo'llanadi¹. Zaminimizga islom dini, madaniyatining kirib kelishi adabiyotga, san'atga sezilarli ta'sirini o'tkazdi. Olim-u fuzalolar asarlarida diniy, tasavvufiy qarashlar o'z aksini topdi. Natijada sharh ilmiga ehtiyoj sezildi. Sharhlab o'qitish usulining paydo bo'lishi madrasalar ta'limi bilan bog'liq. Madrasa oliy o'quv dargohi VII-VIII asrlarda islom dini ulamolari musulmon ilohiyoti masalalarini sharhlab berib turadigan markaz sifatida arab davlatlarida paydo bo'lgan. Markaziy Osiyodagi madrasalarda arab, fors tilida yozilgan kitoblar o'qitilgan. Ular talabalarga muddaris tomonidan turkiy tilda sharhlab berilgan².

Sharhlashning quyidagi turlari mavjud:

1. Lingvistik sharh (Tushunilishi qiyin so'zlar, ma'nosi notanish va noaniq so'zlar izohi). Sharhning bu turini quyidagi so'zlar qamrab oladi: arxaik so'zlar, tarixiy so'zlar, dealektizm, arab-fors so'zlar izohi.

2. Tarixiy-milliy sharh. Bunda qadimiy, milliy urf-odatlar, an'analar udumlar bilan bog'liq bo'lgan an'analar izohlanadi.

3. Tarixiy adabiy sharh. Adabiy asarlardagi tarixiy davr bilan bog'liq an'analar izohlanadi.

Mahkamoy Tursunovanning qayd etishicha, asarlarni sharhlashda yana quyidagi turkum so'zlar izohi bo'lishi mumkin:

- Jo'g'rofik joy nomlari.
- Mumtoz asardagi tarixiy shaxslar.
- Xalq maqollari iboralar va tasviriy vositalar.
- Qahramonlarning ismi, tashqi qiyofasi.

¹ Tursunova M. Madrasalar ta'limida adabiyot o'qitish usullari. –T.: Mumtoz so'z, 2017. –B.31.

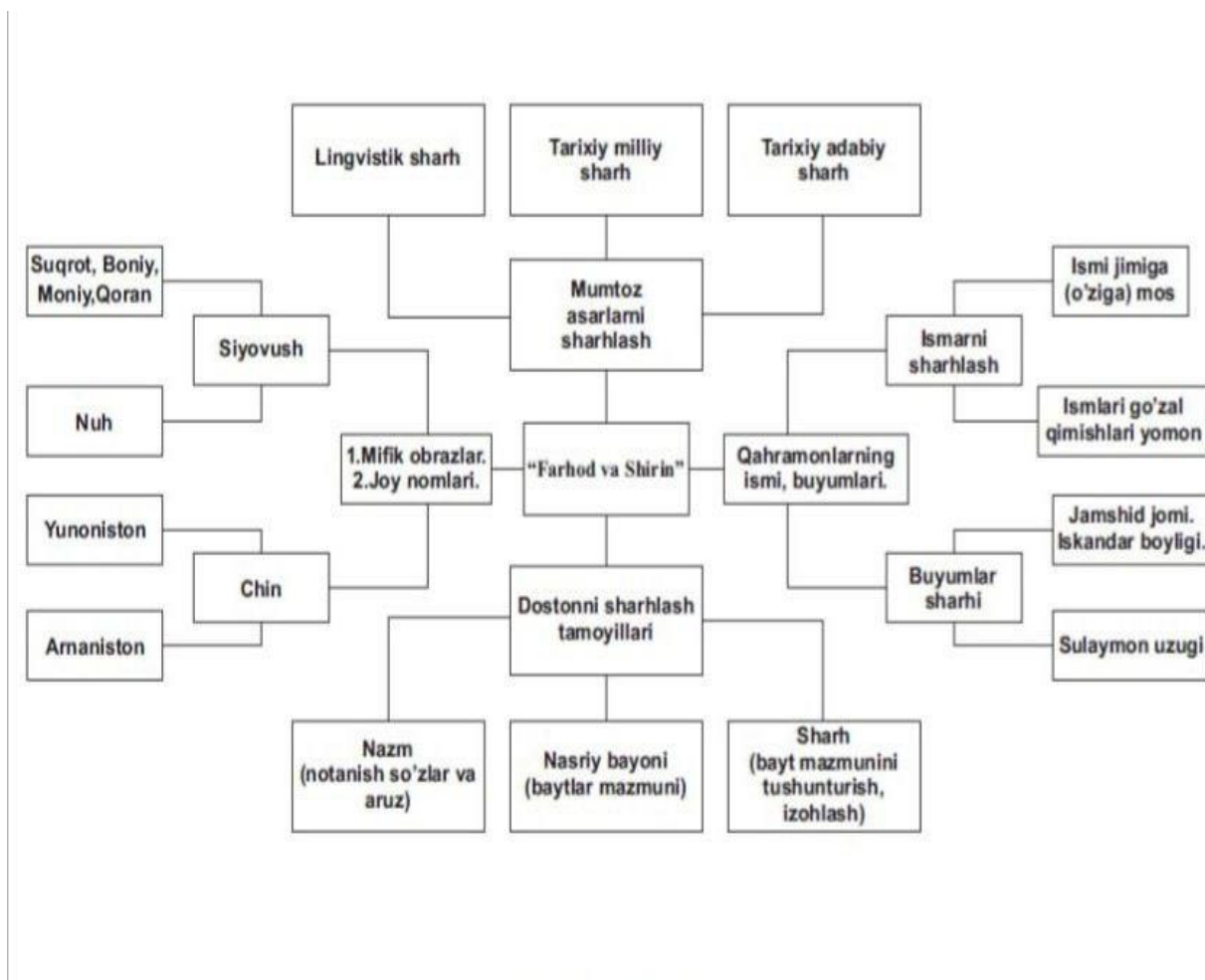
² uz.m.wikipedia.org.

- Son bilan ifodalangan so‘z va iboralar¹.

Taniqli metodist olim Safo Matjon o‘zining “Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar” metodik qo‘llanmasida sharhli o‘qish haqida quyidagi mulohazalarni keltirib o‘tadi. Asrlar mobaynida sharhli o‘qishning madrasa va eski maktab ta’limida mutolaaning asosiy turi sifatida qo‘llanilib kelingani bejiz emas. Sharhli o‘qish lug‘at bilan ishlashni anglatmaydi, balki asardagi obrazli ifodalar, iboralar maqol va matallar mazmunini sharhlash tarixiy afsonaviy, xayoliy fantastik timsollar haqida ma’lumotlar berish izohlash kabi murakkab masalalarni qamrab oladi². Alisher Navoiy “Xamsa” asari syujetida qadimiy afsonalar, afsonaviy qahramonlar, payg‘ambarlar, xalq maqollariga ishoralar borki sharhni talab etadi.

“Farhod va Shirin” dostonini sharhlab o‘qitishda maktab o‘qituvchisi quyida keltirilgan jadvaldan foydalanishi mumkin.

“Idrok xaritasi” metodi

¹ T. Mahkamova .Madrasalar ta’limida adabiyot o‘qitish usullari . –T.: Mumtoz so‘z,2017. –B.34.

² Safo Matjon. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. –T.: O‘qituvchi, 1996. –B.124.

O‘qituvchi dostonni sharhlashda “Idrok xaritasi” metodidan foydalanar ekan, quyida keltirilgan mezonlarga tayanishi o‘rinli:

-dostonda keltirilgan joy nomlari haqida tushuncha berish, bugungi va tarixdagi o‘rnini xaritadan ko‘rsatish;

-payg‘ambarlar nomi keltirilgan o‘rinlarni sharhlashda diniy kitoblarda keltirilgan ma‘lumotlarga tayanish;

-tarixiy shaxslar, sulolalar vakillari haqida ma‘lumot berilishi mumkin o‘rinlarda, afsona va rivoyatlarni keltirib o‘tish;

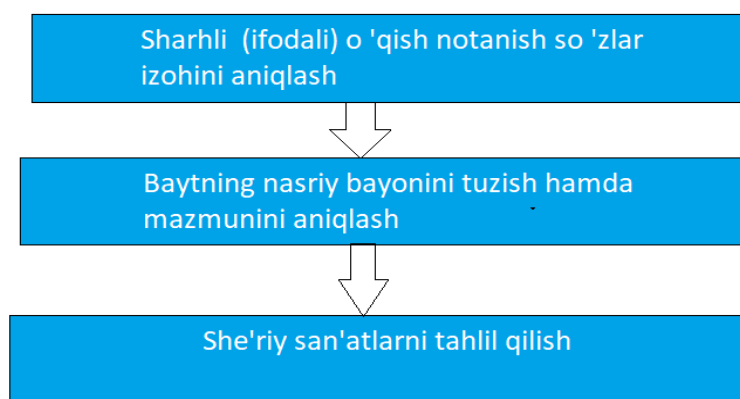
-ramziy timsollarni sharhlash uchun muallifning g‘oyasi, asarning tub mohiyati aks etgan o‘rinlarga e‘tibor qaratish tavsiya etiladi.

Natija

Doston liro-epik turga mansub. Unda ma‘lum voqea hodisalar tasvirlanadi. Shuning uchun ma‘lum bir voqea-hodisani qamrab olgan baytlarni sharhlashda “Angla” usuli bilan yondashamiz.

“Angla” metodini qo‘llashdagi asosiy qoidalar:

1. Matnga ilk yondashuv.
2. Mazmuni idrok etish.
3. Shaklni idrok etish.

Asarni sharhlab o‘qitishdan oldin o‘quvchilarning asar mazmunini anglashga qaratilgan emotsional tayyorgarligi talab etiladi.

Asarni sharhlashdan oldin...

Taqdimotni ko‘ring.

1. Taqdimot sizda qanday taassurot qoldirdi?
2. Tinglagan baytlaringiz mazmunini tushundingizmi?

I. Matnga ilk yondashuv.

Asarni sharhlaymiz.

*Shabistonida tug‘di bir yangi oy,
Yangi oy yo‘qki mehri olamaroy.
Ochildi bog‘ida bir otashin vard,
Demaykim vard, balkim shulai dard.
Falak deb dard elining shohi oni,
Malak deb dard o‘ti ogohi oni.
Tushub ishq ahli ichra har taraf jo‘sh
Chu tug‘di o‘tda sayr aylar Siyovush.*

“Mosini top” topshirig‘i

“A” bandida berilgan lug‘atlarni “B” banddagi izohlardan mosini topib, jadvalni to‘ldiring.

A

B

Siyovush	
Atirgul	
Kechki yotoqxona; ichki haram doirasi; qop-qorong‘u kecha; qorong‘ulik	
Istioraviy yo‘l bilan Farhodni bildiradi, uning tug‘ilishi qorong‘u kechada yangi oyning paydo bo‘lishiga qiyoslangan	
Tug‘ildi	
Olamni bezovchi, dunyo bezagi	
Farishta	

II. Mazmuni idrok etish.

Baytning mazmuni: Uning oromgohida (tungi) yangi oy tug‘ildi, u oy emas, olamni yorituvchi quyosh edi. Farhod tug‘ilgunga qadar xoqonning hayoti bamisoli qorong‘u tunde edi, oy (Farhod) tug‘ildi-yu uning hayotini quyoshdek yoritdi. Shabiston so‘zi orqali xoqonning hayotiga ishora qilingan. Matn mazmunidan kelib chiqib, olamaroy so‘zini olamni yorituvchi quyosh ma’nosida olamiz. Quyosh olamni o‘z nuri bilan yoritadi (bezaydi). Xaqonning hayotida go‘yo ma’no yo‘qdek edi. Uning farzandli bo‘lishi hayotiga mazmun kiritdi. Chunki farzand inson umrining gultoji, naslining davomchisidir.

Baytda “shabiston” so‘zi orqali *iyhom* (bir so‘zni ikki ma’noda qo‘llash) va “shabistonida”, “yangi oy” so‘zlari vositasida esa *istiora* (bir so‘zni bir o‘rinda ikki ma’noda qo‘llash) kabi san’atlar ila go‘zal badiiy ifoda yuzaga kelgan.

Keyingi baytlarda Farhodning ishq dardi bilan tug‘ilganiga ishora qilingan. U tug‘ilishi bilan ishq ahlining ichida sarosima boshlandi. Go‘yo tug‘iliboq Siyovushning o‘t ichra sayr qilib yurganidek edi. Siyovush tarixiy shaxs, shuning bilan birga, mifik qahramon. Otasi – Kaykovus, onasi –turonlik zodagon ayollardan biri. Go‘dakligida onasidan yetim qolgan Siyovushni Rustam tarbiya qiladi. Siyovushga o‘gay onasi Sudoba oshiq bo‘lib qoladi. Siyovush uni rad etganida Sudoba tuhmat qiladi. Otashparastlik (o‘tga olovga tapinuvchi) odatiga ko‘ra, Siyovushning otasi uning pokligini isbotlash uchun ot bilan gulxandan o‘tkazadi. Alanga shu ondayoq gulshanga aylanadi. Siyovush Turonga, uning podshohi Afrosiyob tomonga o‘tadi¹. Baytda Farhod poklik bobida olovdan eson-omon o‘tgan Siyovushga qiyoslangan. Siyovush xalq orasida katta shuhratga ega bo‘lgan. U haqida ko‘p afsona, rivoyat qo‘shiqlar to‘qilgan. Afsonalarda unga xos bo‘lgan mardlik, jasorat, ulug‘vorlik kuylangan. Vafo va sadoqat poklikni kuylash Sharq adabiyotida qadim-qadim zamonlardan davom etib kelayotgan muqaddas mavzulardan biridir. Sharqning buyuk shoirlari bu muqaddas g‘oyalarni turli janrlarda g‘oyat ehtiros va so‘nmas ixlos bilan tasvirlaganlar. Bu mastahkam axloqiy kodeks xalqlarimiz turmushiga, ongiga singib katta ijtimoiy ma’no kasb etib keladi². Navoiy inson va uning axloqiy fazilatlarini ulug‘lashda qadimgi afsonalar syujetidan keng foydalangan. Yuqoridagi baytda shoir talmeh san’ati orqali o‘tmishga nazar tashlab fikr ta’sirchanligiga erishgan.

III. Shaklni idrok etish

Sha-bis-to-ni /-da tug‘-di bir/ya-ngi oy

¹ Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at 1-jild. –T.: Sharq,2016. –B.507.

² Najmiddin Komilov. Ma’nolar mahzani. – T.: Tamaddun, 2012. – B. 4.

Ya-angi oy yo‘q/-ki, meh-ri o/-la-mo-roy

Vazni: hazaji musaddasi mahzuf.

Mafoiylun mafoiylun fauvlun

V - - -/V - - -/V - -

V - - -/V - - -/V - -

Qofiyadosh so‘zlar: oy, olamoroy. Muqayyad qofiya.

Raviy: “y” tovushi. Radif ishtirok etmagan.

She’riy san’atlar: istiora...

O‘qituvchi vaznning qanday o‘qilishini tushuntiradi va ovoz chiqarib o‘qiydi. O‘quvchilar vaznga solib o‘qishni mashq qilishadi. Asar so‘zlaridagi har bir bo‘g‘inga urg‘u berish, baland ovozda zo‘r berib, ba‘zan qichqirib o‘qish mumkin emas. Aruzda so‘zlardagi tovush va bo‘g‘inlar ba‘zan alohida, ba‘zan esa bir-biri bilan qo‘shilib talaffuz qilinadi¹. “Ravon nutq inson ko‘rki” shiori ostida nazm daqiqasi tashkil qilinib, o‘rganilgan bilimlar mustahkamlanadi. Mumtoz matnlarni ifodali o‘qish uchun aslida ularning vaznini bilish talab etiladi. O‘quvchilar diqqatini asarda aks etgan g‘oyalar oqimigagina qaratib qolmay, ana shu voqealar asnosida qo‘llanilgan badiiy san’atlar hamda ijodkorning mahoratini namoyon qiluvchi jihatlarga yo‘naltirilsa, ularning ko‘ngil ko‘zi ochiladi. Shunda bolalar so‘zning sehrini his etadi, uning badiiy ichki imkoniyatini, yashirin qirralarini topib oladigan bo‘lib qoladilar². Dostonda qo‘llanilgan badiiy tasviriy vositalarni, dostonning vaznini sharhlash adabiyot darslarida o‘quvchiga estetik zavq bag‘ishlaydi. San’atni tushunishga o‘rgatadi. Yozuvchining mahorati va asarning qadr-qimmati asarda so‘zning san’at darajasida qanday qo‘llanilgani bilan o‘lchanishini o‘quvchi tushunishi kerak. Matn ostidagi tagma‘noni tushunishda asarda qo‘llanilgan badiiy tasviriy vositalarning o‘rni muhim.

Muhokama

Asar qahramonlari ismiga sharh berish orqali ularning fe‘l-atvoriga, ismlarning munosib tarzda tanlangani, ichki dunyosi maqsadi va qarashlarini ochib berishda qo‘l keladi. Demak, shoir qahramonlarni nomlashda, ismlar orqali xarakter-xususiyatlarini ochib berishni ko‘zlagan. Qahramonlar nomi ma‘lum bir ramziy ma‘nolarni anglatadi. Shoir asarlari mohiyatini to‘laroq anglab yetish uchun shaxs nomlari obrazlar tizimini taniy olish, timsollar haqida yetarlicha ma‘lumotga ega bo‘lish talab etiladi. Navoiy Farhod ismini asarning o‘zida sharhlagan.

Jamoliddin ko‘ringach farri shohi

Bu fardin yorudi mah to ba mohi.

¹ Najmiddin Komilov. Ma‘nolat mahzani. – T.: Tamaddun, 2012. - B.3.

² Q. Yo‘ldoshev. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1996. –B. 63.

*Qo'yib yuz himmat-u iqbol-u davlat,
Hamul far soyasidin topdi ziynat.
Anga farzona Farhod ism qo'ydi
Hurufi max'azin besh qism qo'ydi,
Firoq-u, rashk-u hajr-u oh ila dard
Biror harf ibtidodin aylabon fard.
Borin ustodi ishq atgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab.*

Farri shohi - shohlik nuri;

Mah to ba mohi - oydan baliqqacha bu yerda "osmondan yergacha" degan ma'noda qo'llangan;

Farzona - oqil, dono;

Hurufi – harflar;

Ma'xazin - biror narsaning olingan joyi, manba;

Murattab – tartib berilgan, tartiblangan, tuzilgan;

Fard - yakka, yolg'iz, ajralgan, befoyda.

Mazmuni: "Jamolidin" shohlik yog'dusi ko'zga tashlanib turgani sababli shu nurdan yer-u ko'k yorishib turardi. Baytda keltirilgan "mah to ba mohi" –oydan baliqqacha quyidagicha sharhlanadi. Afsonaga ko'ra yerni ho'kiz, ho'kizni baliq ko'tarib turadi. Bu yerda o'sha baliq ko'zda tutilgan. Iboraning ma'nosi shuki, eng balanddagi narsa bilan eng pastdagi narsagacha, ya'ni butun yer-u osmon Farhodning yuzidagi shohlik yog'dusidan yorishib ketdi. Misrada "farri shohi", "mah to ba mohi" iboralari tarse' san'atini vujudga keltirgan. Himmat, iqbol-u davlat birdan o'zining yuzini ko'rsatib, bular ham uning yuzidagi yog'dudan ziynat topdilar. "Himmat"dan "h", "iqbol"dan "alif", "davlat"dan "d"ni olib, qo'shsak, "hod" paydo bo'ladi, buni "far"ning soyasi, ya'ni keyiniga olsak, "Far-hod" so'zi hosil bo'ladi¹. Baytda *himmat, iqbol, davlat* so'zlari ta'did san'atini hosil qilgan. Shoir dostonida Farhod ismini «Firoq»dan "f"ni, "rashk"dan "rashk"dan, "r"ni, "hajr"dan "h"ni, "oh"dan "o"ni va nihoyat, "dard"dan "d"ni bir-biriga biriktirganda "Farhod" ismi tarkib topdi. Sevgi ustozini shunday qilib besh so'z boshidan bittadan harfni ajratib olib, unga ism qo'ydi.

*Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.*

Ushbu baytda go'yo Farhodning hayot yo'li uning boshidan kechadigan voqealarga urg'u beriladi. Farhod ishq bilan tug'iladi va *firoq* chekadi. Xusravning

¹ Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablari 9-sinfi uchun darslik. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2019. –B. 82.

Shiringa sovchi qo'yishi, Armanistonga hujum qilishi *rashk* so'ziga ishora. *Hajr* – Shirin ishqida hijron tortgani, uning yonida o'zini tutib turolmasligi, hushidan ayrilishi. *Dard* – Salosil qurg'onida bandi qilinishi, tog'-u toshlarga chiqib *oh* chekishi.

Shu o'rinda Farhod obrazining genezisi haqida ham ma'lumot berib o'tish lozim. Chunki o'quvchilar Farhod ismli shaxs haqiqatda uzoq o'tmishda mavjud bo'lganligiga qiziqishadi. Farhod obrazi Nizomiy tomonidan o'ylab chiqilgan obraz emas. U xalq orasida qadimdan ma'lum edi. Shunga ko'ra Farhod obrazi bugungi kungacha saqlanib qolgan¹. Farhod haqidagi qissa, rivoyat va afsonalarning xalq orasida keng yoyilishiga yana bir muhim sabab mavjud. Tarixshunos olim Yahyo G'ulomov "O'zbekiston SSR tarixi" kitobida Firaatning Farhod ekanligini ta'kidlab o'tgan. Ya'ni Firaat VI asrda Marvda yashagan, u haqidagi yagona ma'lumotlar Doro I ga qarshi isyon ko'targan, dastlab muvaffaqiyat qozongan, keyinchalik mag'lubiyatga uchrab, asirga tushgan va qattiq qiynoq bilan o'ldirilgan. Shu tariqa xalq orasida uning mardligi afsonaga aylangan. Bunday obrazlarning vujudga kelishi xalqning ijtimoiy turmushi bilan chambarchas bog'liqdir. Farhod kabi pahlavonlar xalqning orzu-umidi bo'lgan. Xalq ana shunday ideal qahramonlar ularning turmushini yengillashtirishiga ishongan. X – XI asrlarda Farhodning tog' qazish, toshyo'narlik mahoratidan hikoya qiluvchi afsonalar juda ko'p bo'lgan. Bekobod tumanidagi Farhod tog'i, Xorazm viloyatidagi Devqal'a, Qoshg'ardagi Ming uy kabi geografik joylar nomi bilan bog'liq afsonalar Farhod kulti bilan bog'lanadi. Prof. I. Braginskiy "Shohnoma" va unga yaqin turgan bir qancha epik asarlar asosida afsonaviy sak qahramonlarining ro'yxatini tuzganda Farhod ismli qahramonni ham eslaydi. Muallifning xabar berishicha, Farhod Zovarning o'g'li, Zolning nabirasi. Afsuski, bu qahramon haqida mufassal ma'lumot saqlanmagan. "Shohnoma"da Afrosiyobning lashkarboshilari haqida so'z borganda ham uning Farhod ismli jangavor sipohsalori bor edi, deb eslanadi. B.Bartoldning "Mo'g'ullargacha bo'lgan Turkistondagi xristianlik haqida" deb nomlangan asarida VI asrda Suriyada yashagan iste'dodli yozuvchi Farhod haqida ma'lumot bor. Tarixchi Muhammad Bal'amiyning "Tarixiy Tabariy" asarida Farhod bilan Shirin munosabatiga oid bir lavha haqida hikoya qilinadi. Xusravning Shirin ismli kanizi bor edi, deb yozadi, Bal'amiy, - Farhod unga ko'ngil qo'yib, uning uchun Besutun tog'ini qazishga kirishgan edi. Farhod tomonidan qo'porilgan har bir tosh ushog'ini o'n kishi, balki yuz kishi o'rnidan qo'zg'ata olmaydi. Ular hozir ham turibdi². Farhod xalq tasavvurida ideal qahramon sifatida namoyon bo'lgan. X–XII

¹ С. Еркинов. Навоий "Фарҳод ва Ширин" и ва унинг қиёсий таҳлили. – Т.: Фан, 1971. – Б.71.

² Таърихи Табарий. Фанлар академияси Шарқшунослик институти, инв. № 8986, 300-бет.

asrlarda yashagan Og‘ochiy, Qatron Tabriziy, Farididdin Attor kabi shoirlar she‘rlarida Farhod qissasini qalamga olganlar.

Shirin –Sharq adabiyotiga oid tadqiqotlarda uning tarixiy shaxs ekanligi aytiladi. Tarixda mashhur bo‘lgan Shirin VI asr oxiri va VII boshlarida yashagan. Shirin to‘g‘risida dastlabki ma‘lumot VI asr oxiri va VII asr boshlarida yashagan Vizantiya tarixchisi Feofilakt Simokattaning “Tarix” kitobida uchraydi. Simokatta Shirinni xristian diniga mansub bo‘lgan rum qizi deyishga moyil bo‘ladi.¹ “Suriya anonim solnomasi” asarida Shirin Armiyanka deb ko‘rsatiladi. VII asr arman tarixchisi Sebeos kitobining Xusrav Parvez va Shirin to‘g‘risida hikoya qiluvchi qismida Shirin Sosoniylar davlatiga qarashli Xuziston viloyatidan edi deb ko‘rsatiladi². Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra Shirin Xusravning eng sevikli xotini bo‘lgan.

Navoiy dostonida Shirinni aql va hayoda go‘zal, Farhodga munosib, qahramon sifatida tasvirlagan. Shirin o‘zida barcha ma‘naviy fazilatlarni jo qilgan obraz. Uni bu dunyoning o‘tkinchi davr-u davroni qiziqitirmaydi. Asarda Shirin pok, samimiy muhabbatni, inson sha‘ni, qadr-qimmatini oliy o‘ringa qo‘yadi.

Manga ne yor-u ne oshiq havasdur,

Agar men odam o‘lsam, ushbu basdur. (“Farhod va Shirin”, 328-bet)

Shirin nomi ham qadimgi tarix asarlarida faqat Shirin tarzida emas, balki Sira shaklida ham uchraydi. “Avesto” kitobida suv ma‘budasi Ardivisura –Nohid tilga olinadi. O‘rta Osiyoning turli rayonlarida o‘tkazilgan arxeologik qazilmalar vaqtida ana shu suv ma‘budasining tasviri ishlangan buyumlar, haykalchalar topilgan. Ularda Advisuraning qo‘lida ko‘pincha suv idishi tasvirlangan bo‘ladi³. Eron tarixiga oid ko‘pgina asarlar muallifi E.Gibbon Shirinni *Sira* tarzida tilga olgan⁴. Bu Advisura Shirin shakliga ega bo‘lgunga qadar *Sura*, *Sira* kabi atalib kelingan. Suv ma‘nosini anglatgan Sira so‘zi *S* tovushining *Sh* tovushiga aylanishi bilan *Shir* –*Shira* shakliga ega bo‘lgan. *Shir* - tegishlilik, vositalik mazmunini anglatuvchi –*in* affiksini qabul qilib, *Shir-in* – suvga tegishli mazmunini anglatib qolgan bo‘lishi mumkin⁵.

Navbatdagi obraz Mehinbonu Armaniston o‘lkasini boshqaradigan malika. Bu ismning izohi – buyuk, ulug‘, ulug‘vor, vatan; bonu so‘zi begim, beka ma‘nolarini anglatadi. Navoiy asralarida ayollar aqlli, vafoli, ilm-fanda misoli dono. Shoir Mehinbonuni Momo Havvoga o‘xshatadi.

Qo‘pub gulruh harimin qildi ma‘vo

Nechukkim ravzai jannatni Havvo. (“Farhod va Shirin”, 265-bet)

¹ Феофелакт Симокатта. История, М, 1957, стр. 134

² “История епископа Себеоса”, Ереванб 1939, стр.44.

³ Г.Григорьев. Городище Тале-Барзу, Труды отд.

⁴ E.Gibbon, The decline and fall of the Roman empire, vol.V, London.1900, p. 62.

⁵ С.Еркинов Навоий “Фарход ва Шириин” и ва унинг қиёсий таҳлили. Т.: Фан, 1971.-Б. 23.

Uning Shirin xonasiga kirib kelishi, Momo Havvoning Jannatdan makon tutganiga qiyoslangan. Diniy rivoyatlarga ko‘ra, Olloh tomonidan yaratilgan birinchi inson Odam Ato jannatda jufti Momo Havvo bilan yashagan¹. Shoirning ta’rif berishicha, uning kelib chiqishi Faridunga borib taqaladi. Zoti Jamshidnikidan baland.

*Ki, Afridun sori borur nasabda,
Erur Jamshiddin ortuq hasabda.
Agarchi soya solmas boshig‘a toj,
Va lekin tojvarlardin olur boj. (« Farhod va Shirin »,259-bet)*

Boshiga toj soya solmasa ham ko‘p tojdorlardan boj oladi. Baytda keltirilganidek, shoir Mehinbonuda buyuk vatanparvar ayol obrazini gavdalantirgan. Mehinbonu Shirinning eng yaqin g‘amxo‘ri, himoyachisi, qadrdon xolasidir. Dostonda Shirin bilan bog‘langan biror lavha ularni bir-biridan ayro ko‘rsatmaydi. Shirin va Mehinbonu har bir ishda birdam va hamdam edilar.² Mehinbonu cheksiz mehr-muhabbatga ega inson timsoli. Shirinni nihoyatda e‘zozlashi, aziz tutishi buning yaqqol misolidir.

Mulkoro – so‘zning izohi: mamlakatni bezaydigan, yurtga oro ko‘rk beruvchi ma’nolarini ifodalaydi. Chin mamlakati podshohining tadbirli vaziri, Farhodning otabegi, uning salomatligi haqida hamisha qayg‘uradigan ma’naviy ota.

*Hamul Farhodg‘a erdi atobek,
Ko‘rib Farhod xud oni atodek, (“Farhod va Shirin”,95-bet)*

Vazirning sa’y –harakati bilan mamlakat obod edi . U el orasida Mulkoro nomi bilan mashhur edi. U Farhodga otadek bo‘lib, Farhod ham uni o‘z otasiday ko‘rar edi.

*Chekib afg‘onni Mulkoro atodek,
Kim ul Farhodg‘a erdi atobek. (“Farhod va Shirin”,217-bet)*

Farhod xazinadagi ko‘zgudan Shirinni ko‘rgach ahvoli yomonlashib hushini yo‘qotadi. Shunda Mulkoro Farhod uchun otalardek fig‘on tortadi. To‘rt qasr qurilishida me‘mor, donishmand, xoqonning o‘ng qo‘li, aql farosatli, tadbirli shaxs.

*Ki chun shah qildi Mulkoroni ma‘mur,
Binolar mulkidin qilmoqqa ma‘mur. (“Farhod va Shirin”,96-bet)*

Asar voqealar rivojida vazir yetakchi o‘rinni egallaydi. To‘rt faslga monand, ulug‘vor qasr qurilishida jonbozlik ko‘rsatadi. Farhodning maslahatgo‘yi. Uning komil inson bo‘lib yetishuvida Mulkoroning o‘rni beqiyos.

¹ Sharq hikoyati va rivoyatlari. –T.: Sharq.2015. –B.15

² Aziz Qajumov. Farhod va Shirin sirilari.-T.: Fofur Fuloim nomidaagi adabiёт va san’at1979.-B.136.

Shopur – fors-tojikcha, pahlaviycha shahzoda, shoh farzandi degan ma’nomlarni anglatadi. Navoiyda Shopur Farhodning do‘sti, usta rassom sifatida talqin etilgan. Dostonda Shopur nafaqat Farhodning do‘sti, balki Shirinning ham do‘stidir. Unday do‘stona birdamlik tuyg‘ulari Navoiyning o‘ziga yaxshi tanish edi. Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher, Muhammad Paxlavon kabi sadoqatli do‘stlarga ega bo‘lgan.¹

Sen ersang hamrohim jannat durur yo‘l

G‘araz bu ersa, bismillah, ravon bo‘l.

Bo‘lib Farhodg‘a Shopur munis,

Tutib oning bila sayr ichra majlis. (“Farhod va Shirin”, 255-bet)

Bu do‘stlik boshlariga musibat kelganda sinalgan do‘stlikdir. Xalqparvarlik, fidoiylik, sadoqat kabi mushtarak tuyg‘ular Shopur va Farhodni ikki yorti bir butun qilgan edi. Shopur do‘stining qayg‘usiga Sherik, quvonchiga hamroh bo‘la oladigan inson timsoli.

Bahrom – (Mirrih) Mars sayyorasining nomi. Qadimgi afsonalarga ko‘ra, ilmi nujumda Bahrom harbiy ishlar homiysi hamda yovuzlik, adolatsizlikka qarshi kurashuvchi pahlavon sifatida tasvirlangan. Dostonda ham Bahrom Farhodning o‘chini oladi. Yovuz Sheruyani Arman diyorida quvib, mamlakatda tinchlik, osoyishtalik o‘rnatadi. Navoiyning “Tarixi mulki ajam” asarida yozishicha, Eronning kuchsiz podsholaridan biri bo‘lgan. U ikki yarim yil podsholik qilgan. Bahrom obrazi dostonning oxirgi boblarida faollashadi. Farhodning sadoqatli do‘sti, ko‘kaldosh inisi. Sadoqatni otasi Mulkorodan o‘rgangan.

Dedi: “xoqong‘a elting bo‘yla e‘lom

Ki, topti bir-birin Farhod-u Bahrom.

Yetib Farhodning qabrini zohir,

Ul-u Shopur bo‘ldilar mujovir.(509-bet)

Bahrom Armaniston o‘lkasini dushmandan xalos qilgach, qo‘shinni Chinga jo‘natadi. O‘zi esa Shopur bilan Farhod qabri tepasida mujovir bo‘lib qolishadi.

Xusrav – fors-tojikcha; mashhur, nomdor, hukmdor kabi lug‘aviy ma’nomlarga ega. Xusravning laqabi Parvez – muzaffar, baxtiyor deganidir. U Sharq adabiyotida keng tarqalgan obraz. Tarixiy manbalarga ko‘ra, u sasoniy podsholardan. “Tarixi mulki ajam” da yozilishicha, Xusrav Parvez hukmronligi Muhammad alayhissalomning payg‘ambar etib yuborilishi davriga to‘g‘ri kelgan. Payg‘ambarimiz uni islom diniga da‘vat etib noma yuborganlar. U nomani yirtib tashlagan. Bu ishi bilan mulki va davlatig‘a qasd qilgan. Rasuli Akram s.a.v.

¹ Азиз Қажумов. Фарход ва Ширин силари.- Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1979 -Б.90.

mo‘jizasidan, mulki zavolga uchrab o‘g‘li Sheruya podshoh bo‘lgan¹. Xusrav obrazi o‘z nafsiga qul hiylakor hukmdor sifatida namoyon bo‘ladi. U manfaati yo‘lida hech kimni ayamaydi. Aynan u kuch-qudratidan razolat uchun foydalanadi.

Buzurg Ummid – Buzurg – ulug‘ buyuk; Ummid – orzu, tilak degan ma’nolarni ifodalaydi. U yer ostidan ko‘kkacha bo‘lgan hamma narsani biladi. Xusravning bilimdon vaziri. U bilimni makr-hiyla, yovuzlik yo‘lida sarf qiladi. Farhodni qo‘lga tushirib, o‘ldirib yuborish rejalarini birma-bir tuzadi. “Tarixi mulki Ajam”da Farhod, Shirin, Buzurg Ummid nomlari tarixiy shaxslar sifatida tilga olingan. Xusravning olamda husn-u latofat va jamol-u malohatda tengsiz Shirin ismli mahbubasi, Farhoddek raqibi, shuningdek, Buzurg Ummiddek asirining a’lami darajasidagi vaziri bo‘lgan.² Asar qahramonlari ismini sharhlashda ularning fe’l-atvorini ham ochib bergan ma’qul.

Dostondagi detallarni sharhlashda, shoirning maqsadini hisobga olish muhim. Samandar yog‘i, Sulaymon uzugi, Iskandar tilsimi, Jamshid jomi kabilar detallarni sharhlash, o‘quvchi oldidagi mavhum tushunchalarni oydinlashtiradi. Jamshid jomi, samandar yog‘i, Iskandar oynasi xayoliy fantastik timsollar hisoblanadi. Ularni sharhlashda afsonalarga tayanish asosli.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi - ta’lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlariga ajratgan holda o‘quv materialini o‘rganish yoki berilgan topshiriqni bajarishga qaratilgan ijodiy ish. Bu metod qo‘llanganda ta’lim oluvchilar darsda faol ishtirok etadi. Ta’lim beruvchi esa vaqtni tejash imkoniga ega bo‘ladi.

Sinf o‘quvchilari to‘rt guruhga bo‘linadi. Guruh sardorlari o‘qituvchi avvaldan tayyorlab qo‘ygan, rasmlil va matnli mozaikalardan birini tanlashadi.

Masalan: 1-guruhga, samandar qushining suvrati mozaikasi va u haqida ma’lumot beruvchi matndan tayyorlangan mozaika.

2-guruhga, Sulaymon uzugi suvrati mozaikasi va u haqida tayyorlangan matn mozaikasi. Uchinchi va to‘rtinchi guruhlariga Jamshid jomi va Iskandar oynasi surati va matnidan tayyorlangan mozaikalar beriladi. Guruhlar o‘zaro ichki guruhga bo‘linishadi. Bir guruhda olti kishi bo‘lsa, uchtasi rasmni tiklashga jalb etilsa, qolgan

¹ A.Navoiy. Tarixi mulki ajam. Tanlangan asarlar to‘plami. 8-jild. –T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi NMIU,2013. –B. 668.

² A.Navoiy. Tarixi mulki ajam. Tanlangan asarlar to‘plami. 8-jild. –T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi NMIU,201. - B.668.

uchtasi matnni tiklashga jalb etiladi. Ma'lum bir vaqt belgilanadi. Guruhlar topshiriqni bajarib bo'lishgach taqdimotlarini sinf taxtasiga ilishadi. Ramziy detallar haqida ma'lumot berishda sharhlash usulidan foydalanishadi. O'qituvchi ularni analiz qilib turadi hamda dars yakunida o'quvchilar uchun mavhum bo'lgan tushunchalarga oydinlik kiritadi, fikrlarni umumlashtiradi. Bu usul dars davomida sinab ko'rildi. Quyidagi tasvirlardan foydalanildi.

1.Samandar qushi. 2.Iskandar oynasi. 3.Sulaymon uzugi. 4. Jamshid jomi.

Asardagi joy nomlarini sharhlashda uzoq o'tmishga oid tarixiy faktlarga tayaniladi. Yunoniston hududida antik davrda yashagan faylasuflar haqida suhbat o'tkaziladi. Navoiy nega aynan shu hududni asarga kiritgani sharhlanadi. Bizga ma'lumki, Yunoniston hududida miloddan avvalgi asrlarda ilm-fan o'ta yuqorilagan davrlar bo'lgan. O'zgacha uslubdagi hashamatli amfiteatrlar, ibodatxonalar noyob arxitektura asosida qurilgan saroylar mavjud bo'lgan. Ayrimlari hozirgacha saqlanib qolgan. Shoir ham diniy, ham dunyoviy ilmlarni yaxshi egallagan. Buni asarlari qahramonlari misolida ko'rishimiz mumkin. "Farhod va Shirin" dostonida bir qancha dunyoviy ilmlarga urg'u beriladi. Farhod shu ilmlarni mukammal egallagan komil inson sifatida namoyon bo'ladi. Bu bilan mutafakkir diniy va dunyoviy ilmlarni

yoshlar yaxshi bilishi kerakligini targ'ib qilgan. Uning asarlarida ilmiy kashfiyotlarga ishoralar bor. Shoirning Chin o'lkasiga murojaat qilishi bejiz emas. Bu o'lkada qadimda san'at yaxshi rivojlangan. O'z-o'zidan ma'lumki, Navoiy san'at shaydosi bo'lgan. Doston boblarining muqaddima qismlarida ham Chin o'lkasini juda go'zal tarzda tasvirlaydi. Shoir dostonida Farhodning do'sti Shopurni rassom sifatida tasvirlaydi. Shopurning vatani Eron. Eronda qadimda moniylik oqimi bo'lgan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Moniy naqqosh, usta rassom bo'lgan. Shoir u haqida juda yaxshi bilimga ega bo'lgan. Insoniyatning ilk taraqqiyot bosqichlarida naqqoshlik san'ati bilan mashg'ul bo'lishi mutafakkirni hayratlantirgan bo'lsa ajab emas. Shuning uchun Navoiy Shopurni usta rassom sifatida tasvirlagan. Chunki Farhod ilm fan, san'at shaydosi, do'sti Shopur ham mahoratda undan kam bo'lmasligi kerak edi.

Alisher Navoiy "Tarixi mulki ajam" asarida dostonni yozishda tarixiy faktlarga tayanganligini yozadi. Shirinni arman qizi deb ta'riflashiga ma'lum bir asos bo'lgan bo'lishi kerak. Farhodning Arman o'lkasiga borib suv ochishi, u yerni obod qilish epizodi dostoniga behuda kiritilmagan. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Armanistonda islom dini va xristian dini vakillari o'rtasida kuchli to'qnashuvlar bo'lib o'tgan. Farhodning u yerni obod qilishi, Bahromning esa tinchlik o'rnatish voqealari, bizningcha, shuning uchun kiritilgan bo'lishi kerak. Shoir kuchli siyosatchi bo'lgan. O'z diyorida yoki jahonda sodir bo'layotgan voqealarga befarq bo'lmaganligi tayin. Navoiyning istagi yer yuzida doim tinchlik hukmron bo'lishi edi. Buni "Xamsa" dostonidagi boshqa asarlari misolida ham ko'rish mumkin.

Joy nomlarini sharhlashda “**Xarita**”, “**Suhbat**” metodlaridan foydalanish o‘rinli. Sinf taxtasiga maxsus tayyorlangan xaritalar ilinadi. Suhbat asosida xaritalarda tasvirlangan inshoot yoki tarixiy shaxs, biror bir voqea tasvirlari yuzasidan suhbat o‘tkaziladi.

Xulosa

Sharhlab o‘qitish asarni har tomonlama, ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda yondashishdir. Mumtoz matnning mazmun-mohiyatini anglash, o‘quvchining yosh xususiyatini inobatga olib, matnni sharhlash, o‘qituvchidan muntazam izlanishni talab qiladi. Adabiyot o‘qituvchisi vaqtli adabiy nashrlarda, ilmiy-adabiy to‘plamlarda e‘lon qilinayotgan mumtoz namunalar, xususan tasavvuf bitiklari talqin va tahlil qilingan maqolalarni muntazam ravishda, o‘rganib borishi lozim¹. O‘quvchilar Hazrat Navoiyning “Xamsa” dostoni bilan tanishar ekan, uning zamiridagi ramziy, majoziy ma‘nolarni hamda badiiy ifodalarda aks etgan jozibani anglashi o‘qituvchining adabiy mahorati orqali amalga oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. M.Rajabova, Z.Amanova. O‘quv qo‘llanma. Navoiyshunoslik. Buxoro davlat universiteti. –B.4.
2. Q. Ergashev. “Nasri xamsayi Benazir”. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi.2009-yil.51-son.
3. Tursunova M. Madrasalar ta’limida adabiyot o‘qitish usullari. –T.: Mumtoz so‘z, 2017. –B.31.
uz.m.wikipedia.org.
4. T. Mahkamova .Madrasalar ta’limida adabiyot o‘qitish usullari . –T.: Mumtoz so‘z,2017. –B.34.
5. Safo Matjon. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. –T.: O‘qituvchi, 1996. – B.124.
6. Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at 1-jild. –T.: Sharq, 2016. –B.507.
7. Najmiddin Komilov. Ma’nolar mahzani. – T.: Tamaddun, 2012. – B. 4.
8. Najmiddin Komilov. Ma’nolar mahzani, - T.: Tamaddun, 2012. –B.3.
9. Q. Yo‘ldoshev. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1996. –B. 63.

¹V.Qodirov . Mumtoz adabiyot: o‘qitish muammo va yechimlar. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi,2009. –B.122.

10. Adabiyot. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari 9-sinfi uchun darslik. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. –B. 82.
11. С. Еркинов. Навоий “Фарҳод ва Ширин “и ва унинг қиёсий таҳлили. – Т.: Фан, 1971. – Б.71.
12. Тарихи Табарий. Фанлар академияси Шарқшунослик институти, инв. № 8986, 300-бет.
13. Феофелакт Симокатта. История, М, 1957, стр. 134.
14. История епископа Себеоса. Ереван. 1939, стр.44.
15. Г.Григорьев. Городище Тале-Барзу, Труды отд.
16. E.Gibbon, The decline and fall of the Roman empire, vol.V, London.1900, p.62.
17. С.Еркинов Навоий “Фарҳод ва Ширин “и ва унинг қиёсий таҳлили. Т.: Фан, 1971.-Б. 23.
18. Sharq hikoyati va rivoyatlari. –Т.: Sharq.2015. –В.15.
19. Азиз Қаяумов. Фарҳод ва Ширин сирлари.-Т.: Гофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1979.-Б.136.
20. Азиз Қаяумов. Фарҳод ва Ширин сирлари.-Т.: Гофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат, 1979.-Б.90.
21. А.Navoiy. Tarixi mulki ajam. Tanlangan asarlar to‘plami. 8-jild. –Т.: G‘ofur G‘ulom nomidagi NMIU, 2013. –В. 668.
22. А.Navoiy. Tarixi mulki ajam. Tanlangan asarlar to‘plami. 8-jild. –Т.: G‘ofur G‘ulom nomidagi NMIU, 2013 . –В.668.
23. V.Qodirov . Mumtoz adabiyot: o‘qitish muammo va yechimlar. –Т.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. –В.122.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA BADIY ASARLAR VOSITASIDA MILLIY TUYG‘ULARNI SHAKLLANTIRISHDA OILANING O‘RNI

Bozorova Ziyoda

TERDPI Ta’lim tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim)
mutaxassisligi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolaladai milliy tuygularni shakllantirishda badiiy asarlardan foydalanish hamda oilada milliy tuygularni shakllantirishda ota onalarga pedagogik maslahatlar, ahamiyatga molik bo‘lgan jihatlar haqida atroflicha fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: oila, milliy tuyg‘u, ertak, maqol, topishmoq, ijod, rivojlanish, munosabat

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF NATIONAL FEELINGS IN PRESCHOOL CHILDREN THROUGH ARTISTIC WORKS

ABSTRACT

In this article, the use of artistic works in the formation of national feelings in preschool children, as well as pedagogical advice to parents and important aspects in the formation of national feelings in the family, are discussed in detail.

Key words: family, national feeling, fairy tale, proverb, riddle, creativity, development, attitude.

KIRISH

Mustaqillik davridagi islohotlarning birinchi bosqichida butun xalqni, asosan, yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk insonlar qilib tarbiyalashda ko‘zda tutilgan maqsadlarga erishildi. Bu davrda yosh avlod milliy qadriyatlar va an’analarning tub mohiyatini bilishdi. O‘tmishda ajdodlarimizning jahon fani ravnaqiga qo‘shgan buyuk ta’limoti bilan yaqindan tanishdi. Boshqacha aytganda, yosh avlod o‘zligini angladi.

Islohotlarning ikkinchi bosqichida, yosh avlod o‘zligini anglash natijasi o‘laroq, ma’naviy-ahloqiy, diniy-ahloqiy, ma’daniy-estetik, ma’naviy-marifiy, huquqiy va jismoniy jihatdan qarashlari chuqurlasha boshladi.

Darhaqiqat, Maktabgacha talim tashkilotlarida talim-tarbiya ravnaqi, bolalarning milliy g'ururini tarbiyalash va yuksaltirish singari ijtimoiy-pedagogik vazifalarni amalga oshirishda kuchli ijtimoiy siyosat yaratib bergan imkoniyatlar salmog'i katta bo'lib, bunda tarbiyaviy ishlar yuqoridagi masalani sifatli hal qilishga yo'naltiridi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir oila va davlat barkamol avlodni tarbiyalash uchun qayg'urishi lozim. SHaxs ma'naviyati, uning dunyoqarashi, insonning tasavvur va e'tiqodiga aloqador ko'nikmalar majmui asosan oilada shakllanadi. Shu ma'noda, oila—haqiqiy ma'naviyat o'chog'i, tarbiya o'chog'i, tarbiya omili va muhitidir. Binobarin, milliy mafkuramizga xos ilk tushunchalar inson qalbi va ongiga, avvalo oila muhitida singadi. Bu jarayon bobolar o'giti, ota ibrati, ona mehri orqali amalga oshiriladi.

Oila, uning asrlar mobaynida saqlanib kelinayotgan muqaddas an'analari orqali yoshlarda Vatanga muhabbat, iymon, e'tiqod, ma'suliyat, vatanparvarlik, insonparvarlik, ilmga ishtiyoq va madaniyat ko'nikmalari shakllanadi. Zero, har bir fuqaro oilaning jamiyatdagi o'rni va vazifasini, Vatanning ostonadan boshlanishini tushunmasdan turib, o'zini mukammal inson deb his qila olmaydi.

Shu bois, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarini yoshlikdan xalq va yurt taqdiri uchun fidoiylilik tuyg'usini shakllantirish mafkuraviy tarbiyada muhim o'rin tutadi. Buning uchun bola xayotining dastlabki yillaridan boshlab uni narsalar olami bilan tanishtirishning milliy an'alarimizga xos shakllarini qo'llash lozim. Yuqoridagi tilga olingan tarbiya shakllarini amalga oshirishning eng qulay yo'li-avvalo ota-onalarning ma'naviy bilim saviyasini oshirish, ularda sog'lom tafakkur va zamonaviy dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu esa ota-onaning oldidagi, el-yurt oldidagi burchini to'g'ri anglashini, insonning dunyoga kelishi va komil topib rivojlanishiga oid qonuniyatlarni puxta bilishini, oilaviy munosabatlar doirasida milliy urf-odat va an'alarimizni eng nodirlarini turmushga singdirish orqali bolalarda milliy g'urur va qadriyatlarga mehr-muhabbatni o'yg'otishni, ularni mustaqil fikrlaydigan kishilar qilib tarbiyalashni taqozo etadi. Binobarin, ota-onalik shunday ma'suliyatli vazifaki, uning jamiyatimiz manfaatiga mos tarzda amalga oshirilishi uchun inson ham ma'naviy jihatdan ham psixologik jihatdan tayyor bo'lishi kerak.

Kasbni puxta egallash va fidokorona mehnat qilish uchun ilm qanchalik zarur bo'lsa, fozil farzandlar tarbiyalash va ularni insonlarga nafi tegadigan darajada yetuk qilib tarbiyalash uchun ham bilim shunchalik muhimdir.

Shuning uchun ham oila muqaddas hisoblanib, unga hayot maktabi deya ta'rif beradilar. Maktabgacha yoshdagi bola uchun oila – birinchi vatan, ijtimoiy hayotning birinchi pog'onasidir.

Vatanparvarlik tushunchasining negizi bolaning kindik qoni to'kilgan yerdan boshlanadi. Zero milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash ham oiladan boshlanishi lozim. Ana shu tarzda, Vatan tushunchasi – oila tushunchasi singari yaqin bo'lib boradi va oila a'zolarining har biriga, ularning shuuriga iliqlik baxsh etadi. Bu iliqlik Vatan tuyg'usini bola ongida shakllanishiga olib kela boshlaydi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda milliy tuyg'ularni shakllantirish jarayonida oilaning kattalari-bobolar, momolar, yaqin qarindosh –urug'lar ham bevosita ishtirok etadi. Azaliy udumga binoan, bola tarbiyasida ota-onasidan ham ko'ra bobo va buvilarning ta'siri kuchliroq bo'ladi. Ular oiladagi ma'naviy muhitning boshqaruvchilari hisoblanadi. Bunday tarbiya an'anasi buyuk ajdodlarimiz taqdirida muhim o'rin tutadi.

Masalan, Amir Temurning nevarasi tarbiyasi bilan ularning onasi emas, ulug' bibilari –buvilari shug'illangan. Xususan, SHohruh Mirzo singari temuriy shahzodalar Saroymulxonim qo'lida tarbiya topgan.

Bundan besh yuz ellik yil avval yashab ijod qilgan buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy bolani uyni yoritadigan va oilaga baxt-quvonch keltiradigan nur deb hisoblaganlar. Alisher Navoiy bolalar oilada va maktabda intizomli bo'lishlari va o'zlarining odobli ekanliklarini ko'rsatishlari kerakligini ham ta'kidlab o'tgan edi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda

Alisher Navoiy tarbiya usuli sifatida namuna ko'rsatishga alohida e'tibor berar va kishilarni, ayniqsa yoshlarni yaxshi kishilardan o'rganishga, ulardan ibrat olishga, ularning davrasida bo'lish, ular bilan tez-tez suhbatlashishga chaqirar edi. U bola tarbiyasida ota-onalarning ibрати tuz'risida shunday yozadi:

Farzand ato qullug'in chu odat qilg'ay ,
Ul odat ila kasbi saodat qilg'ay,
Har kimki atog'a ko'p rivoyat qilg'ay,
O'g'lidan anga shu ish siroyat qilg'ay.

Milliy g'ururni singdirishda asrlar mobaynida shakllangan, avloddan-avlodga bebaho meros sifatida o'tib kelayotgan urf-odat, marosim va bayramlar ham milliy mafkuraning asosiy g'oyalarni singdirishda muhim omil bo'ladi. Xususan, Mustaqillik, milliy Navro'z bayrami, buyuk siymolar, Xotira va qadirlash kuni kabi bayram va marosimlarimizdan jamiyat hayotiga zamonaviy mazmun baxsh etish yo'lida oqilona foydalanish zarur.

XULOSA

Xulosa sifatida har bir oila o‘z farzandini sevadi. Hech kim ulardan yomon va baxtsiz insonlar yetishib chiqishini istamaydi. Farzandning har bir yutug‘i ota-onaning yuragini tog‘dek ko‘taradi, faxr va g‘urur tuyg‘ularini vujudga keltiradi. Lekin ota-onaning maqsad va niyatini farzandlar qanday tushunadilar, bu maqsadlarni amalga oshirish uchun ular qanday yo‘l va vositalardan foydalanadilar, bular nihoyatda murakkab masalalardir. Agar oila ma’nosiz hayot kechirsa, faqat shaxsiy huzur – halovati bilan mashhul bo‘lsa, bularning hammasi bolaning ma’naviy qiyofasiga salbiy ta’sir etmasdan qolmaydi, albatta. SHuning uchun ota-onalar uchun oila tarbiyasi, avvalo o‘z-o‘zini tarbiyalashdan bo‘lmog‘i kerak. Ota-onalarning eksak ijtimoiy ongi bolalarda ham shunga mos ong tarkib topishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.J.Mutalipova "Xalq pedagogikasi" Fan va texnologiya nashriyoti 2015-yil.
2. Hasanboyeva O. "Oila pedagogikasi" –Toshkent: Aloqachi, 2007. 287-289 b.
3. Kayumova N.M., Ro‘ziyeva M.M.“Oilada bolalarni xalq merosi vositasida ma’naviy-ahloqiy tarbiyalashda xalq pedagogikasining o‘rni “Uchinchi renessans davrida Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning roli” mavzusidagi talabalarning Ilmiy-amaliy anjumani materiallari 102-104-b
4. Mamedova M.M. Oilada bolalarning shaxs xususiyatlarini shakllantirishda xalq pedagogikasining ahamiyati “Uchinchi renessans davrida Maktabgacha ta’lim va tarbiyaning roli”mavzusidagi talabalarning Ilmiy-amaliy anjumani materiallari 546-549-b

TIJORAT BANKLARIDA AKTIV OPERATSIYALARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Norboyev Olimjon Xolmamatovich
QarshiDU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada tijorat banklarida aktiv operatsiyalarni boshqarish samaradorligini oshirish bo'yicha mavjud holat tahlili va ularni bartaraf etish muammolari keltirilgan.

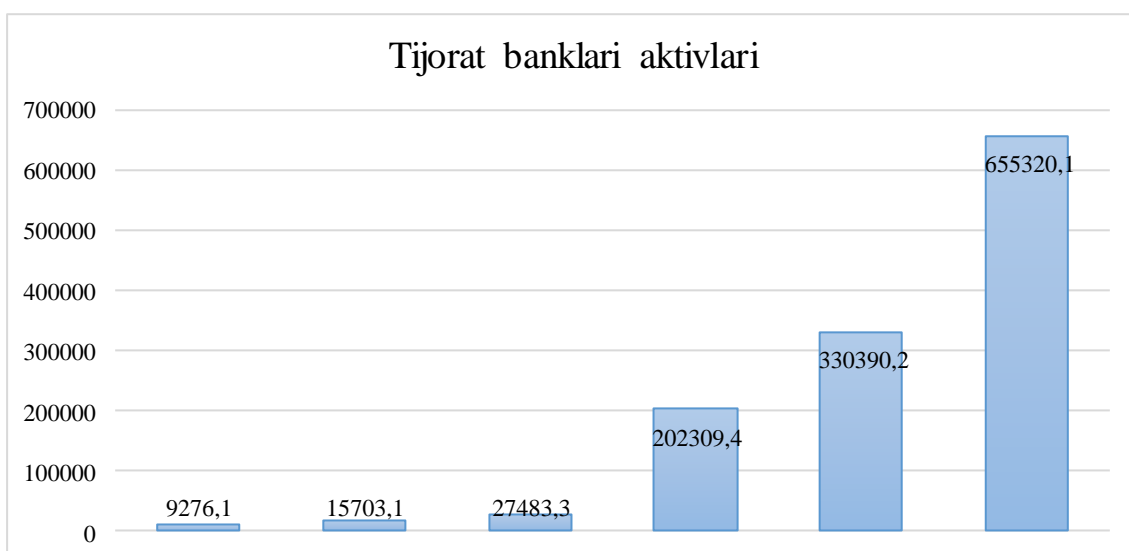
Kalit so'zlar: bank, iqtisodiy resurslar, salohiyat, aktivlar, kredit, diversifikatsiya, mulkchilik shakllari.

Mamlakatimizda bank tizimining barqaror rivojlanishida riskdan himoyalanih va daromad keltiruvchi aktivlarni ko'paytirishda bank tizimi boshqaruvini to'g'ri yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank mahsulotlariga tayangan holda aktiv tarkibidagi resurslarni tubdan o'zgartirish mexanizmini bank aktivlarini iqtisodiy jarayonida ikki tomonlama tavsiflash kerak, deb hisoblaymiz.

Birinchidan, aktivlar bank mahsuloti sifatida, resurslarni mulk sifatida ularning mavjud ekanligidir.

Ikkinchidan, aktivlar iqtisodiy salohiyatini amalga oshirish natijasi sifati ekanligidir.

1-rasm. Tijorat banklari aktivlari qiymati¹ (mlrd. so'm).

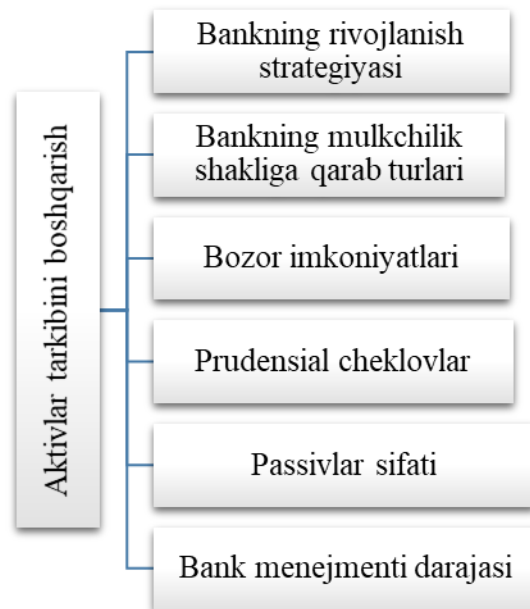
¹www.cbu.uz O'zR Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Aktivlarni birinchi nuqtai nazardan ko‘rib chiqishdan aktiv va passivlarni bir-biriga muvofiqlashtirib boshqarishni nazarda tutadi, ya’ni yagona bank mahsulotini boshqarishdir. Ikkinchi nuqtai nazar aktivlarni mustaqil tizim sifatida, resurslar bilan bog‘lamasdan boshqarishni nazarda tutadi. Foydali boshqarish uchun iqtisodiy rejada aktivlarni ikkala tavsiflari ham muhimdir. Aktivlarni mustaqil tizim sifatida o‘rganish aktivlarni o‘ziga xos sifatini topishga imkon beradi va bu, o‘z navbatida, ularni boshqarishda ishlatish imkonini beradi. Bularga kompleks va integrallashgan yondashuv aktiv va passivlarni alohida o‘rganish jarayonida bo‘lgan tizimli xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi.

Hozirgi vaqtda respublikamiz banklari aktivlarini boshqarishni mikrodaraja usulida, ya’ni bank darajasida ishlashga harakat qilinmoqda. Bank aktivlarining to‘g‘ri boshqarilmasligi bankning kredit portfelini samarali diversifikatsiya qilinmasligiga olib keladi. Markaziy bank esa makrodarajada tijorat banklarni aktivlariga iqtisodiy normativlarni o‘rnatish orqali boshqarmoqda.

Bank aktivlari tarkibini boshqarish jarayoni o‘zida bankning erishmoqchi bo‘lgan maqsadiga erishishda kerakli yo‘nalishda ekanligini aniqlovchi omildir. Bank aktivlari bankning mahsuloti ekanligini hisobga olsak uni boshqarish jarayonida ko‘pgina risklarga duch kelamiz. Modomiki, riskga barcha aktivlar moyil ekan, turli xatarlarni boshqarishning alohida uslublarini ko‘rsatgan holda hamda aktivlarning alohida turlarini boshqarish xususiyatlarini ajratib ko‘rsatgan holda boshqarishni umumiy strategiyasini ishlab chiqish kerak. Banklarda aktivlarni boshqarishning bir nechta maqsadi o‘rnatilishi mumkin, natijada ko‘p mezonli masalani yechishga to‘g‘ri keladi. Bunda bank aktivlarini rejalashtirish boshqarishda asosiy o‘rinni egallaydi, chunki rejalashtirishda boshqarishning maqsadi aniqlanadi. Maqsadni bilmasdan xohlamagan joyiga borib qolish mumkin. Maqsadlar rejali vazifalarda, normativlarda, limitlarda, aktivlar yo‘nalishini tanlashda o‘rnatilgan ustunligida aniqlab beriladi. Boshqaruv jarayonini tashkiliy jihatdan ta‘minlash uchun ish tartibi va qoidalari ishlab chiqiladi, masalan, ssuda berish va uning to‘lanishi, mijoz holatiga ko‘ra risk darajasini o‘rnatish yoki ular orqali amalga oshirilayotgan boshqa aktiv operatsiyalar.

Ammo, bank filiallarida aktivlarni boshqarishni tashkil etish funksiyasi zaif bo‘lib, banklarda operatsiyalarni o‘tkazishning shaxsiy tartibi mavjud emas va boshqarishni tashkil etish vazifasi bank tomoni dan tarqoq amalga oshiriladi. Ko‘pincha banklarning tanazzulga uchrashi aynan yomon menejment, jumladan aktiv operatsiyalarni yetarli darajada emasligi bilan izohlanadi. Shuning uchun zamonaviy shart-sharoitlarda bu funktsiyaning ahamiyatini oshirish kerak.

2-rasm. Aktivlar tarkibini boshqarishga ta'sir etuvchi omillar¹.

Aktivlar tarkibini to'g'ri boshqarishni yo'lga qo'yish orqali bank daromadlarini oshirishga erishish mumkin. Yuqoridagi 2-rasmda aktivlar tarkibini boshqarishga ta'sir etuvchi omillarni ko'rishimiz mumkin.

Bank aktivlarini boshqarishda amalga oshirilayotgan keyingi vazifa muvofiqlashtirishdir. U yordamida bank bo'limlari bilan xodimlar, faoliyat turlari va bank mahsulotlari o'rtasida uyg'unlik o'rnatiladi.

Modomiki, bank aktivlari mahsulotni bir necha turlarida namoyon etilgan ekan, ular o'rtasida aniq bir o'zaro munosabat o'rnatilishi kerak, u yoki bu mahsulot ishlab chiqarayotgan bo'limlar ishini muvofiqlashtirish lozim. Mablag'ni jalb etuvchi bo'lim faoliyati ham muvofiqlashtirilishi darkor, chunki aktiv operatsiyalar mavjud mablag' doirasida amalga oshiriladi. Bank aktivlari turlari kengaytirilsa, bank tarmoqlarining filiallari o'ssa muvofiqlashtirish funksiyasi ahamiyati o'sishi mumkin.

Tartibga solish bank menejmenti funksiyasi sifatida, bankning aktivlari tizimi bo'lgan holda, yuklatilgan dinamik tizim parametrlarini qo'llab-quvvatlash faoliyatini namoyon etadi. Tartibga solish jarayonida yuklatilgan tizimdan chiqib ketishini, ya'ni normadan chetga chiqishlarni to'g'rilaydi. Aktivlarni tartibga solishning quroli: normativlar, standartlar, rejali vazifalar, prinsiplar va boshqalar. Tartibga solish nazorat organi sifatida Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Tijorat banki aktiv operatsiyalar yuzasidan bank faoliyatini tartibga solish normativlarini o'rnatadi.

Bank menejmenti va aktivlarini boshqarishda o'z qo'llanishni talab qiladigan universal qonunlardan biri tenglik qonunidir. Bu qonun faqat miqdoriy tenglikni emas, balki nazariyani sifat parametrlarini optimal tanlashni talab etishdan kelib

¹ Muallif ishlanmasi.

chiqadi. Ushbu qonun boshqaruvchi va boshqarilayotgan tizim, shuningdek bu tizimni alohida elementlari o'rtasida tenglikni talab etadi. Tenglik qonuniga rioya qilish, tashqi muhit ta'siriga moyil turg'un hamda dinamik tizimida majburiydir. Ushbu qonunga rioya qilish tizimning ishonchliligini ta'minlaydi, ya'ni uning elementlari o'rtasida tenglikni saqlaydi. Agar bu tenglik buzilsa, tuzilish aloqalarining uzilishi kelib chiqadi.

Bank aktivlariga nisbatan ushbu qonunni qo'llash aktiv turlari o'rtasida foydali munosabatni saqlashni talab etadi. Shuningdek, aylanish muddati va sifatiga ko'ra bog'liq bo'lgan aktivlar va passivlar o'rtasida ham tenglikni saqlash talab etiladi. Aylanishga ko'ra aktivlar va passivlar tengligini baholash uchun o'rtacha tortilgan aktiv muddatlarini o'rtacha tortilgan passiv muddatlariga ko'ra munosabati sifatida muddatli transformatsiyasi koeffitsiyentini ko'zda tutish kerak.

Yuqorida keltirilgan boshqarish jarayonlari yuzasidan biz "Xalq banki" ATBning aktivlarni boshqarish jarayonini tahlil qilgan holda, aktiv operatsiyalarini boshqarish bo'yicha quyidagi takliflarni berdik:

1. Respublikamiz tijorat banklari kredit operatsiyalarining daromadligiga salbiy ta'sir etuvchi omillardan biri kredit portfeli diversifikatsiya darajasining past ekanligi hisoblanadi.

Kredit portfelini to'g'ri diversifikatsiya qilinishi, ularning daromadligini ta'minlashga yordam beradi. Mamlakatimizning yirik tijorat banklari kreditlarining 35-40 foizi bitta tarmoq korxonalariga berilgan kreditlardan iboratdir. Bu esa, tijorat banklari kredit portfelining diversifikatsiya darajasi past ekanligidan dalolat beradi. Chunki xalqaro bank amaliyotida qabul qilingan meyoriy ko'rsatkichga asosan tijorat banki kreditlarining 25 foizdan ortiq qismi bitta tarmoq korxonalarida yoki bitta sohada to'planib qolmasligi lozim.

Respublika AT "Xalq banki" aksionerlik tijorat bankining 2022yilda bank kredit portfeli 2020 yilga nisbatan 6384,8 mlrd so'mga yoki 151 foizga ortib 18792 mlrd so'mni tashkil qildi. Shundan jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar 2019,0 mlrd so'mga yoki 144 foizga ortib, 6581,2 mlrd so'mni tashkil etdi. Yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar 4159,5 mlrd so'mga yoki 156 foizga ortib, 8976,3 mlrd so'mni tashkil qildi. Yakka tartibdagi tadbirkorlarga ajratilgan kreditlar 206,3 mlrd so'mga yoki 155 foizga ortib, 578,5 mlrd so'mni tashkil qilgan. Korporativ mijozlarga ajratilgan kreditlar esa 2656,1 mlrd so'mni tashkil qilgan. Ushbu tarmoqlarni moliyalashtirishga asosiy e'tibor berilganligi bank tavakkalchiligini oshiradi. Xalqaro bank amaliyotida qabul qilingan meyoriy ko'rsatkichlarga asoslangan holda kredit portfelini boshqa tarmoqlarga ham teng taqsimlanishi bankning daromadiga, barqarorligiga, likvidliligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Daromad keltiruvchi aktiv salmog'ini oshirish lozim. AT "Xalq banki" jami aktivlari 2022 yilda 2020 yilga nisbatan 9076,0 mlrd so'mga yoki 52 foizga jami 26411 mlrd so'mni tashkil etdi. Jami kapital 2021 yilda 4869,0 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa 2022 yilda 4929,3 mlrd so'mni tashkil qildi, ya'ni 1,2 punktga ortgan. Ammo birgina kredit operatsiyalarini emas, balki bankka daromad keltiruvchi operatsiyalar hajmini kengaytirish lozim. Bank aktivlari tarkibida uzoq va qisqa muddatli aktivlar o'rtasidagi farq yuqori bo'lib, uzoq muddatli kreditlar 2734,2 mlrd so'mni, qisqa muddatli kreditlari esa 623,4 mlrd so'mni tashkil qiladi. Ma'lumki, qisqa muddatli kreditlar, noan'anaviy kredit operatsiyalari lizing, trust, faktoring operatsiyalariga ko'proq mijozlarni jalb etish bank daromadi hajmini oshiradi. 2022-yilda aholi omonatlari 7189757,0 mln so'm bo'lib, 2020-yilga nisbatan 14,7 foizga o'sgan. 2022 - yilda bankning kredit qo'yilmalari 21019047,4 mln so'm bo'lib, 2020-yilga nisbatan 20,5 % ga oshgan. Bankning qimmatli qog'ozlarga jalb qilingan investitsiyalari bank aktivlari hajmidagi salmog'i juda past 548,9 mln so'm bo'lib, bu holat esa, respublikamiz tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar rivojlanmaganligini ko'rsatadi. Qimmatli qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalar rivojlantirish, ular aktivlarini samarali boshqarishga, likvidliligi va daromadliligini ta'minlashga xizmat qiladi. Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq aktiv operatsiyalarni davlatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar hajmini oshirish yo'li bilan rivojlantirish evaziga emas, balki korporativ qimmatli qog'ozlarga qiladigan investitsion operatsiyalari hajmini oshirish yordamida amalga oshirish lozim. Banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi ishtirokini kengaytirish orqali yo'lga qo'yish lozim.

3. Tijorat banklarining aktivlarining likvidliligi va daromadliligi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikning optimal darajasini yuzaga keltirish, kassali aktivlarni yirik miqdorda to'planib qolishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida bankning depozit siyosatini takomillashtirish yo'li bilan ularning depozit bazasi tarkibida transaksion depozitlarning salmog'ini pasaytirish lozim. Bundan tashqari, tijorat bankining foizli daromadlarini oshirish maqsadida, ssudalarning bank aktivlari tarkibidagi salmog'ini oshirish, forfeyting operatsiyalarini rivojlantirish zarur. Tijorat banki aktivlarini riskka tortish tizimini Bazal qo'mitasining uslubiy-meyoriy ishlanmalaridan to'laqonli tarzda foydalanishni yo'lga qo'yish orqali takomillashtirish maqsadga muvofiq. Kreditlardan olinadigan foizli daromadlarning yalpi daromad hajmidagi salmog'ining barqarorligini ta'minlash maqsadida kreditlarning brutto aktivlar hajmidagi salmog'ini pasaytirishga yo'l qo'ymaslik, kreditlar foiz stavkalarining keskin tebranishining oldini olish, muddati o'tgan kreditlar hajmidagi salmog'i ko'rsatkichining meyoriy darajasini ta'minlash kerak:

Yuqoridagi keltirilgan taklif va xulosalarni bank amaliyotida qo'llash aktiv operatsiyalarni boshqarish samaradorligini oshirishi, shu bilan bir qatorda tijorat banklari rivojlanishini, barqarorligi va bank tizimiga bo'lgan ishonchni yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining Yangi tahriri, T.: "O'zbekiston", 01.05. 2023 <https://lex.uz/docs/6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun, T.: "O'zbekiston", 1995.
3. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun, T.: "O'zbekiston", 1996.
4. "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
5. Лаврушин О.И., Банковский менеджмент. Учебник. – М.: КНОРУС, 2010. – 560 стр.
6. Rashibov O.Yu. va boshqalar. Pul, kredit va banklar. Darslik. –T.: Cho'lpon, 2011. -328 bet.

BANK TIZIMIDA AN'ANAVIY OPERATSIYALAR ORQALI TIJORAT BANKLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH

Norboyev Olimjon Xolmamatovich

QarshiDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bank tizimida an'anaviy operatsiyalar orqali tijorat banklari raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha mavjud holatlar tahlili va ularni hal etish muammolari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tijorat bank, bank tizimi, xizmatlar, innovatsiyalar, onlayn xizmatlar, CRM, FinTECH.

Jahonda tijorat banklarining raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omillaridan biribankning rivojlanish strategiyasini to'g'ri tanlashdir. Ayniqsa Global COVID-19 pandemiyasi sharoitida bank xizmatlaridan foydalanishning onlayn shakllari iste'molchilar tomonidan tezkor o'zlashtirilishi, banklarda mijozlar bilan ishlash jarayonlarida samarali innovatsion strategiyasini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. «2020 yil davomida chakana bank mijozlarining qariyb 85 fozi onlayn bank xizmatlaridan foydalanishgan».¹

O'zbekistonda «banklar faoliyatiga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish hamda banklararo valyuta bozori «onlayn» platformaga o'tkazilishi va bank moliya bozorida raqobatni oshirish masalasi» belgilab olingan bo'lsada, tijorat banklarida raqobatbardoshlik darajasi pastligi va ularning mijozlarga xizmat ko'rsatish turlarining yetarlicha diversifikatsiyalanmaganligi, mavjud xizmatlarning esa samaradorligi va natijaviylik darajasi pastligi, tanlangan mijozlar to'lovlari bo'yicha kechiqishlar va boshqa muammolar banklarning rivojiga to'sqinlik qilmoqda. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash bo'yicha belgilangan vazifalar doirasida: 2022 yilda yillik inflyatsiya darajasini 9 foizgacha va 2023 yilda 5 foiz hamda fiskal taqchillikni 3 foizgacha pasaytirish choralari ko'rib, keyinchalik inflyatsiya va Davlat budjeti taqchilligi ushbu ko'rsatkichdan oshmasligi ta'minlab borilishi; Bunda, davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026 yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushi 60 foizgacha chiqarilishi ko'zda tutilgan².

¹ World Fintech Report 2020. ©2020 Capgemini. www.capgemini.com.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992- sonli farmoni. 2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2020. – № 6 (766). – 32-b.

Tijorat banklarida mijozlarga yo‘naltirilgan marketing siyosatini ishlab chiqish zarurati, avvalo, raqobatli bozorda mijozlarning ehtiyojlarini to‘liq qondirish va sof raqobat sharoitida daromad yaratish qobiliyatini uzoq muddat saqlashga yo‘naltirish imkoniyatini ifodalovchi strategik maqsadlarni belgilashga qaratiladi. Jahonning rivojlangan mamlakatlari bank tizimida mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarni boshqarish (CRM – customer relationship management) amaliyoti keng qo‘llanildi. CRM o‘z mohiyatiga asosan dasturiy mahsulot yoki texnologiya ham emas, balki «mijozga yo‘naltirilganlik» hamda biznesni doimiy rivojlantirish bo‘yicha maqsadli strategiyani shakllantirishga asoslangan tamoyildir. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan bank-moliya tizimini isloh qilish va mustahkamlash bo‘yicha maqsadli strategiyalar banklarning kapitallashuv darajasini oshirish, iqtisodiyotni kreditlash ko‘lamini kengaytirish, ko‘rsatilayotgan bank xizmatlari spektorlarini ko‘paytirish, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda bank tizimining rolini oshirish imkonini beradi. Bank xizmatlari sifatini yanada oshirish hamda tadbirkorlik subyektlari bilan to‘laqonli hamkorlik munosabatlarini o‘rnatish uchun tijorat banklarining ish uslublarini tubdan yaxshilash, aholi va xo‘jalik subyektlarining bank tizimiga ishonchli institutsional hamkor sifatida qarash lozim. Tijorat banklarining mijozlar bilan munosabatlarini boshqarish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish bank menejmentining asosiy vazifasi hisoblanib, qaror qabul qilishga imkon beruvchi tashkiliy iqtisodiy mexanizmdan foydalanish, qaror qabul qilish samaradorligini oshiradi. Qaror qabul qilishning asoslilikini oshirish uchun tijorat bankining iste‘molchilar segmentlari va ular bilan doimiy ishlash borasida axborotlar bazasini shakllantirib borish lozim. Tijorat banklarida mijozlar bilan munosabatlarni samarali tashkil etish va marketing siyosatini yuritishda segmentlash strategiyalari, bank xizmatlaridan mijozlar qoniqishini oshirishga yo‘naltirilgan strategiyalari, rag‘batlantiruvchi kommunikatsiya strategiyalari, mijozlar bilan munosabatlarda motivdan foydalanish, segmentlash strategiyalari eng muhim yo‘nalishlardir. Tijorat banklarida mijozlar bilan ishlash siyosatining iyerarxiyasi mijozlarga «sodiqlik dasturlari» deb nomlanuvchi strategiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Bunday dastur bankning o‘z mijozlari bilan munosabatlarining muhim elementi hisoblanib, O‘zbekiston tijorat banklari amaliyotida foydalanish samarali marketing siyosatini yurishni ta‘minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi bank xizmatlari bozorida tijorat banklari o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini yuzaga chiqarishga qaratilgan harakatlar mijozlar bilan ishlash siyosatini takomillashtirish va taqdim etilayotgan xizmat turlarini sifati va ko‘lamini oshirish bilan birga bank xizmatlari turini kengaytirib borish, mijozlarga qo‘shimcha qulayliklar yaratish siyosati asosiy yo‘nalishga aylangan. O‘zbekiston

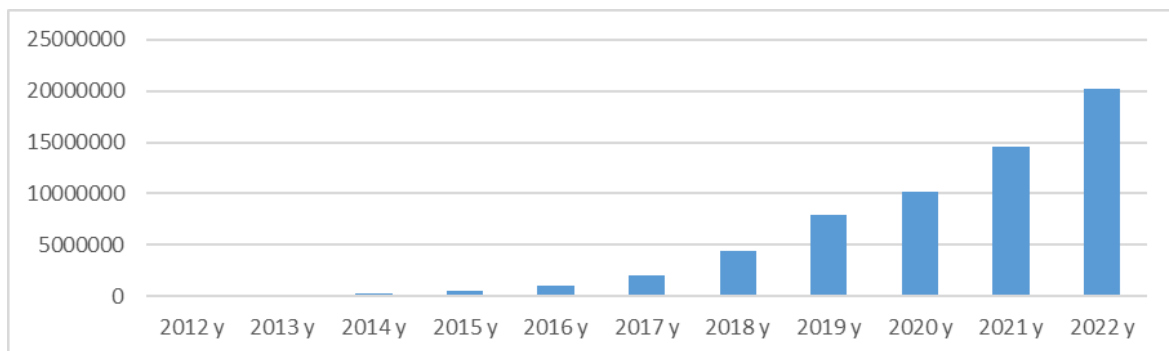
bank xizmatlari bozorida raqobat muhiti shiddat bilan shakllanayotganligi tijorat banklarida xizmatlari sifati va ko‘lamini oshirish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirish muammosini qo‘ygan. Globallashuv jarayoni, raqobatbardoshlikning haddan ziyod rivojlanishi, tijorat banklarining transformatsiya jarayonini yanada faollashtirish, mijozlarga ko‘rsatilayotgan bank xizmatlarini yangi bosqichga olib chiqish zaruratini ham yuzaga keltirgan. Yuqoridagilar bilan bir qatorda raqobat muhiti va dinamik o‘zgaruvchan bozor sharoitida O‘zbekiston tijorat banklarida mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishda quyidagi vazifalarni hal etish muammolari mavjud: xalqaro moliya institutlarining mamlakatga kirib kelishi va zamonaviy onlayn bank xizmatlari yuzaga kelishi natijasida tijorat banklarining funksional vazifalarini tubdan o‘zgartirish va xalqaro bank xizmatlari bozoriga samarali integratsiyasini ta‘minlash; mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish va ular bilan samarali ishlash usullarini joriy etish va ta‘minlash yo‘li bilan har bir mijozga individual yondashish bilan standart texnologiyalar uyg‘unligiga asoslangan mijozlar bilan ishlashning yangi falsafasini joriy etish; bank sohasini diversifikatsiya qilish – banklar tomonidan taqdim etiluvchi xizmatlar turini kengaytirish va mablag‘larni qarz olishning (obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni chiqarish) bankdan tashqari usullarini rivojlantirish; zamonaviy texnologiyalar asosida axborot texnologiyalari va aloqa vositalarini rivojlantirish va natijada moliya-kredit tashkilotlari faoliyatining mintaqaviy va milliy sohasini kengaytirish; mablag‘ jalb qilish sohasida ham, kredit xizmatlarini ko‘rsatish sohasidam bank tizimi ichida raqobatni rivojlantirish. davlat tomonidan tartibga solish bilan bog‘liq bank xizmatlari bozorida narxlar raqobatining cheklanishi, shuningdek, bankning foyda keltirmaydiganyuqori foiz stavkalari mavjudligi; menejment tizimini takomillashtirish va bank mahsuloti sifatini nazorat qilish va mahsulotni bozorga olib chiqish bo‘yicha samarali milliy marketing siyosatini ishlab chiqish. Innovatsiyalarning faol va tezkor amalga oshirilishi banklar raqobatbardoshligini oshirish, ularning xalqaro moliyaviy muhitga uyg‘un kirib borishiga yordam beradi. Moliyaviy texnologiyalarning bosqichma-bosqich evolyutsiyasi nazariyasiga ko‘ra, birinchi bosqich «FinTech 1.0» davrida yetakchi rolni an‘anaviy institutlar, asosan mavjud texnologiyalardan foydalangan banklar egallagan bo‘lsa, keyingisi «FinTech 2.0» deb nomlangan bo‘lib, umumiy foydalanish uchun bankomatni joriy etish texnologiyalari tobora faolroq qo‘llanila boshlagan. Elektron bank va raqamlashtirish davrida hisoblangan FinTech 3.0 moliya bozorida innovatsiyalar esa bank xizmatlari ko‘rsatuvchi bozor subyektlari doirasidan chiqishgacha olib keldi. Bozor rivojlanishining zamonaviy bosqichini ajratib olishga ehtiyoj tobora ortib borishi prognozlangan, bu esa FinTech 4.0. hisoblanadi. Statistik tahlillarga ko‘ra, bank

xizmatlari eng rivojlangan mamlakatlar hisoblangan AQSH, Xitoy, Braziliya, Yaponiya va Hindiston singari mamlakatlarda dunyodagi bankomatlarning 50 %dan ortig'i joylashgan bo'lib, on-layn bank tendensiyalari rivojlanishi aynan bankomatlar soniga bog'liq degan xulosaga kelgan. Banklar tomonidan texnologik yechimlardan foydalanishning ko'p yillik tarixi ularning hozirgi kunda an'anaviy xizmat ko'rsatish sohalari orasida eng yaxshi innovatsiya sifatida tan olinishiga sababdir. Bu ularga yanada rivojlanish uchun mustahkam asos yaratadi. Dunyo bo'ylab bank bozori vakillari yangi texnologiyalarni yaratish va rivojlantirishda faol ishtirok etishlarini ko'rsatuvchi ko'plab amaliy tadqiqotlar buni tasdiqlaydi. So'nggi zamonaviy xizmat turlari sifatida sinergiya samarasini yuzaga chiqarish imkonini beruvchi raqamlashtirish (ya'ni jarayonlarni avtomatlashtirish), shuningdek, iste'molchilar bilan munosabatlarni raqamlashtirish nuqtai nazaridan ham ko'rinadi. Sun'iy intellekt, blokcheyn va bulutli texnologiyalardan keng foydalanish asosiy innovatsiyalardir. Bunday innovatsiyalar banklar tomonidan amalga oshirilayotgan so'nggi innovatsion tendensiyalardir. Masofaviy bank xizmatlarini ko'rsatish turli bank operatsiyalarni masofadan amalga oshirish imkoniyatini beradigan xizmatlar kompleksidir. Buning uchun bank muassasasiga tashrif buyurmasdan turib kompyuter yoki mobil telefondan foydalanish kifoya. Masofaviy texnologiyalar mijozga bank xizmatlaridan foydalanishda maksimal qulaylik va bank bilan ishlash jarayonida vaqt hamda moliyaviy xarajatlarni minimallashtirish imkonini beradi. Masofadan xizmat ko'rsatish tizimi mijozlarga taqdim etilayotgan xizmatlarning xarakteriga ko'ra ikki turga bo'lish mumkin: - informatsion; - tranzaksion. Informatsion banking mijozlarga moliyaviy ma'lumotlarni taqdim etishga yo'naltirilgan bo'lsa, tranzaksion banking moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Masofaviy bank xizmatlarining asosiy tamoyili mijoz va bank o'rtasida turli axborotlarning masofadan almashinuvi hisoblanadi. Bunda bank tomonidan mazkur amaliyotning xavfsizligi ta'minlanadi. Bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish tizimlarining turlari: Bank-Mijoz – bu kompyuter orqali amalga oshiriladigan tizim bo'lib, bunda mijozning kompyuteriga maxsus dastur o'rnatiladi. Ushbu dastur kompyuterda barcha mijoz ma'lumotlarni saqlaydi (asosan to'lov hujjatlari va hisobvaraqlardan ko'chirmalar). Bank va mijozning kompyuteri o'rtasida modem orqali to'g'ridan-to'g'ri aloqa amalga oshiriladi. Internet-banking – bu mijozlarning depozit hisobvaraqlarini, jumladan bank kartalariga ochilgan hisobvaraqlarini, internet orqali boshqarish huquqini beruvchi tizimdir. Bu xizmat turi mijozning masofadan bank bilan bog'langan holda real vaqt davomida to'lovlarni o'tkazish uchun mo'ljallangan tizimdir. Foydalanuvchi tizimga veb-brauzer orqali qiradi. Internet-banking tizimi bankning vebserverida joylashtiriladi. Foydalanuvchi

bankning veb-saytida barcha o'z ma'lumotlari (to'lov hujjatlari va hisobvaraqlardan ko'chirmalar)ni ko'rib chiqish imkoniyatiga ega. Internet-banking xizmati orqali mijoz o'z ish joyida yoki boshqa o'ziga qulay sharoitda: to'lovlarni o'tkazish; to'lov o'tishi bosqichlarini kuzatish; barcha hisobotlarni olish kabi amaliyotlaridan istalgan vaqtda foydalanish imkoniyatini yaratadi. Internet-banking orqali mijoz o'z ish joyidan internet orqali bank saytiga ulanib, o'z hisobraqamiga tushayotgan pullarni ko'rishi va pul o'tkazmalarini tayyorlab bankka uzatishi mumkin bo'ladi. Mobil banking tizimi internet-banking texnologiyasi asosida yaratiladi. SMS-banking – bu bank mijozlarga ularning depozit hisobvaraqlaridagi hamda bank kartalariga ochilgan hisobvaraqlaridagi operatsiyalar haqida SMS ko'rinishdagi ma'lumotlarni olish tizimidir. Hisobvarag'idan ma'lumot olish uchun mijoz bankning maxsus telefon raqamiga belgilangan SMS-so'rovni yuborish kerak.

Mijoz uchun SMS-banking xizmati quyidagi amallarni bajarish imkoniyatlarini beriladi:

- hisobvarag'iga kelib tushgan mablag'lar;
- hisobvarag'idan qilingan xarajatlar;
- hisobvaraq balansi;
- kun davomida o'tkazilgan bank operatsiyalari haqida operativ ma'lumot olish.

1-rasm. Masofadan bank xizmatlarini ko'rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning soni¹

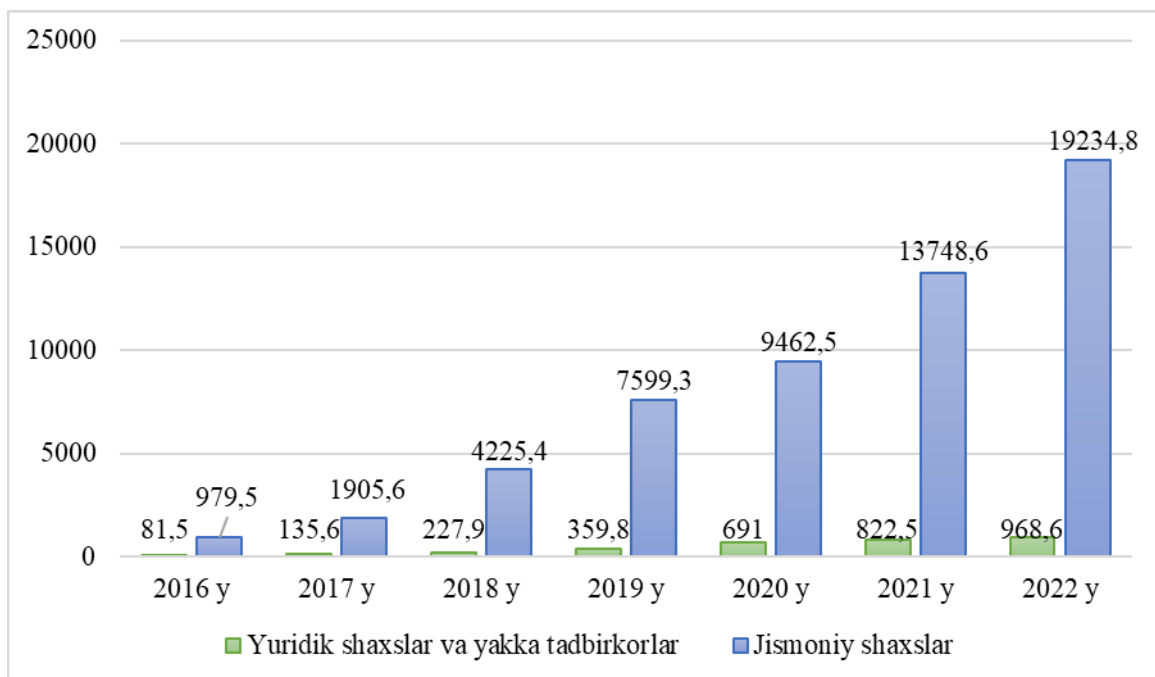
1-rasmda masofadan bank xizmatlarini ko'rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni 2012-2022 yillar holati o'rganilgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2012 yilda 56735 kishi bo'lgan bo'lsa, 2022 yil 1 yanvar holatiga ko'ra esa, 356 barobar ko'pni ya'ni, 20203384 kishini tashkil qilmoqda. Bundan xulosa qilsak bo'ladiki, ushbu tizimlardan foydalanish talabi juda ham ortib bormoqda. Bugungi kunda aholi tijorat banklarining mobil ilova dasturlari orqali real vaqt rejimida kartadan kartaga pul o'tkazish (P2P) operatsiyalarini bajarish, soliq, budjet, kommunal va boshqa to'lovlarni amalga oshirish, mikroqarz olish va kreditlarni so'ndirish, onlayn

¹www.cbu.uz O'zR Markaziy banki ma'lumotlari

omonatlarni rasmiylashtirish, depozit hamda ssuda (kredit) hisobvaraqlarini masofadan ochish, xalqaro bank karta hisobvarag‘idan to‘lovlarni amalga oshirish, onlayn konversiya operatsiyalarini amalga oshirish va boshqa masofaviy bank xizmatlaridan keng foydalanmoqda.

O‘z navbatida, korxonalar va tashkilotlar uchun bank hisobvaraqlarini masofadan boshqarish tizimlari orqali real vaqt rejimida bank hisobvaraqlaridagi mablag‘larni tasarruf etish va to‘lovlarni amalga oshirish, valyuta mablag‘lari sotib olish (konvertatsiya) uchun buyurtmanomani elektron shaklda xizmat ko‘rsatuvchi bankka yuborish, oylik ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlarni o‘tkazish uchun elektron qaydnomani bankka uzatish va boshqa xizmatlardan foydalanish bo‘yicha imkoniyatlar yaratildi. Mamlakatimiz bank tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy yo‘nalishlari bank xizmatlari bozorida erkin raqobat muhitini ta‘minlashga qaratilmoqda va asosiy e‘tibor xorijiy bank filiallarini respublikamizda tashkil etishga qaratilmoqda.

2-rasmda masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning turlari bo‘yicha 2016-2022 yillar holati o‘rganilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2016 yilda 81500 yuridik shaxslar hamda 979500 jismoniy shaxslar foydalangan bo‘lsa, 2022 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra bu ko‘rsatkich 968600 yuridik shaxs hamda 19234800 jismoniy shaxsni tashkil qilmoqda. Bundan xulosa qilsak bo‘ladiki, ushbu tizimlardan foydalanish talabi juda ham ortib bormoqda.

2-rasm. Masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning soni (turlari bo‘yicha ming.)¹

¹ www.cbu.uz O‘zR Markaziy banki ma’lumotlari

Mahalliy tijorat banklari uchun yirik xorijiy kredit tashkilotlarining filiallariga nisbatan raqobatli imkoniyatlar yetarlicha emas. Ayniqsa, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish jarayonlarida bunday kamchiliklar yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra, mahalliy tijorat banklarida mijozlar bilan munosabatlarni samarali boshqarish va mijozlar siyosatini o'zgartirish maqsadga muvofiqligi, xususan, uni umumiy boshqaruv tizimiga kiritish lozimligini belgilab beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda tijorat banklarida mijozlar bilan ishlash bo'limining boshqaruv mexanizmi quyidagicha bloklarda o'z aksini topgan:

1) Mijoz to'g'risida ma'lumot, quyidagilarni aniqlashni o'z ichiga oladi: mijozning asosiy xususiyat va ko'rsatkichlari; biznesning tuzilishi; mijozlarni rivojlantirish yo'nalishlari; mijozning fikr-mulohazalari; mijoz biznesining xayotiylik davri; mijozlarning boshqa banklar bilan munosabatlari tarixi.

2) Qo'shimcha mezonlar bo'yicha mijozlarning yuqori darajada ixtisoslashgan guruhlashga yo'naltirilgan segmentatsiyasi, masalan: mijozlar hajmi; sohaga aloqadorligi; mijozning joriy daromadlari; mijoz va bank uchun ustuvorlik.

3) Xizmat ko'rsatish modeli: mijozlar menejerlari va mahsulot mutaxassislari vakolatlari tizimi; xizmat ko'rsatish sifatini oshirish tizimi.

4) Jarayonlar va mahsulotlar: sohaga bog'liq ravishda turli xil mijozlar uchun integral mahsulot yechimlarini ishlab chiqish; mijozlarga xizmat ko'rsatishning ochiq, sodda va ishonchli jarayoni; o'zaro ta'sir qilishning qulaykanallari.

5) Munosabatlar madaniyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: xodimlarning mentalitetidagi o'zgarishlar, ya'ni mijozlar xulq-atvori; xodimlarning malakasi va motivatsiyasi darajasi; kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish dasturi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida mijozlar bilan munosabatlarni samarali tashkil etish orqali quyidagi muammolarini hal etish mumkin:

- banklarda xizmat ko'rsatish sifati va ularning raqobatbardoshligini oshirishga erishiladi, masofaviy bank xizmati orqali vaqt cheklovi olib tashlanadi, ya'ni mijoz o'z hisobraqamini haftasiga yetti kun, kuniga yigirma to'rt soat davomida boshqarish imkoniga ega bo'linadi;

- zamonaviy interaktiv xizmat turlarida vaqt cheklovidan tashqari, mijozning geografik holatiga ham e'tibor berilmaydi. Bank mijozi, dunyoning istalgan nuqtasidan o'z tranzaksiyalarini o'tkazishi uchun imkoniyatlar yaratilib, tranzaksiyalar qisqarishi hisobiga raqobatbardoshlik oshadi;

- yangi bank mahsulotlarini yaratish, amaliyotga tatbiq etish yoki mavjud moliyaviy xizmatlarni masofaviy aloqa vositalari bilan uyg'unlashtirish va o'zaro integratsiyasini oshirish orqali banklararo raqobat sharoitida bankning raqobatbardoshlik ko'rsatkichi oshishi;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining Yangi tahriri, T.: "O'zbekiston", 01.05. 2023 <https://lex.uz/docs/6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun, T.: "O'zbekiston", 1995.
3. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun, T.: "O'zbekiston", 1996.
4. "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
5. Лаврушин О.И., Банковский менеджмент. Учебник. – М.: КНОРУС, 2010. – 560 стр.
6. Rashibov O.Yu. va boshqalar. Pul, kredit va banklar. Darslik. –T.: Cho'lpon, 2011. -328 bet.
7. www.cbu.uz

HUQUQ DARSLIK LARI VA ULARGA QO‘YILADIGAN ZAMONAVIY TALABLAR

Yakubjonov Nuriddin Ravshan o‘g‘li

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti
Milliy g‘oya, ma‘naviyat asoslari va huquq ta‘limi
yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
nuriddinyakubjonov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada huquq darsliklari ularga qo‘yiladigan zamonaviy talablar, bugungi kunda o‘quvchilarning huquqiy bilimini oshirish qaratilgan chora-tadbirlar haqida.

Kalit so‘zlar: ta‘lim, tarbiya, huquq, huquqiy ong, huquqiy madaniyatni, axborot, texnologiya, QR-kod.

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о современных требованиях к учебникам права, мерах, направленных на повышение правовых знаний учащихся сегодня.

Ключевые слова: образование, обучение, право, правосознание, правовая культура, информация, технология, QR-код.

ABSTRACT

This article is about modern requirements for law textbooks, measures aimed at increasing the legal knowledge of students today.

Key words: education, training, law, legal consciousness, legal culture, information, technology, QR-code.

Bugungi zamonaviy ta‘lim tizimida huquq fanlari o‘qitish ilim-fan taraqqiyoti natijalari, shuningdek zamonaviy axborot - kommunikatsiya texnologiyalari joriy qilinishi huquq darsliklarini yangilanib borishiga olib kelmoqda. Zamonaviy huquq darsliklari o‘quvchilarni bilimlarni tez va oson o‘zlashtirishga, ularni mustaqil va erkin fikrlash, olingan bilimlarni takomillashtirish, o‘quvchilarni egallagan bilim va ko‘nikmalarini amaliyotda qo‘llay olishini ta‘minlash kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 17-mart 2022 yildagi PF-89-son Farmoniga asosan Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta‘minlash hamda huquqiy

xizmat ko'rsatishda adliya organlari va muassasalari faoliyati samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi dasturining 38-bandida, Xorijiy olimlarni jalb etgan holda yangi avlod darsliklarini yaratish. Bunda darslikni yozishda mavzularni o'zlashtirish oson bo'lishi uchun yangicha usul, jumladan zamonaviy axborot-texnologiyalari imkoniyatlari va QR-kodlardan foydalanish to'g'risida kompleks chora-tadbirlar belgilab qo'yilgan.

Ta'lim tizimining sifatini oshirish maqsadida:

- yuridik adabiyotlar ro'yxatini shakllantirish;
- shakllantirilgan ro'yxat asosida yuridik adabiyotlarni tayyorlash va to'plash;
- “Yuridik kutubxona” elektron tizimini joriy qilish¹.

Huquqiy darslik ta'lim turining maqsad va vazifalarini qamrab olgan, bilim oluvchilarning yoshi va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda o'z darsliklari bo'ladi. Darslik nazariy ma'lumotlardan tashqari, amaliy-tajriba va sinov mashqlari bo'yicha zarur ko'rsatmalar beriladi. Bunda o'quvchilarga mustaqila izlanishlari uchun topshiriqlar, turli-xil metodlar yordamida mavzuni mustahkamlash va nazorat savollari, egallangan bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish uchun test savollari beriladi.

O'quv adabiyotlarining shakli va turlari.

O'quv adabiyotlari oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari, malaka talablari, o'quv reja va fan dasturlari asosida muayyan o'quv fani bo'yicha zarur nazariy va amaliy bilimlar, o'quv materiallari, uslubiyot va didaktik ma'lumotlar ilm-fan, madaniyat, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlari, jahon tajribalari asosida tizimli bayon etilgan nashr bo'lib, asosan ikki xil shaklda tayyorlanadi: an'anaviy (bosma) o'quv adabiyotlari va elektron o'quv adabiyotlari.

An'anaviy (bosma) o'quv adabiyotlari — ta'lim oluvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlari, o'quv materiallari va ma'lumotlar hajmi, shriftlar, qog'oz sifati, muqova turi va boshqa ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda matbaa usulida tayyorlanib chop etilgan nashr;

Elektron o'quv adabiyotlari — zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interaktiv usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatlariga ega bo'lgan elektron majmua².

Darslik-o'quv fani, uning biror yo'nalishi yoki tarkibiy qismining davlat standartlariga va o'quv dasturiga mos holda, yuqori ta'lim muassasalari tomonidan tasdiqlangan sistemali ravishda bayon etilgan o'quv mahsulotidir.

¹ <https://lex.uz/uz/docs/-5914998>

² <https://lex.uz/docs/-3970451>

Elektron o'quv adabiyotlari bilim oluvchilarning tasavvurini kengaytirishga, dastlabki bilimlarini rivojlantirishga va chuqirlashtirishga, qo'shimcha ma'lumotlar bilan ta'minlashga mo'ljallangan bo'lib, ko'proq chuqurlashtirib o'qitiladigan fanlar bo'yicha yaratiladi.

Uzluksiz ta'lim tizimi o'quv-tarbiyaviy jarayonida o'quv adabiyotlarining quyidagi turlari qo'llaniladi: darslik, o'quv qo'llanma, lug'at, izohli lug'at, ma'lumotlar to'plami, lektsiyalar kursi, lektsiyalar to'plami, metodik ko'rsatma, metodik qo'llanma, sharh, dayjest, elektron darslik, ma'lumotlar banki va boshqalar.

Huquqiy elektron darslik - kompyuter texnologiyasiga asoslangan o'quv uslubini qo'llashga, mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy ma'lumotlarning har tomonlama samarali o'zlashtirilishiga mo'ljallangan bo'lib:

- o'quv va ilmiy materiallar faqat verbal (matn) shaklda;
- o'quv materiallar verbal (matn) va ikki o'lchamli grafik shaklda;
- multimedia (ko'p axborotli) qo'llanmalar, ya'ni ma'lumot uch o'lchamli grafik ko'rinishda, ovoqli, video, animatsiya va qisman verbal (matn) shaklda;
- taktil (his qilinuvchi, seziladigan) xususiyatli, o'quvchini «ekran olamida» stereo nusxasi tasvirlangan real olamga kirishi va undagi obyektarga nisbatan harakatlanish tasavvurini yaratadigan shaklda ifodalanadi.

Hozirgi kunda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan QR-kodli huquq darsliklar yaratilmoqda bunda o'quvchilarni bilim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. QR-kod mazmun-mohiyatiga asosan ingliz tilidan olingan bo'lib, "QuickResponse" so'zlarning qisqartmasi hisoblanadi va "tezkor javob" ma'nosini bildiradi. *Unda oddiy matn, audio yozuvlar, video roliklar, 3D formatdagi shakllar va boshqa shu kabi boshqa internet resurslari bo'lishi mumkin. Hozirgi kunda kameraga ega zamonaviy telefonlar kvadrat ko'rinishdagi tasvir ostida yashiringan ma'lumotlarni oson o'qish imkoniyatini beradi.*

QR-koddan foydalanishning afzalliklari:

- darslikka elektron resurslarni bog'lash imkoniyatini yaratadi;
- darslikning o'qishligini oshiradi, darslik sahifalarining ixchamlashishiga olib keladi va o'quvchi qiziqishini orttiradi;
- ushbu turdagi kodlashning ommabopligi, birinchi navbatda, texnologiyalarning rivojlanishi, zamonaviy kompyuter texnologiyalari va telefonlarning keng tarqalgani. Bunda QR-kodni o'qish uchun kompyuter texnologiyalari va mobil telefonga "QR Code Reader" dasturi o'rnatilgan bo'lishi kifoya;
- darslikni nafaqat boyitadi, shu bilan birga keyingi chop etilgunicha o'tadigan 5 yil davomida bo'ladigan o'zgarishlarni davriy ravishda internet resurslari hisobiga to'ldirib borish imkoniyatini yaratadi;

— darslikka kiritilgan nazariy va amaliy mashg‘ulotlarga oid qo‘shimcha internet manbalaridan foydalanish imkonini beradi;

— o‘quvchilarni qo‘shimcha qiziqarli yangiliklardan matn, audio, video shaklida xabardor qilib borishni ta‘minlaydi;

— darsliklarga ilova qilinadigan multimedialar uchun sarflanayotgan mablag‘larning iqtisod qilinishiga erishiladi¹.

Ma‘lumotlar banki - axborot texnologiyalarining imkoniyati va vositalari asosida yaratilgan, statik va dinamik rejimi tuzilgan, tovush va rangli tasvirlar bilan ta‘minlangan, katta hajmdagi axborotlarni o‘z ichiga qamrab olgan va ularni turli ko‘rinishda (jadval, diagramma, gistogramma, matn, rasm, va hokazo) bera oladigan, o‘quv jarayonida bilim oluvchilar tomonidan o‘z ustida mustaqil ishlashi va o‘z bilimlarini nazorat qilishi uchun qo‘llaniladigan, doimiy ravishda to‘ldirib boriladigan, keng doirada foydalanishga mo‘ljallangan, tegishli vakolatli davlat tashkilotida qayd etilgan sohalar bo‘yicha ma‘lumotlar to‘plami.

O‘quv qo‘llanma - darslikni qisman to‘ldiruvchi, muayyan fan dasturi bo‘yicha tuzilgan va asoslarining chuqur o‘zlashtirilishini ta‘minlovchi, ayrim bob va bo‘limlarni keng tarzda yoritishga yoki amaliy mashq va mashg‘ulotlar yechimiga mo‘ljallangan nashr hisoblanadi. Huquq fanlari uchun O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.

O‘quv qo‘llanmada muayyan mavzular darslikka nisbatan kengroq yoritiladi.

Lug‘at - aniq bir tartibda joylashgan so‘zlar (yoki so‘z birikmasi, idiomalar va hokazo) to‘plami, ularning mazmuni, ishlatilishi, kelib chiqishi, boshqa tildagi tarjimasi to‘g‘risida ma‘lumot beruvchi yoki so‘zning tushunchasi, u bilan belgilanuvchi predmetlar haqida axborot beruvchi nashr.

Izohli lug‘at - so‘zlarning mazmunini izohlaydigan, har bir so‘zning grammatik, etimologik va stilistik tavsifi berilgan, ularni qo‘llashga oid misollar va boshqa ma‘lumotlar keltirilgan, qo‘shimcha adabiyot sifatida foydalaniladigan nashr.

Ma‘lumotlar to‘plami - foydalanishga qulay shaklda yaratilgan muayyan fanni yoki ta‘lim yo‘nalishini o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan, isbot talab qilmaydigan ma‘lumotlar, ilmiy ko‘rsatkich va o‘lchamlar, turli belgi va raqamlardan, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, amaliy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalaridagi qisqa ma‘lumotlardan tashkil topgan nashr.

Ma‘lumotlar to‘plamida bir qator muhim ilmiy-amaliy masalalarni yechish namunalari keltirilishi lozim.

Leksiyalar kursi - fanning o‘quv dasturi bo‘yicha undagi barcha mavzularning asosiy mazmuni qisqa yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan,

¹ <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/umumii-urta-talim/3995.htm>

foydalaniladigan asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar ko‘rsatilgan, o‘z-o‘zini nazorat qilishga oid savollar turkumi, mavzuga tegishli tayanch atama hamda iboralar keltirilgan nashr, leksiyalar kursining nomi tegishli fan nomi bilan ataladi.

Leksiyalar to‘plami - muayyan fanning o‘quv dasturi bo‘yicha undagi ayrim mavzularning asosiy mazmuni qisqa yoritilgan, birlamchi yangi bilimlarni olishga qaratilgan, foydalaniladigan asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar ko‘rsatilgan, o‘z-o‘zini nazorat qilishga oid savollar turkumi, mavzuga tegishli tayanch atama va iboralar keltirilgan, davriy ravishda ilmiy-tadqiqot izlanishlar asosida yangilanib turiladigan, ta‘lim muassasalarining ilmiy (pedagogik) kengashi tavsiyasi bo‘yicha chiqariladigan kichik adadli tarqatma material.

Metodik (uslubiy) ko‘rsatma - muayyan fanning o‘quv dasturi bo‘yicha kurs ishlari (loyihalari), laboratoriya va amaliy ishlarni bajarish tartibi aniq va batafsil ifodalangan hamda ushbu fan bo‘yicha talabalarda zarur amaliy ko‘nikmalar hosil qilishga mo‘ljallangan, ta‘lim muassasalarining ilmiy (pedagogik) kengashi tavsiyasi asosida nashr etiladigan kichik adadli tarqatma material.

Metodik qo‘llanma - o‘qituvchilar (professor-o‘qituvchilar) va bilim oluvchilar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda bir darsning maqsadi, dars o‘tish vositalari va ulardan foydalanish usullari, darsning mazmuni, amaliy mashg‘ulotlar, qo‘shimcha topshiriqlar va boshqalar haqida tavsiyalar bayon qilinadigan, ta‘lim muassasalarining ilmiy (pedagogik) kengashi tavsiyasi asosida chop etiladigan nashr. Sharh - jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadigan me‘yoriy-huquqiy hujjatlarni, shuningdek, bahsga loyiq asarlarni, g‘oyalarni, fikrlarni va ta‘riflarni izohlovchi, muayyan masalalar yechimini ko‘rsatuvchi, keng ommaga mo‘ljallangan qo‘shimcha adabiyot sifatida foydalaniladigan nashr.

Dayjest - ilmiy, ilmiy-uslubiy, o‘quv, davriy adabiyotlar, davlat va turli tashkilotlar faoliyatiga tegishli qonunlar qarorlar, nizomlar mazmunining qisqacha bayoni va sharhi keltirilgan, sohalarga oid ma‘lumotlar to‘plami sifatida foydalaniladigan davriy nashr.

O‘quv adabiyotlariga qo‘yiladigan talablar.

Huquq adabiyotlar, ta‘lim turlarining xususiyatlaridan va nashr shaklidan qat’iy nazar barcha o‘quv adabiyotlar quyidagi umumiy talablarga javob berishi kerak:

- davlat ta‘lim standartlari (davlat talablari) asosida tayyorlanishi;
- ta‘lim-tarbiya jarayoniga hamkorlik pedagogikasi va o‘qitishning interaktiv uslublarini tatbiq qilishda ko‘mak berishi;
- tegishli o‘quv fanining nazariy amaliy rivojlanishida, uzoq va yaqin o‘tmishdagi boy intellektual merosimizning o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatishi;

- intellektual insonparvarlik g'oyalarining aks ettirilishi, insonning tabiat va ijtimoiy hayotda o'ta mas'uliyatligini anglatishga qaratilishi;
- vatanparvarlik va milliy g'urur hissini shakllantirishi, mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish;
- ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishi, ta'lim-tarbiya uzviyligini ta'minlashi;
- bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish, qiziqish uyg'ota oladigan va mustaqil fikrlashga yo'naltira oladigan xususiyatlarga ega bo'lishi;
- bilim oluvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilishi, mustaqil ta'lim olishga qiziqish uyg'otishi;
- yuqori darajada umumlashtirilgan va zamonaviy ilmiy bilimlarga asoslangan ma'lumotlar (qonunlar, ayniyatlar, tasniflar, va hokazo) dan tashkil topishi;
- illyustratsiyalarga boy, ko'rgazmali tasvir va badiiy-uslubiy jihatdan amaliy faoliyatga qaratilgan bo'lishi;
- bilim oluvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olishi; bilimlarning mutlaqligi va nisbiyligini yorqin ifodalashi;
- ta'lim oluvchilarning bilimi, uquvi va ko'nikmalarini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lishi;
- ta'lim va tarbiyani ijtimoiy hayot, unumli mehnat bilan uzviy bog'lanishiga e'tibor berishi;
- fan va texnika yutuqlarining ahamiyatini ifodalashi, ilmiy masalalarning mantiqiy ketma-ketlikda, fanning o'quv dasturiga muvofiq bayon etilishi;
- yaxlitlikni idrok qilish hissi shakllanishi uchun barcha ma'lumotlar mantiqiy bir tizimda berilishi;
- matn jozibali shaklda bayon etilishi.

Asosiy tushuncha va xulosalarning ta'riflari nihoyatda aniq va ravshan yozilishi, atamalarning umumiyligiga erishish. Sanab o'tilganlardan tashqari har bir ta'lim turining o'quv adabiyotlariga o'ziga xos bo'lgan talablar qo'yiladi¹.

Adliya vazirligi tomonidan vakolatli va manfaatdor davlat organlarini jalb etgan holda **“Huquqiy fanlarga oid yangi avlod darsliklarini yaratish bo'yicha “yo'l xarita”si** ishlab chiqilmoqda.

Ushbu “yo'l xarita”da yuridik ta'lim va adabiyotlarni takomillashtirish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan bo'lib, ularning dolzarblari sifatida quyidagilarni sanab o'tish o'rinli:

- birinchidan, nufuzli xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini o'rgangan holda umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalari huquqiy fanlarning o'quv rejasi, o'quv dasturlari hamda huquqiy ta'limga oid o'quvchilarning

¹ O'.M. Asqarova, M. Xayitboyev, M.S. Nishonov PEDAGOGIKA TOSHKENT - «TALQIN» - 2008

tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan minimal talablarni xalqaro standartlar asosida qayta ko'rib chiqish;

— ikkinchidan, darsliklar tanqidiy nuqtai nazardan qayta tahrir etilib, professional muallif (pedagog, huquqshunos, filolog, psixolog va rassom-dizayner)lar tarkibini tuzgan holda yangi darslik yaratish va soha mutaxassislarining ijobiy taqrizlari asosida nashr etish;

— uchinchidan, o'quvchi-yoshlarga huquqiy ta'lim berish, milliy huquq tizimi to'g'risidagi tasavvurlarni uyg'otish maqsadida maktablarda huquqiy fanlarni huquqshunos mutaxassislar tomonidan olib borilishi choralari ko'rish;

— to'rtinchidan, huquqshunos hamda pedagog olimlar bilan hamkorlikda huquqiy ta'limda bir xil yondashuvni ta'minlash uchun **"Huquqiy fanlarni o'qitishning zamonaviy usul va vositalari bo'yicha uslubiy qo'llanma"** ishlab chiqish masalalari belgilangan¹.

Huquqiy ta'lim shaxsning huquqiy ong darajasini inson, jamiyat, davlat manfaatlariga javob beradigan eng umumiy yuridik prinsiplar va normalarni anglab yetishga yo'naltiradi.

Huquqiy ongni shakllantirish ko'p jihatdan huquqiy ta'limga bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida" 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son [Farmonida](#) Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish konsepsiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, bundan kutilgan maqsad:

— fuqaro, davlat va jamiyatning o'zaro munosabatlarida aholining huquqiy madaniyati va ijtimoiy faolligini yuksaltirish, shaxsiy ehtiyojlar hamda jamiyat ehtiyojlari o'rtasidagi muvozanatning saqlanishini ta'minlash;

— bola va yoshlar ongiga ilk huquqiy tushunchalarni va odob-axloq qoidalarini tizimli singdirib borish, huquqiy ta'lim-tarbiyani uzviy va tizimli olib borishga erishish;

— huquqiy targ'ibotning innovatsion usullarini yaratish va joriy etish, huquqiy bilimlarni targ'ib qilishda ommaviy axborot vositalarining rolini kuchaytirish;

— mansabdor shaxslar va fuqarolarda qonunga va huquqqa bo'lgan hurmat hissini kuchaytirish, huquqbuzarliklar profilaktikasining samaradorligini ta'minlash².

Aholining barcha qatlamlari huquqiy savodxonlikka erishishlari, yuksak darajadagi huquqiy ongga ega bo'lishlari hamda huquqiy bilimlarni kundalik hayotda

¹ <https://daryo.uz/2018/10/14/adliya-vazirligi-maktablarda-huquqiy-fanlardan-otilayotgan-darsliklarning-mazmuni-qoniqarsiz>

² <https://lex.uz/ru/docs/-4149765>

qo'llash, huquqiy madaniyatni shakllantirishning keng qamrovli muntazam tizimini yaratish uchun huquqiy ta'lim va huquqiy tarbiya tizimini takomillashtirishni asosiy vazifa qilib belgilangan.

Mamlakatimizda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida olib borilayotgan demokratik islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad - adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish va demokratik huquqiy davlat barpo etishdir.

Aholining, ayniqsa, yoshlarning siyosiy-huquqiy madaniyatini hamda konstitutsiyaviy-huquqiy bilimlarini oshirish mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlar va islohotlar samaradorligining muhim shartidir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, o'quvchilarga ta'lim va tarbiyani tizimini uzluksiz davom ettirish huquqiy savodxonlik, o'quvchilarning huquqiy madaniyatini oshirish har jihatdan ta'lim tizimidagi huquqiy fanlar ko'lami va ularni sifatli huquqiy darsliklar bilan ta'minlanganlik darajasi bilan bog'liqdir, jahon ta'lim tizimi va milliy qadriyatlarimiz asosida yangi o'quv darsliklar yaratish, o'quvchilarda huquqiy ong, huquqiy madaniyat va bilim darajasini oshirishga katta e'tibor qaratish lozim kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://lex.uz/uz/docs/-5914998>
2. <https://lex.uz/docs/-3970451>
3. O'.M. Asqarova, M. Xayitboyev, M.S. Nishonov PEDAGOGIKA TOSHKENT - «TALQIN» - 2008.
4. <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/umumii-urta-talim/3995.htm>
5. <https://daryo.uz/2018/10/14/adliya-vazirligi-maktablarda-huquqiy-fanlardan-otilayotgan-darsliklarning-mazmuni-qoniqarsiz>
6. <https://lex.uz/ru/docs/-4149765>

YANGI O‘ZBEKISTON MA’NAVIY TARAQQIYOTINING HUQUQIY ASOSLARI

Yangiboyev Farhod Rashidovich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Surxondaryo akademik litseyi

huquq fani o‘qituvchisi

Farhod.yangiboyev@list.ru

“Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir. Biz yangi O‘zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya’ni, bozor tamoillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatga tayanamiz” [1,B.261].

*O‘zbekiston Respublikasi
Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, jamiyat taraqqiyotida ma’naviyatning o‘rni, shu sohani rivojlantirish qanchalik darajada muhim ekanligi, shuningdek, davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgani va qabul qilingan normative huquqiy hujjatlar mazmun mohiyati va Yangi O‘zbekiston ma’naviy taraqqiyotini yuksaltirish uchun taklif va tavsiyalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, ma’naviyat, huquq, g‘oyaviy kurashlar, jaholat, ma’rifat, vatanparvarlik, taraqqiyot strategiyasi, fuqarolik pozitsiyasi, qadriyatlar, bunyodkor g‘oyalar.

Bugun mamlakatimiz o‘z taraqqiyotining yangi davriga qadam qo‘ydi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga, ma’naviy-ma’rifiy jabhalarda amalga oshirilayotgan islohotlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’naviyat davlat siyosatida ustuvor sohaga ko‘tarildi va u o‘zining ijobiy natijalarini ko‘rsatmoqda.

Manaviyat – insonlar o‘rtasidagi o‘zaro ishonch. Hurmat va e‘tibor, xalq va davlat kelajagini birgalikda qurish yo‘lidagi ezgu intilishlar, ibratli fazilatlar majmuasidir. Boshqacha aytganda, ma‘naviyat jamiyatdagi barcha siyosiy – ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevordir. Bu poydevor qancha ustahkam bo‘lsa, xalq ham, davlat ham shuncha kuchli bo‘ladi. Shu o‘rinda ta‘kidlash lozimki, mustaqillik yillarida ayniqsa, so‘ngi besh – olti yilda bu borada ko‘plab ishlar amalga oshirildi. Shuningdek, mamlakatimizda inson erkin va farovon yahsaydigan ma‘naviy makon, ma‘rifatli jamiyat qurish uchun qat‘iyat bilan harakat qilinmoqda. Qanday qiyinchilik va sinovlarga duch kelinmasin, shu maqsadda boshlagan barcha islohatlar izchil davom etib kelmoqda. Milliy ma‘naviyatimizni rivojlantirish, uni, yoshlarimiz hayotiga singdirish borasida keying yillarda bir qator narmativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Bular quyidagilardan iborat:

Birinchi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida”gi 2019-yil 3-maydagi PQ-4307-son qarori [2];

Ikkinchi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019-yil 31- dekabrda 1059-son qarori [3];

Uchinchi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martda “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tundan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5040-sonli qarorlari qabul qilindi [4].

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o‘zining “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” deb nomlangan kitobida ham ma‘naviy taraqqiyot masalasiga alohida to‘xtalib, “Biz yangi O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga ma‘naviy, ma‘rifiy jabhalarda amalga oshirilayotgan islohatlar ham muhim ahamiyatga ega ekanini yahshi anglaymiz” deb ta‘kidlaydi [5,B.261].

Ma‘lumki, jismoniy jihatdan baquvvat insonni tarbiyalash unchalik qiyin emas. Ammo insonni ham jismoniy, ham ma‘naviy jihatdan kamol topdirish g‘oyat murakkab vazifa. Ayniqsa, bugungu kunda – g‘oyaviy kurashlar goh oshkora, goh pinhona tus olgan nozik, qaltis sharoitda, hozirgi tahlikali zamonda bu masala nihoyatda dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu maqsadda ilm-fan, madaniyat va san‘at, adabiyot va bad‘iy ijod sohalarining ma‘naviy-ma‘rifiy taraqqiyotdagi ta‘sirchanligini yanada oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish talab qilinmoqda.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning “Yuksak ma‘naviyat yengilamas kuch” asarida takidlanganidek: “Jahon xalqlari tajribasi, ularning bosib o‘tgan

murakkab rivojlanish yo'llari, bu boradagi saboq va xulosalar shundan dalolat beradiki, qayerda davlat va jamiyat taraqqiy topsa, xalqning tinch, osoyishta hayot kechirishi, o'z oldiga ezgu va buyuk maqsadlar qo'yib yashashi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratilgan bo'lsa, o'sha yerda erkin fikrlash muhiti va shu asosda ma'naviyat yuksalishi uchun imkoniyatlar tug'iladi" [6,B.28-29]. Ma'naviyat insonning, xalqning, jamiyat va davlatning buyuk boyligi va kuch qudrat manbai sanaladi. Ma'naviyatsiz hech qachon jamiyatda odamiylik va mehr oqibat, baxt va soadat bo'lmaydi. Jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy sohalarida mavjud bo'lgan muommalarni ma'naviyatni rivojlantirishimiz, unga tayanish orqali hal etish mumkin. Ma'naviyat millatni taraqqiyotga yetaklovchi, davlatning qudratini oshiruvchi muhim omil sanaladi. Chunki qayerda, qaysi mamlakatda yuksak ma'naviyat bo'lsa, o'sha joyda, o'sha mamlakatda johillik, hasadgo'ylik, yovuzlik, poraxo'rlik, o'z vatani va xalqiga nisbatan sotqinlik, tuhmat qilish kabi salbiy illatlar hamda ma'naviyatsizlik ko'rinishlariga o'rin qolmaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqib Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ma'naviy-ma'rifiy islohatlarga alohida e'tibor qaratilayotganligiga asoslanib quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

- mamlakatimizda ma'naviy-marifiy ishlarni tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish;
- aholi, ayniqsa yoshlarning intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va dunyo qarashini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini mustahkamlash;
- vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratish;
- jahonda g'oyaviy-mafkuraviy kurashlar keskin davom etayotgan hozirgi davrda yoshlar orasida milliy qadriyatlarga bepisandlik, zararli yot g'oyalar ta'siriga berilish, jinoyatchilik va ekstremizm harakatlariga adashib qo'shib qolish holatlari oldini olish;
- ma'naviy-ma'rifiy ishlarning ta'sirchanligini yanada oshirish;
- ma'naviyat sohasidagi ichki va tashqi tahdid hamda xavf-xatarlarga qarshi samarali kurashish;
- davlat va jamoat tashkilotlarining ma'naviy-ma'rifiy sohadagi faoliyatiga yaqindan ko'maklashish;
- aholi orasida faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, jamiyatda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan demokratik tamoyillarni qaror toptirish;
- "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasi asosida jamiyatda uzluksiz ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va targ'bot-tashviqot ishlarini tashkil etishning strategik yo'nalishlari va innovatsion uslublarini ishlab chiqish;
- aholining ijtimoiy-ma'naviy hayotida bunyodkorlik g'oyalarini kuchaytirish, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik muhitini yanada mustahkamlashga alohida e'tibor qaratisa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyev. YANGI O‘ZBEKISTON TARAQQIYOT STRATEGIYASI. –T.: “O‘ZBEKISTON”, 2022. -B.261.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4307-son Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5040- sonli Qarori.
5. Shavkat Mirziyoyev. YANGI O‘ZBEKISTON TARAQQIYOT STRATEGIYASI. –T.: “O‘ZBEKISTON”, 2022. -B.261.
6. I.A.Karimov. “Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch”. -T.: “Ma’naviyat”, 2008. -B.28-29.

O‘ZBEK TILI VA INGLIZ TILIDA SO‘Z YASALISH TURLARI

Allayarova Go‘zal Nuritdinovna

(NavDPI o‘qituvchi)

Shokirova Shaxrizoda Abdulaziz qizi

(NavDPI talaba)

***Annotatsiya:** Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida so‘z yasalishi hodisasi, uning nuqtai nazari ko‘rsatib o‘tilgan, so‘z yasalishining har ikkala tildagi ahamiyati, buyuk olimlarning fikrlari va o‘xshash va farqli tomonlari paydo bo‘lgan.*

***Kalit so‘zlar:** tilshunoslik, leksikologiya, affiksatsiya, affiksial morfema, morfemika, morfologiya.*

Barchaga ma’lumki, biror bir tilda aniq va ravon gapirish yoki yozish uchun o‘sha tilning so‘z yasalishini(grammatikasini) bilish kerakdir. Tilshunoslikda grammatikaga asoslangan so‘z yasalishi jarayonii muammolardan biri bo‘lib, bugungi kungacha o‘z murakkabligini yo‘qotmagan holda munozara bo‘lib keladi. Tilda mavjud bo‘lgan imkoniyatlar va materiallar asosida yangi leksik birliklarni hosil qilish bu so‘z yasalishidir. Til leksikasi lug‘aviy ma’nolarning o‘zlashtirish, so‘z yasalishi va yangi so‘zlar hosil olishi hisobiga muntazam boyib ketadi. Biri boshqasi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan bu jarayon ayni o‘rinda til taraqqiyotiga xizmat qiladi. Ularning o‘zaro munosabatdoshligi, tilda yangi paydo bo‘lgan so‘zlar so‘z o‘zlashtirish bilan bog‘liq bo‘lsa, so‘z o‘zlashtirish lug‘aviy birliklar ma’nosini farqlashda muhim rol o‘ynaydi. Lug‘aviy birlik mazmunlarining paydo bo‘layotgan yangi so‘zning ma’nosiga zid bo‘lmagan ma’nolar o‘zlashtirishga (imkoniyat) vujudga keladi.

Necha asrlardan beri bizga ma’luki, so‘z yasalishi oddiy, soddadek ko‘rinsada, ammo uning obyektiv va sub’ektiv tahlili nihoyatda boy bo‘lgan sababli, tilshunoslikdan tashqari barcha sohada ham juda murakkabdir. Sababi undagi aniq ishlarni bevosita til faktlari tahlili orqali o‘z isbotini topishi kerak bo‘ladi. Shu sabablarga ko‘ra so‘z yasalish hodisasini olimlar ba’zan morfologiyaga aniqlashsa, ba’zan leksikologiya sohasiga tegishli deb kelishadi. Juda ko‘p ilmiy asarlarda so‘z yasalishi grammatikasiga tegishli bo‘lsa, boshqa bir adabiyotlarda esa leksikologiyaning bir qismi sifatida tatbiq etiladi. So‘z yasalishi hodisasini leksikologiya bo‘limiga kiritgan olimlar A.I.Smirnitskiy, I.V.Arnold, T.I.Arbekova

kabilarning ishlarini yuqoridagi masalalarning isbot sifatida aytib o‘tish joizdir. Ingliz tilida so‘z yasalihi mavzusi H.Marchand, L.Bauer, A.Xatcher, A.I.Smirnitskiy, Z.A.Xaritonchik, O.D.Meshkov, A.N.Ilina kabi qator tilshunoslar aniqlangan.

So‘z yasalihi termini ikki ma‘noda qo‘llanadi: 1) umuman, so‘z yasalihi, til materiali asosida yangi so‘z hosil bo‘lish hodisasini bildiradi; 2) tilshunoslikning so‘z yasalihi bilan bog‘liq hodisalarini, masalalarini o‘rganuvchi bo‘limini bildiradi. Har bir tilning boshqa sohalari, masalan, morfologiya, sintaksis sohalari o‘z sistemasiga ega bo‘lgan kabi, uning so‘z yasalihi ham o‘z sistemasiga ega. Aynan shu sistema so‘z yasalihi bo‘limida tahlil qiladi.

So‘z yasalihi bu boshqa so‘zlar asosida yangidan yangi so‘zlarning yasalihi anglanadi. Bu esa yangi nomni yaratish yoki ixtiro qilish deb ataladi. Har qanday til har doim yangi so‘zlarga muhtoj bo‘ladi. Bu texnologiyaning rivojlanishi bilan bog‘liq sababdir. Yangi tuzilmalar va o‘zgarishlar sababli til yangi so‘zlarni olishi yoki bo‘lmasa birlashtirishi kerak. Chunki yangi texnologiya yangi so‘zlarni o‘ziga talab qiladi. Bu ba‘zan so‘zning turini o‘zgartirish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha shakllarga, masalan, morfologiyani o‘z ichiga olgan qo‘shimchalar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bir so‘zdagi morfologik farq bilan boshqa atamaning paydo bo‘lishi o‘rtasidagi qarama-qarshilik juda oddiy ko‘rinishda bo‘lsa ham, aralashish hali morfologik o‘zgarishmi yoki yasashmi degan savol tug‘iladi. So‘zlarni yasalihi bo‘yicha turli xil usullar bor. Ular hech qanday munozaralarni qo‘zg‘atmaydi va ko‘pchilik dialektlardagi kabi bir xildir. O‘zbek tilida so‘z yasalihi usullariga affiksatsiya, kompozitsiya, semantik, fonetik usullar kirishi barchamizga ma‘lum. So‘zga so‘z yasovchi affiks qo‘shish bilan yangi so‘z hosil qilish affiksatsiya usuli deyiladi. Masalan: bilim+li, maza+li, sinf+dosh. Birdan ortiq mustaqil ma‘noli so‘z yoki so‘z shakllarining qo‘shiluvini, birikuvi orqali yangi so‘z yasash kompozitsiya usuli bilan so‘z yasash deyiladi. Masalan: hozir-javob, asal+ari, rahm+dil. So‘z yasalihi esa tilshunoslikning alohida bo‘limi bo‘lib, u ikki xil ma‘noda qo‘llanilishi mumkin:

- 1) umuman yangi leksik ma‘noli so‘z hosil qilish;
- 2) tilshunoslikning so‘z yasalihi bilan bog‘liq hodisalarini o‘rganuvchi bo‘limini bildiradi;

So‘z yasalihi qanday vosita, qanday usul bilan bo‘lmasin yangi leksik ma‘noli so‘z hosil qilish demakdir. Ingliz tilida so‘z yasalihi ba‘zan semantik o‘zgarishlarga qiyoslanadi. So‘z yasashning to‘rtta asosiy turi mavjud: prefikslar, suffikslar, konversiya va birikmalar. Konvertatsiya bu so‘zning bir so‘z turkumidan ikkinchisiga o‘zgarishini o‘z ichiga oladigan hodisa. Ya‘ni ot fe‘lga aylanadi – butter, vacation, bottle. Fe‘llar otlarga aylanadi – guess, spy kabi sozlar. Frazali fe‘llar otga aylanadi –

to print out, to take over. Fe'llar sifatlarga aylanadi – to see through, to stand up. Prefikslar - bu boshqa ma'noli yangi so'z yaratish uchun so'z boshiga qo'shadigan qo'shimchalar hisoblanadi. Shuningdek, ular so'zni salbiy yoki vaqt, joy yoki uslub munosabatlarini ifodalashi mumkin. Mana bir nechta misollar: believable-unbelievable, true-untrue, acceptable-unacceptable, possible-impossible, certain-uncertain. Suffikslar – bu so'z oxirida qo'shiladigan harf yoki harflar guruhi bo'lib, yangi so'z hosil qiladi. Masalan: familiar, joyful, noticeable, unstandable, responsible, accurate.

Xulosa qiladigan bo'lsak, qanday uslub bilan bo'lsada, yangi so'z hosil qilish bu so'z yasalishi deyiladi. Biror bir til oldindan mavjud bo'lgan imkoniyatlar bilangina chegaralanib qolmasligi barchamizga malumdur. Chunki jamiyatning ijtimoiy hayotida, ishlab chiqarish ishlab chiqarish, xo'jalik, kundalik hayotda yangi narsalar, ma'naviy, madaniy, mafkuraviy sohalarida yangi urinishlar, ularning paydo bo'lishi, ijtimoiy yangilikni ifodalash bo'yicha paydo bo'lib turadi. Til mana shu kommunikativ talabni rivojlantirish uchun o'zga tillardan so'z o'z tuzilishi yoki o'zida mavjud ichki joylardan yangi so'zlar hosil qiladi. Mana shunday ehtiyoj obyektiv ravishdagi tilda yangi so'zlarni talab qiladi. Qaysi tilda bo'lmasin so'zlarning yasalishi, ularni to'g'ri qo'llay bilish biz uchun muhim va keraklidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Y. Djurayeva, R. Ayatov, A. Shegay - "Ingliz tili grammatikasini o'qitishning dolzarb muammolari va yechimlari", Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar-2020
2. X. Abdurahmonov – "Ozbek tilining amaliy grammatikasi", -T.: Oqituvchi 1992.
3. M.Ruzmetova, F.Orazova, G.Qayumova- "Ingliz tilida lug'at kompetensiyasini o'rgatishning roli", - Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar-2020
4. B.A. Kaushanskiy- "A grammar of the English Language", -1997
5. G. Krivosheyeva, S.Zuparova, N.Shodiyeva- "TINGLASH QO'LLANISHNI O'QITISHNING INTERFAOL YO'LLARI", - Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar-2020
6. B.A. Khasanov, U.T.Eshboev, R.B.Hasanova, Z.A.Mukumov, A.I. Alikulov, A.B.Djumanova "Calculation of the invested capital profitability in the financial condition analysis process", - International Journal of Advanced Science and Technology-2019
7. Sh.Rahmatullayev- "Hozirgi o'zbek adabiy tili", - Darslik. – Toshkent, Universitet, 2006.
8. M.G'aprov, R.Qosimova "Ingliz tili grammatikasi", – Toshkent: Turon iqbol, 2010.

MAJOZ VA HAQIQAT MUNOSABATIDA AYOL OBRAZINING IRFONIIY VAZIFASI

Majidova Mahbuba Abdurazzoqovna,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy ijodiyoti, ayol obrazining irfoniyy vazifasi, talqini va uning ahamiyati haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: majoz, payg'ambar, ishq, botin, zohir, irfon, badiiy vositalar, obrazlar, nafs.

Ayol-timsol va poetik obraz sifatida Alisher Navoiy she'rlarida keng tadbiiq etilgan. Har ikkala ya'ni majoz va haqiqat munosabatida ayol obrazi beqiyos o'rin egallagan. Shoir majozda inson olamining botini(ichki)ni ifodalaydi. Ya'ni olloh qalbimizda, yuragimizdadir. Ayolni sevish orqali inson kamolotga erishadi, yangilanadi va oshiq natijada ishq haqiqiyga ya'ni ollohni tanishga erishadi. Chunki u ma'shuqasiga erishish uchun ollohga iltijo qiladi. Uni ollohdan so'raydi. Shu tariqa inson ishq orqali mashaqqat chekib o'zligini anglaydi. Bu anglash markazida Navoiy o'z lirikasida, albatta, ayol obrazini misol sifatida keltiradi.

Navoiy bir qit'asida yozadi:

Ey Navoiy, ko'p majozii ishq ila ma'shufsan,

O'tkil andin, dog'i yon ishqii haqiqat sori bot.

Ikkisidin garchi oshiq o'lmaki lozim kelur,

Bori ul o'lmakki, bo'lg'ay zimmida yuz ming hayot.

Bu she'rdagi majozii ishq bilan ma'shufsan degan "tanbeh"ning o'ziyoq, Navoiyning lirik qahramoni ko'nglida majozii ishq, ya'ni, hayotga, hayot go'zalliklariga, ma'shuqa va uning betakror husnu jamoliga, fazilat va kamolotiga muhabbat ustunlik qilganligidan dalolat. Qolaversa, navoiyshunos Yo.Is'hoqov haqqoniy ta'kidlaganidek, Navoiy ijodida "majozii ishq haqiqiy ishqdan alohida olinib, unga qarama-qarshi qo'yilmaydi. Balki majozii ishq ishqii haqiqiyning bir ko'rinishi yoki haqiqiy ishq yo'lidagi o'ziga xos bir bosqich sifatida baholanadi". Umuman, har ikkala ishqning ham mahzani-ko'ngil. Ishq ko'ngilda tug'iladi va shunda yashaydi. Shu bois ko'ngil dardu balo, azobu uqubatga muhtalo bo'ladi:

Dardu balovu g'ussani ko'nglum aro keturdi ishq,

Do'stlarin birav kabikim tilagay visoqiga (486), -

ya'ni birov do'stlarini uyiga taklif etgandek, ishq ko'nglimga dard, balo, g'ussani keltirdi, - deya zorlanadi.

Ba'zan ko'ngildagi ishqning nolasi falakkacha yetadi, oshiqning tanu so'ngaklarini-da o'rtaydi:

*Ko'ngul ichra shu'layi ishqkim, yetadur falakka zaborasi,
Tanimu so'ngaklarim ul o'tungni yoqarg'a xoru xas aylading (298).*

Ba'zan esa, ishq vodiysiga tushgan ko'ngil bu yo'lda xonumonni ham unutib, ovoralik kasb etadi:

*Ko'ngul to vodiyi ishqig'a tushti, qilmadi bir ham,
Vatanni yod ul ovvorayi bexonumon hargiz (206).*

Har bir poetik obraz ramziy-majoziy belgi va ranglari bilan ajralib turadi. Ular o'sha obrazning ma'no-mohiyatini to'g'ri anglash va talqin qilishga yaqindan yordam beradi. "Lirik qahramon va uning kechinmalari tasvirining ham bir qancha jihatlari bo'ladi. Bular: sog'inch, iztirob, ishonch, zoriqish, qo'msash va boshqalar. Oshiq (lirik qahramon) obrazi ma'shuqa obrazi bilan o'zaro aloqadorlikda yaratiladi. Lirik qahramon ma'shuqaning beqiyos go'zalligini eslab sog'inadi, uning e'tiborsizligidan, vafosizligidan iztirob chekadi, ko'z yosh to'kadi". Lirik qahramon hayoti, orzuniyatlarini, iztirob va dardlarini anglashda, avvalo, uning ko'ngil hayoti va holiga diqqat etish lozim. Ko'ngil holatidan oshiqning ichki, botiniy tuyg'ulari, ishqda qaysi darajada ilgarilaganini bilish mumkin.¹

Alisher Navoiy ayolga muhabbati izhorini oshiq ko'ngliga murojaati orqali tushunushimiz mumkin. Shoirning bir nechta ko'ngil radifli g'azallarini uchramiz. Uning "Badoye ul-bidoya" devonidan "ko'ngul" radifli o'nta g'azal o'rin olgan. Masalan:

*Ey Navoiy, istasang bo'lmoq zamiring lavhi pok,
May suyin kelturkim, g'ayr naqshidin yu(v)li (564),*

Yoki:

*Qadah quyoshi bila ravshan ayla xotirni,
Chu aylasangki, falak zulmidin zalolati bor (180),-*

kabi baytlardagi zamir va xotir ko'ngil ma'nosidir. Chunki zamirning (ko'pligi zamoir) ich, yurak, ko'ngil, dil; xotirning o'y, fikr, ko'ngil (xotiri mahzun-qayg'uli ko'ngil) mazmunida ishlatilishi lug'atlarda ham qayd etiladi.

Chin oshiqqa yordan har qancha azob yetmasin, u bir lahza ham undan kechmaydi, aksincha, avvalgidan-da ortiqroq oshiq bo'lishini istaydi.

*Qilma tark evrulmak ul gul girdig'a bulbul kibi,
Qilsalar gar g'unchadek parkand-parkand, ey ko'ngul.*

¹ Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. Dissertatsiya. Toshkent. 2002. 88-bet

Oshiq jismiga ozor yetishidan qo‘rqmaydi, uni g‘unchadek “parkand-parkand” qilsalar ham Guldan ayirmasalar bas. Zero, oshiq yorsiz bir lahza ham yashay olmasligi barchaga ayon. Bu o‘rinda shoir an’anaviy tashbehdan foydalanib, “Ey ko‘ngul, agar g‘unchadek bo‘lak-bo‘lak etsalar ham, ul gul atrofidan bulbuldek aylanishni tark etma”, - deb uqtiradi.

*Orazu la’li xayoli birla sen to xactasen,
Naf’ etar go’yoki bu za’fingg’a gulqand, ey ko‘ngul.*

Lirik qahramon yor chehrasi va labining xayoli ishtiyoqida xasta. Buning da’vosi nima? O‘likka jon bag‘ishlovchi yorning lablari. Mumtoz she’riyatimizdagi an’anaviy tushuncha – yor labining jonbaxshligi bu o‘rinda ham o‘z mazmunida saqlanib qolgan. Oshiqning xasta ko‘nglini davolashga qodir Yor kim? Keyingi baytlarga e’tibor bersak, bu so‘roqqa javob topishimiz mumkin:

*La’li ne kondindurur, nevchun hadis etmas dema,
Ne ato border Masihog’a, ne farzand, ey ko‘ngul.*

Bu bayt talmeh san’ati asosida yaratilgan. Unda yorning “la’li ne kondin” ekanligiga e’tibor tortilib, bu “muammoi Masih” taqdiri vositasida hal etilgan. Chunki Iso payg‘ambarning otasiz tug‘ilgan va farzandi bo‘lmagani uning Masihligiga mone’lik qilmagan.

Ishq masalasi-Navoiy she’riyatidagi juda murakkab, munozarali va serqirra masala. Uni anglash va hal qilish oson ko‘rinsa ham, mohiyatiga yetish oson emas. Keyingi paytlarda Navoiy she’rlarining ko‘pchiligida ilohiy ishq, tuyg‘u va haqiqatlari tasvirlangan, degan fikrlar bayon etildi. Lekin bunday da’volarni qo‘llash ham, ularni to‘g‘ri deb bilish ham haqiqatga muvofiq kelmaydi.¹

Navoiy lirikasida ayol obrazidan tashqari oshiq, yor, rind, raqib, shayx, zohid, voiz, podsho va boshqa obrazlar ham bor. Oshiq va yor obrazlarida samimiy sevgi, sadoqat, vafo va boshqa ezgu insoniy xislatlar tarannum qilinadi. Navoiy xo‘rlangan, jabrlangan xotin-qizlarni e’zozlaydi, sharaflaydi.

Navoiyning ulug‘ iste’dodi tufayli an’anaviy mavzu, badiiy ifoda va obrazlar yangicha ruh, yangicha ma’no kasb etadi. Chunki Yo.Ishoqov ta’kidlaganidek, Navoiy lirikasining ildizlari milliy zaminida tarbiya topib, o‘sib chiqdi va o‘z taraqqiyotida o‘zbek og‘zaki va yozma adabiyotning tajribalari bilan bir qatorda, fors-tojik poeziyasining yutuqlaridan ham oziqlandi, ulardagi eng yaxshi traditsiyalarni o‘ziga singdirib, yangi va yuqori bosqichga ko‘tardi.

Navoiy g‘azallarining shoir biografiyasi, shaxsiyati bilan bog‘langan o‘rinlarida shoir obrazi juda murakkab, lekin chuqur ijtimoiy mazmun kasb etadi, umumlashma obraz darajasiga ko‘tariladi (har qanday shoir ham o‘z davrining

¹ Haqqulov Ko‘nglumni g‘amu dard ila qon ayladi ishq.Ishonch. 2001. 23-fevral

odamidir). Agar shoir chinakam talantga ega bo‘lib, davrining ruhi bilan yashagan bo‘lsa, u o‘z shaxsiy kechinmalarini ham umumjamiyat ahamiyati darajasiga ko‘tarib kuylaydi. Navoiy o‘z intim kechinmalarini shu xilda umumlashtira bilgan edi. Buning uchun quyidagi g‘azalni ko‘zdan kechiraylik:

*Bor edi, ul hamki, bir chog‘, bizga yore bor edi,
Kulli ar yor o‘lmasa, filjumla bore yor edi.
Vaslidin butkarmasa, taskin berur erdi so‘rub,
Xasta ko‘nglum dardini kim, hajridin afgor edi.
Men agar mahrum edim, mahram ham ermas edi ul,
Ko‘nglum ar ozurda erdi, lek minnatdor edi.
Sham‘agar yorutmasa, kuydurmasa ham yaxshidur.
Ne ulusqa ulfat ondin, ne menga ozor edi.
Go‘yiyo shukr etmadimkin, onsiz o‘lmishmen bu dam,
Ul quyoshimni yoshurgan charxi kajraftor edi...*

Shoir bunda o‘zining ham bir vaqtlar yori bo‘lganini eslaydi.

Shoir o‘zining g‘azallarida majoz va haqiat munosabatlarini o‘zaro ranglarda ham ifodalab bergan. Ushbu g‘azalga e‘tiborimizni qaratsak,

*Jilvamu aylar qizil to‘n birla har yon ul pari,
Yo magarkim lolazor ichra kezar kabki dari?
Telbalar qatli qizil qilmish libosin, ohkim,
Bir yo‘li devonalar qonig‘a kirmish ul pari.
Hullasin xunoblig‘ jon rishtasidin qildi charx,
Bo‘ldi jonlar joni, vah-vah, ul parivash paykari.
Orazing naqshimidur qonlig‘ ko‘ngulda jilvagar,
Yo shafaqdin bo‘ldi tole‘ oftobi xovariy.
Ich shafaqgun mayki, gardun qotiledurkim, erur
Yangi oy birla shafaq tig‘u libosi ahmariy.
Qon uza ko‘nglum yuzung shavqidin andoq xastadur,
Kim erur gulgun harir ollida oning bistari.
Ul pari la‘lida joning, ey Navoiy bo‘ldi mahv,
La‘lgun kisvatda mahv etgandek o‘zni ul pari.*

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 576-g‘azal)

G‘azalda qizil to‘n kiygan jononning pariday nozikligi, gul sayriga chiqib javlon urishi, jilvalar qilishi va bu lolazor oralab yurgan tog‘ kakligi (kaklikning bo‘yin patlari, qanotlari usti qizg‘ish rangda bo‘ladi)ga o‘xshab ketishi tasvirlanadi, ya‘ni “qizil libos kiygan jonon lolazor saylida” degan bir chiroyli surat o‘quvchi ko‘z

oldida gavdalantiriladi. Demak, boshqa gʻazalarda boʻlganiday, bu gʻazalda ham Alisher Navoiyning manzara, oʻziga xos bir lavha yaratish va shu lavhaning oshiq diliga xilma-xil taʼsirlarini tasvirlash mahorati koʻzga tashlanadi. Bu gʻazalda markaziy tashbeh yoki kalit soʻz-bu qizil toʻn.

Qizil libosli jononning xatti-harakati, jilva-karashmasini koʻrsatish koʻproq nazarga tushadi. Birinchi baytda jonon pariga oʻxshatiladi. Pari nima? Pari-ruh, xalq tasavvuri boʻyicha u goh koʻrinadi, goh koʻrinmaydi, chunki u-samoviy xilqat. Mashuq pariga oʻxshatilar ekan, demak uning nihoyatda nozikligiga ishora qilinmoqda. Koʻkimtir parlari va qizgʻish tavqli (qushlarning boʻynidagi halqa tavq deyiladi) togʻ kakligi ham gʻoyat goʻzal va nozik qush. Maʼshuqa pariday nozik boʻlgani uchun ham sarxush oshiqlar qoniga kirgan.

Qizil libosli jonon xuddi qon ichidagi malakday. Ajoyib, gʻoyat goʻzal tasvir! Ul jonon parivash boʻlgani sababli jonlar ichidagi jondir, yaʼni ruhdur, deydi shoir. Maqtada Navoiy bu fikrni aniq-ravshan bayon etgan: ul pari oʻzini laʼl rangli(qizil) libos ichiga yashirgani kabi oshiqning joni ham jonon laʼli (qizil labi)ichiga yashirinib, gʻoyib boʻlgan. Boshqacha aytganda, oshiq va mashuq birlashib ketgan. Bu oʻrinda yana bir izohga ehtiyoj bor: oʻquvchida qanday qilib bir odam ikkinchi odamning labida yoʻqolishi mumkin, degan savol tugʻilishi mumkin.

Bunga javob shuki, laʼl lab deganda tasavvufda maʼshuqa soʻzining botini, nozik maʼnosi, shuningdek, ilohiy nafas, yoʻqlikdan borliqni vujudga keltirgan Olloh kalomi anglashiladi. Yaʼni bu kalom barchani qamrab oladi, vali zotlar mujdasi bilan oshiq vujudiga singib, uning jonini egallab oladi. Mana shu tariqa, pari soʻzining tasviri nozik ibora va ishoralar orqali orifona maʼnoni ifodalashga xizmat qilgan.

Kirdi siymobiy libos ichra yana ul gulʼuzor,

Ul quyoshdekkim, anga moniʼ boʻlur abri bahor.

Quyoshga boqqan kishining koʻzi yoshlanadi. Bahor chogʻi quyosh yuzini qoplagan bulutning koʻzi ham yoshlanib, yomgʻirga aylanadi. Shiddat bilan yogʻayotgan yomgʻir iplari simobiy koʻylakda chizilgan kalta-kalta chiziqlarni eslatadi. Bu holatni koʻrib, oshiqning yuragi simobdek beqaror boʻlib, hayajon va talvasaga tushadi. U oʻz iztirobi va beqarorligini kumushrang koʻylak tagida yorning oppoq va nozik badani bilan uygʻun koʻradi. Har bir latif harakat, har bir nozik xirom husniga husn qoʻshib, simobiy koʻylakning bu qadar maftunkor boʻlishiga aslida yorning xush qomati sabab ekaniga ishora qiladi.

Insonning vujudi-barcha goʻzalliklarni goʻzallashtiruvchi, jon bagʻishlovchi sharif xilqat. Olamning yaratilishidan murod inson ekan, undagi goʻzalliklarning mohiyati ham qaysidir maʼnoda inson sharofati bilan, inson tufaylidir. Koʻylakning

zeboligi ko‘ylak sohibining qomatiga bog‘liq bo‘lgani kabi, har bir insonning zohiriy go‘zalligi ham uning botinida pimhon turuvchi, simob ichidagi kumushdek sokin va yashirin turadigan ruhiyat olamining pokligi va go‘zalligi tufaylidir:

Bu libosi siymgun ichra sening nozuk taning

Ul kumushdekdurkim, ul siymob aro tut qay qaror.

Simob, kumush-oqlik, poklik ramzi. Yorning porloq yuzi bilan simobiy libosi bir-biriga aksi tushib, ko‘zguga aksi tushgan quyoshdek ko‘zlarni qamashtirishi-vasf etilayotgan mahbubaning ham surati, ham siyrati pokligidan dalolat. Bunday go‘zallik mazhari uchun to‘kilajak oshiqona ko‘z yoshlari ham poklanuvchi, poklantiruvchi xosiyatga ega. Nur nurga qovushadi, hech qachon balchiqda quyosh aksini ko‘rib bo‘lmaydi:

Bo‘ldi siymobiy libosing rangi baskim, ayladim

Ko‘z sahobidin boshing‘a ashk siymobin nisor.

Mav‘iza baytida mutafakkir shoir juda ko‘p g‘azallarida bot-bot ta‘kidlagan umrning bebaqoligi, tiriklik olamidagi jamiyki mavjudot alaloqibat fanoga yuz tutishi haqidagi fikrini yangi istiora va tazodlar orqali bayon etadi. Butun g‘azalda yetakchilik qilgan simobiy rang falakning ko‘k rangiga qarama-qarshi qo‘yilib, bu ranglar o‘lim va hayot, rohat va mashaqqat, baqo va fano, o‘tkinchilik va mangulikning timsoli o‘laroq baytda namoyon bo‘ladi. Yuqoridagi baytlarda simobiy rang vasfi manzurning libosiga nisbatan qo‘llanilgani sabab taxayyul olamida boshqa bir tazod jonlanadi. “Futuvvatnomai sultoni”da berilishicha, oq rang (simobiy) rangdagi kiyimlar shohlar, a‘yonlar, shuningdek, madrasa ahli, faqih va hakimlarga xos bo‘lgan. Axzar, ya‘ni ko‘k rangdagi kiyimlar esa Haq oshiqolari va toliblarining kiyimi, darveshlarga nisbat berilgan. Navoiy aytmoqchi, shohu gado, hakimu so‘fiy, boy va darvesh – barcha vaqti soati kelib bu dunyoni tark etishga majbur. Mol-dunyoning borligi yo yo‘qligi hech kimni muqarrar ajaldan qutqarolmaydi, hukm yagona –barchamiz Allohnikimiz va barchamiz unga qaytajakmiz:

Tanni chun siymob etar bu charxi axzar oqibat,

To‘n agar siymobiy o‘lsun, gar yashil, bir hukmi bor.¹

Ko‘rgali husnungni zor-u muftalo bo‘ldum sanga,

Ne balolig‘ kun edikim oshno bo‘ldum sanga.

Har necha dedimki, kun-kundin uzay sendin ko‘ngul,

Vahki, kun-kundin batarrak muftalo bo‘ldum sanga.

Men qachon dedim: vafo qilg‘il mango zulm aylading,

¹ Давлатов О. Маънолар хазинаси (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар) 3-китоб. — Тошкент. Тамаддун, 2021-й. Б. 284

*Sen qachon deding: fido bo'lg'il manga, bo'ldum sanga.
 Qay paripaykarg'a dersen: telba bo'ldung bu sifat?
 Ey paripaykar, ne qilsang qil manga, bo'ldum sanga.
 Ey ko'ngul, tarki nasihat ayladim, avvora bo'l,
 Yuz balo yetmaski, men ham bir balo bo'ldum sanga.
 Jomi Jam birla Xizr suyi nasibimdur mudom,
 Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo'ldum sanga.
 G'ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro,
 To Navoiydek asir-u benavo bo'ldum sanga.*

“G‘aroyib us-sig‘ar”, 16-g‘azal

Bu ham Navoiyning mashhur g‘azallaridan bo‘lib, muhabbat mavzuidagi bu g‘azal oshiq va ma‘shuqa orasidagi aytishuv (dialog)ga asoslangan: ma‘shuqa noz-firoq ko‘rguzadi, oshiqni qiynaydi. Oshiq esa buni pisand qilmay, hamma balolar, jabru zulmga chidaydi va ishqida sodiq ekanini isbotlab boraveradi. Matla‘dan boshlab butun g‘azalda oshiqlikning azob ekani, muhabbat dilni ohanraboday tortib, tinch qo‘ymasligi, ma‘shuqa qancha o‘zini olib qochsa, oshiq shuncha telbalarcha unga intilishi tasvirlanadi.

Mubtalo, jafo, vafo, balo, fido, telba, so‘zlari vositasidagi baytlarda ikki xil xarakter, ya‘ni nozu karashmali ma‘shuqa va qiynoqlar girdobida qolgan unidvor oshiq obrazlari yaratilgan. Oltinchi bayt g‘azalda mazmunan alohida ajralib turadi. Albatta, bu bayt ham avvalgi baytlar bilan bog‘langan. Ammo bunda shoir muhabbat mavzuidagi ushbu g‘azal ham orifona ma‘noga ega ekaniga urg‘u beradi. Chunonchi, Jamshid jomi va Xizr suyi (obi hayot) – bu piri komil qalbi, bu qalb Alloh nuri bilan munavvar, Navoiy deydiki, agar mansab-u davlatni tark etib, darvesh bo‘lsam, ana shu abadiy ilohiy fayz nasibam bo‘ladi. Soqiy deganda ham piri komil, ham yori aziz, ma‘shuqa nazarda tutiladi. Ya‘ni soqiyga –pirga yetishib, ishq nuriga g‘arq bo‘lish uchun darvesh bo‘lish kerak. Oxirgi bayt bu fikrni yana ham kuchaytiradi.

Navoiyning qalami yana bir yangi san‘at asarini yaratishda chog‘lanar ekan “ma‘shuqa” sining go‘zal suvratini ko‘z o‘ngimizda namoyon etadi. Uni ishqqa mubtalo etgan malakning ohu ko‘zlari qora (“Qaro ko‘zum, kel-u mardumlug‘ emdi fan qilg‘il”), yuzlari gul (“Yuzung guliga ko‘ngil ravzasin yasa gukshan”), yoyganda yoqimli hid taratuvchi sochlari uzun (“Kulbamga xayfshon kel, zulfung qilib oshufta”), qoshlari yoydek (“Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin?”), lablari shakardek (“Yo Rab, ul shahdu shaker yo labdurur”), sumanga o‘xshagan qaddi nihol kabi (“Qading niholig‘a jon gulshanin chaman qilg‘il”), aslida “alif”ga ko‘proq o‘xshaydi (“Qadmudur bu yo erur shingarf ila yozg‘on “alif”), beli ipdek ingichka

(“Belmu yo toreki, la’l ichra anga taskin erur”). Sarvqomat dilrabo ayni o’n sakkiz yoshda (“Ne ajab chun sarvinozim o’n sakiz yoshindadur”). Shoir hatto ma’shuqaning qanday kiyimlar kiyishini ham tasvirlaydi. Parichehra goh moviy ko’ylak ustidan gurang qabo kiyib (“Xil’atin to aylamish jonon qizil, sorig’, yashil”) oshiq yuragiga ishq urug’ini seoishdan charchamaydi. U shunchalar go’zalki, hatto Shirin yoki Layli dan ham ortiq:

Demangiz Shirin-u Layli oncha bor husn ichrakim,

Xo’blikda ul sanam, avvalg’ilarg’a o’xshamas.

Guli ra’no kabi go’zal mashuqa nozik qadamlar ila bog’ni sayr etar ekan, gullar uning chiroyini ko’rib uyatdan qizarib, sarg’aya boshlaydi:

Gulruxi ra’noqadim chun bog’ tavf aylar borib,

Injiolidin guli ra’no qizarib, sarg’oyib.

Layli bir qayrilib Qaysni “majnun” aylaganidek, u sanam ham oshiqning es-hushini o’g’irladi. U shu kabi boshqa yuraklarga ham “sho’x ohu ko’zlari” bilan ishq olovini yoqqan. Ma’shuqa oshiq holiga beparvo, balki jafokor. Ko’rinadiki, navoiy ma’shuqaning nafaqat tashqi ko’rinishi-suvratini, balki endi uning ichki dunyosi-siyratini ham chizadi:

Menga nomehribon yor o’zgalarga mehribon ermish,

Mening jonim olib, ag’yorga oromijon ermish.

U nega oshiqqa mehribon emas? Nega kelaman deb va’da berdi-yu, kelmadi? Uni kuta-kuta oshiq beqarorning ko’zlariga tong otguncha uyqu ham kelmadi.

Kecha kelgumdir debon ul sarvi gulro’ kelmadi,

Ko’zlarimg’a kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

Qizil, sariq, yashil liboslar kiyib uni telba qilgan yori kelmadi. Va’daga vafo qilmadi. Uning oh-u fig’oni ko’kni tutdi. Sahro shamoli oshiq nolalaridan atrofga qizil, sariq, yashil bo’lib taraldi:

Gulshan ettim ishq sahrosin samumi ohdin,

Kim esar ul dasht aro har yon qizil, sorig’, yashil.

Bu jabr-u sitamlarning barchasiga sabab-mashuqa bevafo edi. Uning ko’ngli o’zgada edi. Oshiqning raqibi paydo bo’ladi.

Ul parikim, ani demishman yor,

Odamiylik’din o’zga barchasi bor.

Ha, mashuqada odamiylik, ya’ni vafo, sadoqat yo’q. Bechora oshiq koshki ul bevafoni ko’rmaganda edi, yuragida muhabbat ildiz otmaganda edi, koshki notavon ko’nglida yor vasli orzusi paydo bo’lmaganda edi:

Emdikim devona-yu rasvoyi olam bo’lmisham,

Vasl chun mumkin yo’q o’lturgay bu savdo koshki.

Sitamkor dilbar oshiq ko'nglini chok-chok qilib tashlagani uchun endi undan nishon qolmadi. Kul ichidan o't axtarib topmagan kabi yuragidan ham nishon topilmaydi:

*Yuz shikof etting tanim, yo'q erdi ko'nglumdin nishon,
O'ylakim o't topmag'aylar kulni har yon axtorib.*

U suyuklisini ko'rish maqsadida yo'rg'a oti yor eshigi oldidan o'tayotganida sekin yurishi uchun unga bag'ir qonidan xono bog'laydi. Yorning iti uni quvib ketmas ligi uchun jon tomirini arqon qilib uni bog'lashga qodir ("It" deganda raqib na zarda tutilgan):

*Takovaringg'a bag'ir qonidin xino bog'la,
Ittingg'a g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.*

Navbahor ayyomi, ammo telba oshiq buni payqamaydi. Uning yori yo'qligi sabab, hatto navbahor ham xazon faslidir:

*Navbahor ayyomi bo'lmish, men diyor-u yorsiz,
Bulbul o'lg'andek xazon fasli gul-u gulzorsiz.*

Unga endi yorsiz hayot qorong'u. Oshiqning nazdida yordan ayro ko'ngil sultonsiz mamlakatga, jimsiz jonga o'xshaydi ("Yordin ayru ko'ngil..." g'azali).

Yori bo'lmas ekan, u bir tuproqki gul-u rayhon unmaydi, bir qorong'u kechaki, unda oy yo'q. Navoiy bunday uqubatlardan noliydi:

*Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki bor,
Hajrdin dardi va lekin vasldan darmoni yo'q.*

Endi u yorsiz "bir egasiz it" kabidir. Bechora oshiqning kipriklari hanuz shabnam to'kilgan maysadek nam. Yuragi "subhning ko'yagidek chok-chok." Ma'shuqa uning qalbini shunchalar tilka pora qildiki, endi unda yurak borligi ham gumon ("Rahm etib, ey do'stlar..." g'azali). Agar ichiga qo'l solib "yuzi qora ko'ngul" topilsa, "uni tortib, uzib, o'tga solib, jonimni qutqaring,"- deb nola chekadi bechora oshiq. Niyatiga yetolmay, bu olamdan armon bilan ketar ekan, hech bo'lmasa tuproqqa qo'yilganda yori kelishini xohlaydi. Agar shu ham nasib qilmasa:

*Gar muyassar bo'lmasa bu ish, Navoiy xastani
Qo'ldabon, yo sudrabon mayxona sari boshqoring.*

Ha, mumtoz she'riyatda may ishq timsoli, mashuqa Olloh, raqib-nafs timsoli ekan, komilikka erishishning birdan-bir yo'li ishqqa mubtalo bo'lish, va bu yo'lda barcha nafs balolaridan qutilish, uni yengish va nihoyat, olloh tajallisiga erishishdir. Navoiy inson ruhi va tanining poklanishini biz yuqorida ifodalashga uringan "usul" orqali g'oyat ustakorlik bilan ko'rsata olgan.

DAVLAT BOSHQARUV SEKTORLARI AXBOROT SIYOSATINI OLIB BORISHDA JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARNING O'RNI

Murodov Akmal

O'zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar Universiteti

Axborot xizmati va Jamoatchilik bilan aloqalar yo'nalishi

2-boshqich magistranti

Annotatsiya. Davlat tashkilotlari va xususiy sektorda jamoatchilik bilan aloqalarni tashkil etishning maqsadi, maqsadli auditoriya bilan ishlash jarayoni bir-biridan biroz farq qiladi. Xususiy sektor, u yoki bu turdagi mahsulot/xizmatni taklif qiluvchi har qanday biznes turi asosiy maqsad sifatida sotuv hajmini oshirishni birlamchi masala deb hisoblaydi. Sotuv hajmini oshirish uchun marketing va PR birgalikda ishlatiladi. Davlat boshqaruv sektorlari faoliyatida esa Jamoatchilik bilan aloqalarni samarali yo'lga qo'yishdan asosiy maqsad, sektor faoliyatining ochiqligi va oshkoraligini ta'minlash, jamoatchilik oldida tashkilotning hisobdorligini oshirish hisoblanadi. Shunga ko'ra, davlat organlari Respublika fuqarolari oldidagi vazifalarini qay tarzda bajarayotganligini doimiy ko'rsatish uchun muntazam axborot oqimini shakllantirish, asosiy rasmiy axborot muhitini yaratish va rasmiy manbaa sifatida tashkilot axborot xizmatidan foydalanishi zarur.

Kalit so'zlar: axborot siyosati, axborot xizmati, axborot ochiqligi, aholi murojaatlari, e-hukumat;

Аннотация. Цель установления связей с общественностью в общественных организациях и в частном секторе, процесс работы с целевой аудиторией несколько отличаются друг от друга. Частный сектор, любой тип бизнеса, который предлагает тот или иной продукт/услугу, считает увеличение объема продаж своей основной задачей. Маркетинг и PR используются вместе для увеличения продаж. В деятельности секторов государственного управления основной целью эффективного установления отношений с общественностью является обеспечение открытости и прозрачности деятельности сектора, повышение подотчетности организации перед общественностью. Соответственно, необходимо сформировать регулярный поток информации, создать основную официальную информационную среду, наладить информационную службу в качестве официального источника, чтобы постоянно показывать гражданам республики, как государственные органы выполняют свои обязанности.

Annotation. *The purpose of organizing public relations in public organizations and the private sector, the process of working with the target audience is slightly different from each other. The private sector, any type of business that offers a product/service of one kind or another considers increasing sales volume as a primary objective. Marketing and PR are used together to increase sales. In the activities of public administration sectors, the main goal of effective establishment of relations with the public is to ensure the openness and transparency of the activities of the sector, and to increase the accountability of the organization to the public. Accordingly, it is necessary to form a regular flow of information, create the main official information environment and establish an information service of the organization as an official source, in order to constantly show how the state bodies are performing their duties to the citizens of the Republic.*

Axborot siyosati davlatning axborot-kommunikatsiya yo‘nalishini belgilab beruvchi muhim jihatdir. Davlatning yagona axborot siyosati konsepsiyasini ishlab chiqish orqali axborot sohasini davlat tomonidan tartibga solish tizimini yanada takomillashtirish, davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyatining ochiqligini ta‘minlash, mamlakat ommaviy axborot vositalarini jadal rivojlantirishga erishish mumkin. Bugungi kunda O‘zbekistonda davlat organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari, davlat korxonalarini va tashkilotlari matbuot xizmatlarining jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari bilan tez-tez tor idoraviy manfaatlarga amal qiladigan hamkorlik darajasi va sifati past darajada saqlanib qolmoqda¹. Fikrimizni quyidagi raqamlar orqali dalillashimiz mumkin. 2021-yil uchun Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining “Ochiqlik indeksi” yuzasidan o‘tkazilgan monitoring yakuni bo‘yicha tuzilgan reytingda 2022 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra ko‘plab vazirliklar, qo‘mitalar va hokimliklarning jamoatchilik oldidagi ochiq va oshkora siyosati o‘rta yoki qoniqarli darajada deb baholangan. Ularning ichida eng yaxshi natijani Adliya vazirligi axborot xizmati ko‘rsatgan.

Bir narsani ta‘kidlash zarurki, “davlat boshqaruvining o‘zi aslida borgan sari kommunikativ harakatga aylanib boryapti”². Hukumatning jamoatchilik bilan aloqalari barcha davlat sektori organlariga o‘z vazifalarini amalga oshirish va masuliyatni kuchaytirishda yordam beradigan muhim vositadir. Davlat rahbarlarining jamoatchilik oldidagi majburiyatlarini bajarishga yordam berish uchun tashqi aloqa usullaridan foydalanish mumkin: tashkilot yutuqlari va boshqaruvi haqida

¹ Qudratxo‘ja Sh., Eshbekov T. PR va parlament jurnalistikasi. O‘quv qo‘llanma. –T.:O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, 2019. –b. 62.

² Doris A. Graber, The Power of Communication: Managing Information in Public Organizations. Washington, DC: CQ Press, 2003. –p.9.

fuqarolarga hisobot berish; javobgarlikka tortish; va demokratiyaning asosi bo'lgan jamoatchilik fikrini inobatga olish va ularning axborotga bo'lgan talabini qondirishgaga hissa qo'shish. Bundan tashqari, ommaviy kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishda va o'zgarishda davom etmoqda. "Ijtimoiy tarmoqlar - asrning boshida ham mavjud bo'lmagan aloqa shakli - hozir o'zaro ta'sirning kuchli, hatto hukmron usullariga aylandi. Muvaffaqiyatga erishmoqchi bo'lgan tashkilotlar fuqarolar bilan har ikki yo'nalishda muloqot qilish uchun ijtimoiy tarmoqlarning imkoniyatlari va ehtimoliy xavflarni ham bilishlari kerak"¹.

Jamoatchilik bilan aloqalar texnika va zamonaviy kommunikatsiya vositalarining yordami bilan juda katta imkoniyatlarga ega bo'lmoqda. Lekin, fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlari daxlsizligi masalasini ham unutmasligimiz kerak. Bugungi online mijozlar va auditoriya o'zining shaxsiy ma'lumotlari xavfsizligi haqida ancha jiddiyroq qayg'urishlari juda muhim. Bu borada har bir tashkilot o'z auditoriyasining ma'lumot xavfsizligini ta'minlovchi nizom ishlab chiqishi ham muhim zarurat hisoblanadi.

"O'zSuvTa'minot" aksiyadorlik jamiyatining axborot xizmati faoliyatini o'rganar ekanmiz, rasmiy veb-saytning kontenti bilan yaqindan tanishib chiqdik. Jamiyatning rasmiy veb-sayti interfeysi aniq, tushunarli qilib tayyorlangan. Ya'ni texnik jihatdan yaxshi ishlangan. Sayt orqali barcha tashrif buyuruvchilar o'zlariga kerakli ma'lumotlarni osonlik bilan topishlari mumkin.

Eng e'tiborlisi shuki, "ochiq ma'lumotlar"² veb-sahifasida jamiyat faoliyati bilan bog'liq bir qancha turdagi ma'lumotlar e'lon qilingan. "O'zsuvta'minot" AJning 2023-yil I yarim yilikka mo'ljallangan ish rejasi, Amalga oshirilgan davlat xaridlari to'g'risidagi ma'lumotlar, Mansabdor shaxslarning xizmat safarlari va xorijdan tashrif buyurgan mehmonlarni kutib olish xarajatlari (xizmat safarining yoki tashrifning maqsadi, sutkalik pul, transport va yashash bilan bog'liq xarajatlar 2023-yil aprel oyi holatiga ko'ra yangilangan va yuklab olish uchun ochiq manba sifatida taqdim etilgan. Jamiyat taklif qilgan interaktiv xizmatlar orqali Respublikaning istalgan hududidagi jismoniy va yuridik shaxslar hisoblagich ko'rsatgich raqamlarini kiritishi va hisoblashi mumkin. Veb-saytning bosh sahifasida aholi murojaatlarining satatistikasi berilgan. Har bir xizmat foydalanuvchisi o'z shaxsiy kabinetiga ega va sayt orqali osonlik bilan xarajatlarini nazorat qila oladi.

Similarwebdan olingan statistikaga ko'ra³, "uzsuv.uz" saytining reyting ma'lumotlari quyidagicha:

¹ Zamonaviy media muhitda PR xizmatlar. J. VIII. –T: "O'zbekiston" NMIU, 2019. –b.45.

² <https://uzsuv.uz/uz/ochiqmalumotlarss>

³ <https://www.similarweb.com/website/uzsuv.uz/#overview>

- 2023-yil may oyi holatiga ko‘ra umumiy tashriflar soni 130ming marta (aprel oyiga nisbatan 43foiz kam ko‘rsatkich)
- tashrif buyuruvchilarning 25 foizi bir necha soniyada saytni tark etishadi
- o‘rtacha hisobda 2.61 ta veb-sahifa ko‘riladi
- tashriflarning o‘rtacha davomiyligi 03:34 daqiqani tashkil etadi.
- foydalanuvchilarning demografik ma’lumotlariga ko‘ra, saytga tashrif buyuruvchilarning 54.68 foizi erkaklar, 45,3 foizini ayollar tashkil etadi.

Raqamlardan ko‘rinib turganidek, saytni ommalashtirish va foydalanuvchilar sonini oshirish bo‘yicha qilinishi kerak bo‘lgan ishlar bor. Rasmiy veb-saytga tashrif buyuruvchilar qancha ko‘p bo‘lsa, rasmiy va ishonchli kommunikatsiya jarayonini o‘rnatish mumkin. To‘g‘ri, ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy sahifalar orqali buni osonroq va foydalanuvchilar uchun qulay qilsa bo‘ladi. Biroq, ijtimoiy tarmoqlarni tashkilotning egalik qiluvchi mediasi ro‘yxatiga kiritish noto‘g‘ri bo‘ladi. Serverdagi ma’lumotlarga tashkilot egalik qilolmagani va uni boshqarolmaslogini inobatga olsak, veb saytlardagi ma’lumotlar nisbatan barqaror va har qanday texnik yangilanishlardan keyin ham qayta tiklash imkoniyati har doim bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, jamoatchilik bilan aloqalar bo‘yicha mutaxassisning maqsadi tashkilotning siyosati, pozitsiyalari va qoidalarini, ma’lumotlarini nafaqat ommaviy axborot vositalari, balki yirik korporatsiyalardan tortib mahalliy biznesgacha notijorat tashkilotlar, nufuzli doiralar va umuman jamoatchilikning turli auditoriyalariga ajoyib tarzda yetkazish yo‘lini bilishi kerak. Tashkilotning muloqotdagi muvaffaqiyati jamoatchilik bilan aloqalar operatsiyalaridagi zukkolik yoki aloqa vositalari deb ataladigan narsalarni qo‘llashdagi bilimga emas, balki yaxshi jamoatchilik fikri va ushbu auditoriyaning samimiy qo‘llab-quvvatlashiga bog‘liq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qudratxo‘ja Sh., Eshbekov T. PR va parlament jurnalistikasi. O‘quv qo‘llanma. –T.:O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, 2019. –b. 62.
2. Doris A. Graber, The Power of Communication: Managing Information in Public Organizations. Washington, DC: CQ Press, 2003. –p.9.
3. Zamonaviy media muhitda PR xizmatlar. J. VIII. –T: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. –b.45.
4. <https://uzsuv.uz/uz/ochiqmalumotlarss>
5. <https://www.similarweb.com/website/uzsuv.uz/#overview>

DERIVACIYALÍQ MILLIY OYÍN ATAMALARÍNÍN LINGVOMÁDENIY KÓRINISI

Patullaeva G., Shamambetova T.

Qaraqalpaqstan Respublikası Ájiniyaz atındaǵı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

***Annotaciya:** Maqalada qaraqalpaq xalqınıń milliy mádeniyatqa, milliy miyraslarǵa bay bolǵanı ushın, olarda júz tomliq milliy folklorlıq miyraslardıń bar ekenine toqtalǵan. Milliy xalıq oyın atamalarınń kóplegen túrleriniń derivaciyalıq usıllar arqalı jasalıwı, olardıń óz semantikasına keńnen toqtalǵan. Qaraqalpaq xalıq oyın atamaların lingvomádeniy baǵdarda elede izertlew aktual másele ekenligi aytilǵan.*

***Tayanış sózler:** derivaciya, milliy oyın ataması, milliy mádeniyat, milliy miyras, lingvomádeniy izertlew.*

Milliy xalıq oyınlarımız ata-babalarımızdıń, áwladlarımızdıń tariyxıy, jámiyetlik-mádeniy turmıs sharayatlarınan kelip shıǵıp, jámiyetimizdiń rawajlanıwı menen belgili ráwishte hár tárepleme jetilisip, bayıp kelgen.

Qaraqalpaq xalqı ázelden-aq milliy mádeniyatqa, milliy miyraslarǵa oǵada bay, sonlıqtan olarda folklorlıq miynetler bir tóbe. Bul xalqımızdıń ruwxıy dúnyasınıń qanday dárejede ekenligin kórsetedi. Bir neshshe onlaǵan tomlardan ibarat qosıqlar, naqıl-maqallar, ertek-ápsanalar, terme-tolǵaw, dástanlardıń birazı xalıqtıń qıyalıy ármanlarınan dóregen bolsa, ayırımlarında tariyxıy shıńlıqqa jaqınlıq seziledi. Kópshilik oqıwshılarımızdıń usınday shıǵarmalardı oqıw barısında barlıq batırılıqlar, shıń ashıqlar burın jasap ótip ketkendey túyilip, házirgi zamanda da olardıń nege tuwılmay atırǵanına kewillerinde bir tınıshsız sawallar payda bolıwı da múmkindey.

Ótkizilip atırǵan hár túrli mádeniyat hám sport dástúrleri xalıq milliy oyınların jáne de rawajlandırıw ushın talaplardı qoymaқта. «Góruǵlı» túrkimindegi onlap xalıq dástanlarında, «Qırqqız», «Alpamıs» dástanlarında ata-babalarımızdıń qaharmanlıǵı óz watanına sadıqlıǵı, erligi súwretlengen. Tumaris, Gúlayım, Gúlparslın sıyaqlı batır hám aqıllı hayallar, Jalalladdin Manguberdi, Ernazar alakóz kibi xalıq qaharmanlarınıń obrazları arqalı ullı xalqımızdıń milliy dástúri watan ushın janın pidá etiwshi hám erlikke úyretiwshi insanıyılıq hám tárbiyalıq sıpatlar tariyxta óz sáwlesin tapqan.

Buringí ata-babalarımızdın kúsh-ǵayratlılıǵı sonsha, kókpar ushın tayarlangan baspaqtı ústi ashıq tólenin ishine aparıp taslatıp, onı tek atına da, ózine de isengen naǵız shabandozlar ǵana ilip alatuǵın hám salım salınatuǵın márrelerge jetkerip taslaǵan. Úlken atalarımızdan esitiwimizshe, bul dógerekte sonday shaqqan jigitler bolǵan, olar moynına qurıq tiymegen ne bir asaw atlarǵa shawıp baratırǵan jerinde jolbarıstay taslanıp, attın tirsegine jalań ayaǵınıń eki barmaǵın salıp jiberip, ırǵıp minetuǵın, qonıp otırǵan sonsha saq uzaqsha qustın artınan bildirmey barıp moynın qılısh penen qaǵıp alatuǵın dárejede júdá epshil bolǵan.

Lingvistikalıq kózqarastan izertlegenimizde bul milliy xalıq oyın atamalarınń morfologiyalıq qurılısı hár qıylı. Olar hár qıylı usılda jasalıp, neshshe dáwir ótse de ele óz qollanıwshılıǵın joytpadı.

Milliy xalıq oyın atamalarınan – shúllik, ańgalaq, quwalama, kóshpek, qamshılaq, quwalamashaq, pańqıldawıq hám t.b. derivaciyalıq usıllar arqalı jasalǵan, olardıń óz semantikası, oyın sıpatında texnikası bar.

Ańgalaq oyınıń ataması bolıp, ortańǵı shuqanaqqa dógerektegi shuqanaqtaǵılar tayaq penen urıp túsirip oynaytuǵın oyın. Bul sóz qurılısı jaǵınan, tiykarınan, ańgal sózi gewek degen mánini bildiriwshi kelbetlik sóz bolıp, -aq atlıq jasawshı affiksiniń qosılıwı arqalı jasalǵan. Bul oyın aydama top dep te ataladı. Ol qolında aǵash tayaǵı bar jeti yaki toǵız oyınshınıń tobın oraydaǵı shuqanaqqa túsiriwge háreketten ibarat. Bul oyındaǵı háreket bilyard oyını, golf oyınlarına da usas.

Quwalama ataması quw feyiline feyil jasawshı -mala affiksi jalǵanıp quwmala dórendi feyili jasalǵan. Quw túbirine sóz jasawshı formantın jalǵanıwı menen -lama affiksindeki birinshi m háribi túsip qalǵan, nátiyjede quw-ala formasına kelip, onnan soń -ma affiksi arqalı zattın belgili bir is-háreket nátiyjesinde payda bolǵan belgisin bildiretuǵın quwalama kelbetligi jasalǵan. Bul bes oyınshıdan ibarat bolǵan, eki topardıń araları bes metr qashıqlıqta, ortada turǵan basqarıwshınıń qolı menen toptı jerge urıp sekirtip toparına tez aparıp berip oynalatuǵın oyın.

Kóshpek ataması kósh feyiline -pek feyilden atlıq jasawshı affiksiniń jalǵanıwı arqalı feyil tiykarınan ańlatılǵan is-háreketke baylanıslı jasalǵan. Ol jerdi shuqanaq etip qazıp qoyannın, qoydın yaki eshkiniń qumalaqları menen balalardıń oynaytuǵın oyını [1, 39]. Mısalı:

Kóshpek oynap biz sorlı,

Kirisip edik oyinga. (Jiyen jıraw “Ilaǵım”).

Qamshılaq ataması qamshı atlıq sózi menen eski -laq sóz jasawshı formantınıń qosılıwı arqalı jasalǵan. Bul oyın qamshı arqalı oynalatuǵın oyın túrine kirip, oǵan 3 jastan 10 jasqa shekemgi qızlar hám er ballar da qatnassa boladı. Tiykarınan, jawıngerlik shınıǵıwlarǵa baylanıslı kelip shıǵıp, ol “qamshıgerlik”, “shırıldawıq” degen atamalar menen de ataladı. Bul oyın da balalardıń epshilligin rawajlandırıw ushın oynaladı.

Shúllik ataması -lik atlıq jasawshı formantınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan. Ol tayaq penen urıp oynaytuǵın oyın [2, 551]. Bul oyında urıp oynawǵa qolaylastırılǵan súyemdey aǵashtıń eki jaǵı da qálemshe etip jonılǵan boladı, oyın tayaq penen urıp oynaladı.

Quwalamashaq barlıq máwsimde oynawǵa bolatuǵın oyınıń ataması bolıp, qurılısı jaǵınan «quwıspaǵ», «quwıspashaq», «quwalaspaq», «quwıspasaq» degen basqa da ekinshi bir variantlar bar. Lekin, milliy – tariyxıy ataması «quwalamashaq». Barlıǵınıń da túbiri «quw» feyilinen ibarat. Demek, oyın ataması quwısıw háreketi arqalı ámelge asatuǵın oyın ekenligin bildiredi.

Pańqıldawıq balalardıń házil-dálkek penen jerden oyılǵan oyıqtı hár qıylı aytımlar aytıp balshıq yaki ılay menen menen uwıslap qattı urıp toltırıw arqalı qol kúshleriniń mıqlı ekenligin sınaşatuǵın oyınıń ataması. Ol pańq eliklewishine feyil jasawshı -ilda affiksiniń qosılıp, oǵan -wıq affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasaladı.

Sonıń menen birge, milliy xalıq oyın atamaları sóz qosılıw usılı arqalı da jasaladı. Olardı keńirek úyrenip qaraǵanıwızda kópshiligi sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan. Máselen, aq súyek, aylanba dúrre, aǵa biy, qasharman top oyın atamaları eki sózdiń dizbeklesiwinen jasalǵan. Qospa sózlerden ibarat milliy xalıq oyın atamalarınıń hár biriniń qurılısın úyrenip shıqtıq há m olardıń hár birine ayırım-ayırım toqtadıq.

Aq súyek ataması aq kelbetlik sózi menen súyek atlıǵınıń dizbeklesip keliwi arqalı jasalǵan. Eki topar aq súyekti ılaqtırıp, belgili waqıtta tawǵan topar jeń impaz bolatuǵın oyını. Oyında tiykarǵı qural aq súyek bolǵanlıǵı sebepli oyın aq súyek oyını dep júritiledi.

Aylanba dúrre ataması aylan feyiline -ba atlıq jasawshı affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasalǵan dórendi atlıq penen dúrre (órilgen uzın hám juwan qamshı) sóziniń dizbeklesiw arqalı jasalǵan birikpegen sóz.

Aǵa biy ataması aǵa menen biy atlıq sózleriniń dizbeklesiwinen jasalǵan. Ol oynıǵan jigirma oyınshı qatnasıp, onnan aǵa biy saylanadı, janına eki jasawıl saylanadı. Aǵa biy hár qıylı háreketler isleydi, basqalar da tákirarlawı kerek, eger bir oyınshı orınlay almasa, onıń moynına dorba asıp, haqlap jetti úyden duz sorawǵa jumsaladı. Jetti jerge qoyılǵan belgilerge iyilip, duz soraǵan bolıp, juwırıp kelip ornına otıradı.

Qasharman top ataması 1-bettegi qasharman feyil sózi menen top atlıq sóziniń dizbeklesip keliwinen jasalǵan. Top qaǵıwshılar toptı tayaqqa tiygiziwden belgilengen táripke hár qıylı háreketler menen tez juwırıp qashıwı kerek.

Arqan tartısıw ataması arqan atlıq sózi menen tartısıw feyil sóziniń dizbeklesiw arqalı jasalǵan. Tiykarǵı qural uzınlıǵı 10 metrlik arqan. Oǵan asılıp oyındı baslawǵa

belgi beriwden hár topar óz tárepine arqandı tartısıp qarsılas topardı belgili sızıqqa shekem tartıp shıǵarsa sol tárep jeńiske erisken boladı.

Ilaq tartısıw ataması Ilaq atlıq sózi menen tartısıw feyil sózleriniń dizbeginen jasalǵan. Oyında tiykarǵı quralı xızmetin ılaqtıń terisi atqaradı. Sonlıqtan, terini tartısıw arqalı oynalatuǵın bolǵanlıǵı ushın oyun usı atama menen atalǵan. Bul oyun kókpar dep te ataladı. Oyında on shabandoz atlarına minip ortaǵa shıǵadı, solardan eki oyınshı ılaqtı tartısıp shabadı, qalǵan oyınshılarda ılaqqa talasıp tartıp alıw háreketlerin kórsetedi. Ilaqtı tartıp alǵan shabandoz ortadaǵı belgi sızıqqa ákelip taslaydı.

Aq terek pe, kók terek, bizden sizge kim kerek ataması bir neshe sózlerdiń dizbeginen jasalǵan. Oyun usı atamadaǵı qosıq penen baslanadı, oyınshılar oyun atamasın aytıp hár oyınshınıń atın aytıp shaqıradı há m oyun texnikası menen dawam ete beredi.

Qorazlar urısı eki atlıq sózdiń dizbeginen jasalǵan atama bolıp, oyun qaǵıydasında qoraz sıyaqlı oyında eki oyınshıdan bes dóngelek sızıqqa oń ayaǵın kóterip jerge tiygizbesten, qolların artına uslap júrgen halda, ekinshi qarsılasın kókiiregi menen, iyni menen iyterip dóngelek sızıqtan shıǵarıw háreketlerin kórsetiwi kerek.

Soqır teke baq-baq ataması kelbetlik hám atlıq sózleriniń dizbeklesiwinen jasalǵan. Oyun qaǵıydasında bir dóngelek sızıq ishinde erkin juwırıp júredi, bir oyınshınıń kózi sharshı menen baylanǵan boladı. Oyınshılar «Soqır teke baq-baq» degen sózdi tákirarlap aytıp dóngelek sızıq ishinen shıǵıp ketpey hár jaqqa qashıp júredi. Kózi baylanǵan oyınshı dawıs shıqqan jaqqa háreket islep eki qolı menen oyınshılardı uslawı kerek.

Mańlay shertpek ataması atlıq sóz benen háreket atınıń dizbeklesiwinen jasalǵan. Bul oyun ataması mań layǵa shertiw háreketinen kelip shıqqan. 10 metrdey jerde eki topar bir-birine qarsı qarap otıradı, olar gezeklesip bir-birewin shaqıradı. Shaqırılǵan oyınshı kelmesten burın, shaqırǵan topar oyınshıları barlıǵı kózlerin jumıp, qashan bir oyınshınıń barmaǵı menen mańlayınan shertip, orınlarına barıp otırmaǵansha, kózlerin ashıw qadaǵan etiledi.

Láńgi tebiw ataması láńki atlıq sózi menen tebiw háreketi bildiriwshi feyil sóziniń dizbeklesiwinen jasalǵan. Oyında balalardıń ayaǵı menen tewip oynaw ushın kishkene bir bólek terige qorgasın ótkerilip yaki shúberekke qattı nárseler túyilip islenip tayarlanatuǵın oyun quralın usı atama menen ataydı. Sol láńkini tewip oynaytuǵın oyındı láńki yaki láńgi tebiw oyını dep ataydı..

Bestas ataması bes sanlıǵı menen tas atlıq sóziniń birigiwinen jasalǵan. Balalardıń dıqqatın rawajlandırıw, qol hám qol barmaqlarınıń bulshıq etlerin shınıqtırıw ushın oynaladı.

Qolgúrmek ataması qol atlıǵına gúrmek sózi birigip jasalǵan. Gúrmek sózi gúrmew feyiliniń mánisin berip, jipti ańsat sheshiletuǵın etip túyip baylaw degendi ańlatadı.

Kózbaylamashaq ataması qurılısı hám mánisine sáykes kóz sózi menen baylaw yaki soqır sózi menen teke sózleriniń birigiwinen jasalǵan. “Kóztańǵı”, “kózbaylaq”, “soqırteke”, “soqır teke baq-baq” dep te atalǵan.

Bestaban ataması bes sanaq sanı menen taban atlıq sóziniń birigiwinen jasalǵan. Asıq oyınınıń bir túri.

Qawın-qawın ataması qawın atlıq sóziniń tákirarlanıp keliwi arqalı jasalǵan. Biri qarawıl, ekinshisi urılardan ibarat eki topardıń qawın dep jasırǵan toptı qarawıllardıń urılarga bermewge háreket etip oynaytuǵın oyını.

Túlki-túlki ataması túlki atlıq sóziniń tákirarlanıwı arqalı jasalǵan. Er balalardıń qıs aylarında oynaytuǵın oyını bolıp, bes baladan ibarat toptan shaqqan hám ziyrek bir bala saylanıp, onı “túlki” etip belgileydi. Ol jasırınıp, ózin uslatpawı kerek hám usı nátiyjege erisse keyingi oyında jáne wazıpanı atqarıp ball toplay beredi. Oyun er balalardı epshilikke tárbiyalaytuǵın oyun sanaladı.

Pıshıq-tıshqan ataması sıńarları pıshıq hám tıshqan antonim sózlerineniń juplasıwı arqalı jasalǵan. Bul oyun on – on eki oyınshınıń qol uslasıp dógereklesip turıp, pıshıq tıshqandı quwıp, eger tıshqan sharshasa, onı ortaǵa kirgizip dem aldırıp, dem alıp bolıp qaytadan qashıp oynaytuǵın oyını. Tıshqan qolın tiygizse, qaytadan pıshıq penen tıshqan saylanıp, barlıq qatnasıwshı pıshıq-tıshqan bolmaǵansha toqtatılmaydı.

Áwelemen-dúwelemen ataması tiykarınan, áwel, áwele ráwishi menen 1-bet betlew almasıǵınıń birigiwinen jasalıp, “ádep men” degendi ańlatsa, al dúwelemen sózi bolsa tájik tilindegi eki degendi bildiretuǵın du sóziniń “ekinshi men” mánisin ańlatadı. Oyınshılar eki tárepke bólinip, qol uslasıp bir-birine qarsı on metr jerde ayaq ushında oynap turıp aytımın aytıladı. Shıqqan oyınshı qol uslasıw háreketi menen oyınnan juwırıp shıǵıp ketedi. Bul oyun otırıp ayaq shıǵarıw arqalı da oynaladı.

Arpa-gúrpe ataması oyun texnikasınan hám aytımınan kelip shıǵıp, arpa sóziniń arqa sózi menen uyqas ushın sıńarınıń gúrpe sózi menen juplasıwınan jasalǵan. Oyun topar-topar bolıp ta, jeke eki er balanıń qatnasında da oynalatuǵın oyun. Tiykarınan, eki bala jawırınların bir-birine qaratıp, gezek penen aytımın aytıp, jeti ret arqalap túsiredi hám tez belgilengen orınǵa qaysısı jetip barsa sol bala jeńiske erisedi.

Qaraqalpaq tilindegi leksika-sintaksislik usılda sóz dizbegi sóz jasaw formantı xızmetin atqarıp, sol sóz dizbegi bir waqıtları sóylew tilinde qollanılatuǵın aktiv bir sóz dizbegi sıpatında qollanılp, keyin ala waqıttıń ótiwi menen bir atamaǵa aylanadı. Ol usılda jasalǵan sózler dáslep sóz dizbeklerdiń quramında kelip, heshqanday

özgerissiz belgili bir máni ańlatadı, yaǵnıy bir túsinikti bildiredi, tildiń rawajlanıwı menen bul sózler ózi menen birge qollanılǵan sózler menen pútin bir sóz bolıp qalıplesip, bir uǵımdı ańlatadı: alla bergen – Allabergen (adam atı), ul bolsın – Ulbolsın (adam atı), qutlı ayaq – Qutlıayaq (iyttiń atı), jin urǵan – jinurǵan (kelbetlik sóz), oramasam ólgeymen – ólgeymen (oramal túri) hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde qanday da bir sóz dizbeginiń bir sóz mánisine ótiwi leksika-sintaksislik usıl yaqi leksikalizaciya dep úyreniledi [3] hám ol jańa atamalardıń payda bolıwında júdá ónimli usıl esaplanadı. Bul usıl menen jasalǵan sózdiń quramındaǵı sózler óziniń dáslepki mánilerin joytıp, fonetikalıq hám grammatikalıq ózgerislerge ushırap (hátteki geyde sóz formasınan da ayırılıp) qollanıladı: *shúy taslamaq, qasharman, túye bastı, tayaq jıǵıldı, tez artqa tur, dawısınan tanıp bil, qawındı qaqshı* hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul usıl júdá ónimli usıl bolıp, ol arqalı jasalǵan jańa mánili sózler sózlik quramdı bayıtıwda úlken áhmiyetke iye, lekin bul usıl menen jańa mánidegi sózlerdiń jasalıwı ele izertlew obyektı bolmaǵan másele. Biz bul maqalamázda derivaciyalıq atamaların hám olaedi semantikalıq, funkciyonal jaqtan da ózgesheliklerin úyrenip shıqtıq.

Shúy taslamaq ataması shúy sózine tasla feyiliniń dizbeklesip, oǵan feyildiń betlik emes feyiliniń biri háreket atınıń -w formasınıń sinonimi bolǵan -maq forması jalǵanǵan, bir sóz benen aytqanda “shúy taslaw arqalı oynalatuǵın oyın” degendi ańlatadı.. Shúy sózi arba, keme, günde, mala hám taǵı basqa da zatlardaǵı bir nárseni alǵa yamasa keyinge jibermey uslap turıwshı kishkene aǵash degen mánisti ańlatadı, yaǵnıy sol shúydi taslap oynaytuǵın oyındı ataydı.

Juwmaqlap aytqanda, milliy ruwx, milliy minez-qulıq, milliy mádeniyat penen tildiń baylanıslılıǵı úyrenilip atırǵan bir dáwirde etnostıń tariyxı, úrp-ádet dástúrlerin elede tereńirek úyreniw, olardı arnawlı túrde lingvomádeniy baǵdarda qarastırıw házirgi qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan aktual másele sanaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, 2010, 139-bet.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. Нөкис, 1992, 551-бет.
3. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили грамматикасы (Сөз жасалығы хәм морфология). Нөкис, 1994.

TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHDA O'QUVCHILAR AMALIY KO'NIKMALARINI PEDAGOGIK KEYS TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Pardaboyeva Dilnoza G'aybulla qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti

“Pedagogika” kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida texnologiya fanini o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o'quvchi yoshlarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish mavzusi yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Texnologiya fani, texnologiya, ko'nikma, metod.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье затронута тема использования педагогических технологий в технологии обучения в общеобразовательной школе, формирования практических навыков у младших школьников.

Ключевые слова: *Технологическая наука, технология, умение, метод.*

ANNOTATION

This article covers the topic of using pedagogical technologies in teaching technology in general secondary schools, forming practical skills in young students.

Key words: *Technological science, technology, skill, method.*

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida imkoniyat yaratilmoqda. Ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan Klaster ta'lim-tarbiya jarayonini bir butun holatda amalga oshirishda muammolarni yechishda dars jarayonini oqilona tashkil qilishda, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirishda, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llashda amaliy mashqlarni mustaqil bajarishda biror faoliyat yoki muammo o'zaro muloqot, o'zaro bahs munozarada fikrlashda hamjihatlik bilan masalalarning yechimida o'z samarasini ko'rsatadi. Bu usulning afzalligi shundaki, o'quvchini mustaqil fikrlashga

o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. O'qitishning klaster usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv-moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi.

Klaster texnologiyasi deganda – Fikrlarning tarmoqlanishi bu pedagogik strategiya bo'lib, u o'quvchilarni biron-bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib, o'quvchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma- ketlik bilan uzviy bog'lagan holda tarmoqlashga o'rgatadi. Bu

uslub biron m avzuni chuqur o'rganishdan avval o'quvchilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o'zlashtirish, umumlashtirish hamda o'quvchilarni shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

Boshlang'ich sinflarda “Texnologiya” darslarida klaster texnologiyasidan darsning istalgan bosqichida foydalanish mumkin. Shuningdek, u qiyinchilik, tushunish va mulohaza yuritish bosqichlarida, shuningdek, darsni o'tkazishning asosiy strategiyasi sifatida mos keladi. Yosh o'quvchilar bilan ishlashni tashkil qilishda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak. Bu darslarda o'qituvchi ishning o'ziga xos koordinatori: u o'quvchilarning sa'y-harakatlarini kerakli yo'nalishga yo'naltiradi, turli hukmlarga qarshi chiqadi, mustaqil qaror qabul qilishga undaydigan sharoit yaratishga yordam beradi.

Amaliy o'yinlar texnologiyasi. Amaliy yoki ishchan o'yinlar yangi mavzuni o'zlashtirish, takrorlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish vazifalarini bajarish imkonini beradi. O'quv jarayonida amaliy o'yinlarning turli shakllaridan foydalanish mumkin (taqlid qilish, rolli o'yinlar teatr darslari, sahna ko'rinishlari va hokazolar).

Taqlid qilish o'yinlarida mashg'ulot jarayonida tashkilot, korxonalar ishi taqlid etiladi (ish yig'ilishi, ish rejasining muhokamasi, muzokaralar, munozaralarni olib borish, sud, patent tashkiloti, ilmiy kengashlarda chiqishlar va hokazo).

Rolli o'yinlar darsida o'quvchi turli xil xarakterdagi inson obraziga qalban kirishib ketadi. O'yinda o'quvchilarga asosan tugallanmagan vaziyatlar aks etgan muammoli sahna ko'rinishi rollari beriladi. O'quvchilar ushbu berilgan muammoli rollarni mustaqil ravishda oxiriga yetkazib o'ynashlari lozim. Teatr dasturlaridagi rolli o'yinlar boshqa insonlarni tushunishga o'rgatadi. Ushbu usul o'quvchilarni mustaqil fikr yuritishga, hayotda har qanday sharoitda ham o'zini tuta bilishga, tarbiyalanganligiga hamda mustaqil hayot kechirishdagi o'zining qarashlarini asoslab bera oladigan inson sifatida shakllantiradi.

«Baliq skeleti» metodi. Bu metod o'quvchilarda mavzu yuzasidan muayyan masala mohiyatini tasvirlash va yechish qobiliyatini shakllantiradi. Metodni qo'llashda o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, mavzu mohiyatini yorituvchi tayanch tushuncha, ma'lumotlarni muayyan tizimga keltirish, ularni tahlil qilish ko'nikmalari rivojlanadi;

- 1) o'qituvchi o'quvchilarni metodni qo'llash sharti bilan tanishtiradi;
 - 2) ular guruhlariga birlashtiriladilar;
 - 3) guruhlar topshiriqlarni bajaradilar;
 - 4) guruhlar o'z yechimlarini jamoaga taqdim etadilar;
 - 5) jamoa guruhlar yechimlari yuzasidan muhokama uyushtiradi.
- O'quvchilar topshiriqlarni quyidagi tasvir asosida bajaradilar:

1-yechim

(omil)

Tahlil qilinadigan muammo

2-yechim

(omil)

3-yechim

(omil)

5-yechim

(omil)

4-yechim

(omil)

«Keys-stadi» texnologiyasi. «Keys-stadi» (ingliz tilida «case» majmua, aniq vaziyat, «study» — ta'lim) texnologiyasi o'quvchilarda aniq, real yoki sun'iy yaratilgan muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali eng maqbul variantlarini topish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiya o'quvchilarni bevosita har qanday mazmunga ega vaziyatni o'rganish va tahlil qilishga o'rgatadi. Texnologiyaning samaradorligi o'quv jarayonini quyidagi texnologik bosqichlarda tashkil etilishiga bog'liq:

- 1) keys yechimini topish bo'yicha individual ishlash;
- 2) keys yechimini topishda jamoaviy hamkorlikka erishish.

Mazkur texnologiyani qo'llashda individual ishlashda quyidagi tartibda ish ko'riladi;

- 1) o'quvchining keys-stadi texnologiyasi mohiyati va undan foydalanish shartlari bilan tanishishi;
- 2) o'quvchi tomonidan taqdim etilgan muammoning o'rganilishi;
- 3) muammo yuzasidan asosiy va ikkinchi darajali masalalarni ajratish, shakllantirish va asoslash;
- 4) tadqiqot metodlarini tanlash va vaziyatni tahlil qilish;
- 5) taqdim etilgan muammoning amaliy jihatlarini o'rganish;

- 6) berilgan muammoni yechishning usul va vositalarini aniqlash;
- 7) taqdim etilgan yechimni ta'lim amaliyotiga tatbiq etish chora-tadbirlarini belgilash.

Keys-stadi bo'yicha jamoaviy hamkorlik quyidagi tartibda amalga oshadi:

- 1) muammo, uning yechimlari yuzasidan jamoa (guruh) a'zolari o'zaro fikr almashadilar;
- 2) masalaning yechimi sifatida taqdim etilgan variantlar muhokama qilinib, ularning maqbullik darajasi baholanadi;
- 3) muammoli vaziyatning yechimini ta'minlaydigan aniq dastur ishlab chiqiladi;
- 4) masalaning yechimi to'g'risida ma'lumot beradigan taqdimot tayyorlanadi va unda namoyish etiladigan materiallar rasmiylashtiriladi.

«Nilufar guli» texnologiyasi. Bu texnologiya didaktik muammolarni yechishning samarali vositalaridan biri bo'lib, shaklangan nilufar guli ko'rinishiga ega. Yagona asos, unga birikkan to'qqizta «gillbarg» (kvadrat, to'rtburchak yoki aylana)larni o'z ichiga oladigan mazkur metod yordamida yetakchi muammo va uning mazmunini yoritishga imkon beradigan xususiy masalalar hal etiladi. O'quvchilarda hal etilayotgan masala yuzasidan mantiqiy, izchil fikrlash, ichki mohiyatini tahlil qilish va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladigan mazkur metoddan foydalanish quyidagi tartibda amalga oshiriladi;

- 1) hal etiladigan masala aniqlashtiriladi;
- 2) o'quvchilar topshiriq mazmuni va uni yechish shartlari bilan tanishtiriladilar;
- 3) o'quvchilar kichik guruhlar (yoki juftliklar)ga birlashtiriladilar;
- 4) guruh yoki juftlik a'zolari markaziy to'rtburchak (kvadrat, aylana)da asosiy muammo (g'oya, vazifa)ni qayd etadilar;
- 5) mazkur masala yechimi yuzasidan fikr yuritib, markaziy to'rtburchak (kvadrat, aylana) atrofida sakkizta xuddi shunday yordamchi chizmalarni hosil qiladilar, ularda masalaning xususiy yechimlarini bayon etadilar;
- 6) yordamchi shakllarda ifodalangan g'oyalarni «gulning barglari»ga, ya'ni alohida yana shunday majmuaga olib chiqadilar (o'z navbatida ularning har biri yana bir muammo ko'rinishini oladi);
- 7) yordamchi chizmalarda ham asosiy muammo (g'oya, vazifa) yoritilgan chizma kabi «gulbarglar»da xususiy masala va yechimlar aks ettiriladi;
- 8) o'rganilayotgan masalaning mohiyatidan kelib chiqib, bu jarayon bir necha bor takrorlanishi mumkin;
- 9) har bir guruh yoki juftliklar topshiriq yuzasidan o'z yechimlarini taqdimot tarzida bayon etadilar;

10) guruhlar tomonidan taqdim etilgan yechimlar muhokama qilinadi va eng to'g'ri variant aniqlanadi.

Klaster so'zi bog'lam ma'nosini anglatadi. Klasterlarga ajratishni da'vat, anglash va mulohaza qilish bosqichlaridagi fikrlashni ra'batlantirish uchun qo'llash mumkin. U asosan yangi fikrlarni uyg'otish, mavjud bilimlarga yetib borish strategiyasi bo'lib, muayyan mavzu bo'yicha yangicha fikr yuritishga chorlaydi. Biror mavzu bo'yicha klasterlar tuzishdan bu mavzuni mukammal o'rganmasdan oldin foydalanish maqsadga muvofiqdir. Klaster texnologiyalari aniq ob'ektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu texnologiya muayyan mavzuning talaba tomonidan chuqur hamda puhta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'qitish jarayonida amalga oshiriladigan bu texnologiya puhta o'ylangan strategiya bo'lib, undan talaba bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin.

Dars mashg'ulotlarda ushbu texnologiya guruh a'zolari tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa guruhning har bir a'zosi tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalarni uyg'unlashtirish hamda ular o'rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi. Pedagog yuqorida keltirilgan texnologiyalardan foydalanib, aytilgan fikrlarini o'rtaga tashlaydi, guruhdagilar o'z fikrlarini uyg'unlashtiradilar, ular o'rtasidagi aloqalarni topib bitta andozaga solishini guruh a'zolarining hukmiga havola etadi. Buning uchun har bir guruhdan vakil saylanadi. Guruh tomonidan jamlangan g'oyalar turkumi o'qib eshittiriladi. Texnologiya darsida "klaster" tuzilishini olaylik: mavzusi - "Qog'oz bo'laklaridan aplikatsiya yasash".

"To'p" ustida ish boshlanishida o'quvchilar bu masala bo'yicha barcha uyushmalar va takliflarni bildiradilar, o'qituvchi esa o'z navbatida ularni doskaga tuzatadi.

Misol: shakl, rangli qog'oz, yelim, . qog'oz bo'laklari, qaychi

Shundan so'ng darslikdagi paragrafning kirish o'qilishi. Material bilan tanishish yoki bajarish ketma-ketligini o'qish natijasida klaster "yangi" faktlar bilan to'ldiriladi. O'qituvchi ularni doskaga boshqa rangdagi bo'r bilan tuzatadi.

Dars xulosasi - olingan rasmni tahlil qilish. Dastlabki faktlar va hukmlarning to'g'riligi yoki noto'g'riligini muhokama qilishni unutmang. Muhim bosqich - olingan bilimlarni umumlashtirish. Klaster usuli tizimli fikrlashni, materialni ijodiy qayta ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, bolalarni nafaqat darslikdagi faktlarni tasniflashga va tahlil qilishga o'rgatadi, balki ularning baholarini baholaydi,

bir vaqtning o'zida bir nechta pozitsiyalarni ko'rib chiqish ko'nikmalarini rivojlantiradi. tajriba va kuzatishlar asosida ishlab chiqilgan o'z fikrini shakllantirish va bildirish. Klaster texnologiyasi yoki "klasterlar" qo'llaniladigan dars bolalarga o'z o'z fikrlarini bildirish imkoniyatini beradi, shuningdek ijodkorlik orqali amaliy ko'nikmalarini takomillashtirish uchun joy beradi. Umuman olganda, o'quv jarayonida faol qo'llaniladigan noan'anaviy o'qitish usullari o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga, o'z erkinligini his qilishga, o'zaro manfaatli hamkorlik muhitini yaratishga yordam beradi.

Dars samaradorligini oshirishda klaster texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilar mahoratini oshirish avvalo ularning maxsus kasbiy salohiyatiga bog'liq. Innovatsion usullardan foydalanish o'qitiladigan fanlarning soatini inobatga olgan holda ular bilimni oshirish muammosini ham har hil yo'llar bilan hal qilish zarur. Ammo, klaster metodi mahorati shunday universal komponentlarni o'z ichiga qamrab oladiki, ushbu komponentlardan turli o'quv fanlari pedagoglari foydalana oladilar va bu yo'nalishda ular tez vaqtda yaxshi natijaga erishishlari mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ахмедов, Б. А. (2021). ЗАДАЧИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАДЕЖНОСТИ КЛАСТЕРНЫХ СИСТЕМ В НЕПРЕРЫВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ. EURASIAN EDUCATION SCIENCE AND INNOVATION JOURNAL, 1(22), 15-19.
2. Akhmedov, B. A., Xalmetova, M. X., Rahmonova, G. S., Khasanova, S. Kh. (2020). Cluster method for the development of creative thinking of students of higher educational institutions. Экономика и социум, 12(79), 588-591.
3. Akhmedov, B. A., Makhkamova, M. U., Aydarov, E. B., Rizayev, O. B. (2020). Trends in the use of the pedagogical cluster to improve the quality of information technology lessons. Экономика и социум, 12(79), 802-804.
4. Akhmedov, B. A. (2021). DEVELOPMENT OF NETWORK SHELL FOR ORGANIZATION OF PROCESSES OF SAFE COMMUNICATION OF DATA IN PEDAGOGICAL INSTITUTIONS. SCIENTIFIC PROGRESS, 1(3), 113-117.
5. Ахмедов, Б. А., Шайхисламов, Н., Мадалимов, Т., Махмудов, Қ. (2021). Smart технологияси ва ундан таълимда тизимида кластерли фойдаланиш имкониятлари. SCIENTIFIC PROGRESS, 1(3), 102-112
6. А. Abduqodirov, R. Ishmuhammedov. "Ta'limda innovatsion texnologiyalar" T.: 2008. - 128 b.

TABLE OF CONTENTS

Sr. No.	Paper/ Author
1	
	Nuriddinova Kumushoy Baxtiyor qizi, & Ahmedov Botirjon Ravshanovich. (2023). ERKIN A'ZAM ASARLARINING FONETIK-FONOLOGIK XUSUSIYATLARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 4–7. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978640
2	
	Ахунджанова Наргиза Альбертовна. (2023). МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ. Innovative development in educational activities, 2(10), 8–10. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978645
3	
	Далимова Г.А, Алиева Д.А, & Хайдарова Р.Т. (2023). ГЕНЕТИКА ЗАДЕРЖКИ ПУБЕРТАТА. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. Innovative development in educational activities, 2(10), 11–24. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978648
4	
	Юлдашева Г.Р, Хайдарова Р.Т, & Алиева Д.А. (2023). ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПЕЧЕНИ У БОЛЬНЫХ СО СТЕАТОЗОМ ПОДЖЕЛУДОЧНОЙ ЖЕЛЕЗЫ В СОЧЕТАНИИ МЕТАБОЛИЧЕСКИМ СИНДРОМОМ. Innovative development in educational activities, 2(10), 25–32. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978656
5	
	Xasanboy Abdusalomovich Ibragimov. (2023). SOG'LOM TUMUSH TARZI JISMONIY MADANIYATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 33–37. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978662
6	
	Rakhmatova Mekhriniso Mukhsinovna, & Sharipova Dilafruz Baxtiyorovna. (2023). GRICEAN MAXIMS AND PROVERBS. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 38–43. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978676
7	
	Abdullayeva Bufotima Tursunali qizi, & Soliyev Muhammadjon Ismatullayevich. (2023). QIYMA GO'SHT MAHSULOTLARINI SOVUTIB SAQLASH JARAYONIDA MAHSULOTLAR SIFATINING O'ZGARISHI. Innovative development in educational activities, 2(10), 44–48. https://doi.org/10.5281/zenodo.7978689

8

Mirsaatov R. M, & Kasimova G.A. (2023). MAXSUS VA UMUMKASBIY FANLARNI O'RGANISHDA TA'LIM JARAYONINING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 49–51. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7978697>

9

Abdukodirova Maftuna Utkirovna. (2023). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA TASVIRIY FAOLIYAT MASHG'ULOTLARINI O'TKAZISH TEXNOLOGIYALARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 52–58. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7978707>

10

Charshanbiyev Umurzoq Yuldashevich, & Odinayev O'lmas. (2023). KARTOSHKKA YETISHTIRISHDA BIOGUMUSNING O'RNII. Innovative development in educational activities, 2(10), 59–65. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7978716>

11

Arziqulov Adham Alimardon o'g'li. (2023). TABIATNI MUHOFAZA QILISHGA OID QONUNCHILIK IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATI SOHASIDA XORIJIY TAJRIBA. Innovative development in educational activities, 2(10), 66–74. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988739>

12

O'rinboyev Subxon O'tkir o'g'li, & Mamarashidov Farrux Mehridin o'g'li. (2023). ZAMONAVIY ELEKTRON – RAQAMLI NIVELIRLAR. Innovative development in educational activities, 2(10), 75–78. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988757>

13

Abduraximov Shoxrux Shuxratjon o'g'li. (2023). PATENT TIZIMINING O'ZIGA XOS JIHATLARI: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA QIYOSIY-HUQUQIY TAHLILI. Innovative development in educational activities, 2(10), 79–90. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988764>

14

Sagdullaeva Laura Khakimjanovna. (2023). LANGUAGE SYSTEM AND ITS STRUCTURAL FEATURES The concept of language as a phenomenon of cultural and historical development. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 91–94. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988772>

15

Mavlanova Yulduz Ilxomovna, Axmedova Feruza Isanovna, & Qayumova Lobar Shodimurodovna. (2023). ZAMONAVIY TO'QIMACHILIK MATOLARI UCHUN BO'YOQLARNI TAHLIL QILISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 95–99. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988794>

16

Кодирова Дилрабо Шамсидиновна. (2023). МЕТОДЫ СОЗДАНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ НА ОСНОВЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ. *Innovative development in educational activities*, 2(10), 100–105.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7988810>

17

Zulaykho Dadahonova. (2023). CONTROL OF THE SKILLS AND ABILITIES OF THE STUDENTS. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(10), 106–110.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7988814>

18

Юлдашева Нилуфар Назаровна. (2023). ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ АФЗАЛЛИКЛАРИ. *Innovative development in educational activities*, 2(10), 111–116.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7988829>

19

Baxadirova Dildora Azodovna. (2023). TARJIMA QILISH JARAYONIDA UCHRAYDIGAN ASOSIY KAMCHILIKLAR. *Innovative development in educational activities*, 2(10), 117–122. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988841>

20

Ibragimova Shahnoza Turgunovna. (2023). TEACHING ADULTS FOREIGN LANGUAGE, CHALLENGES AND SOLUTIONS. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(10), 123–127. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988857>

21

Kamolova Ozodakhan Muzaffar kizi. (2023). THE CONCEPT OF PARTNERSHIP AND ITS RELATIONSHIP BETWEEN FAMILY AND EDUCATION'S IMPORTANCE. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(10), 128–133.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7988871>

22

Нурмонова Зебо Фаттаховна. (2023). ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ЗАНЯТИЙ ПО ОБУЧЕНИЯ ГРАМОТЕ. *Innovative development in educational activities*, 2(10), 134–138. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7988884>

23

Satiboldiyeva Malohatxon Baxtiyorjon qizi, & Teshaboeva Gulnoza Alimjonovna. (2023). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA TIL O'YINLARINING O'RNI. *Innovative development in educational activities*, 2(10), 139–144.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7988929>

24

Toshmurodova Saodat Eshtemir qizi. (2023). QASHQADARYO VILOYATI TOPONIMLARIGA UMUMIY TAVSIF. *Innovative development in educational activities*, 2(10), 145–149. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989007>

25

Toshmurodova Saodat Eshtemir qizi. (2023). QASHQADARYO VILOYATI MAVZUSINI O'QITISHDA JOY NOMLARIDAN FOYDALANISH METODIKASI. Innovative development in educational activities, 2(10), 150–154. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989015>

26

J.K. Zokirbekov, B.A. Aliev, & E.A. Egamberdiev. (2023). MODIFIED MINERAL SORBENTS FOR WASTE WATER TREATMENT. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 155–157. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989019>

27

J.K. Zokirbekov, B.A. Aliev, & E.A. Egamberdiev. (2023). EFFECT OF TEMPERATURE ON SORBENTS. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 158–161. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989033>

28

Ahmadjonova Odina Anvarjon qizi. (2023). DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE ON THE BASIS OF STEM EDUCATIONAL TECHNOLOGY: HISTORY AND FUTURE. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 162–168. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989045>

29

Norieva Aziza Jasur qizi. (2023). AL-KHORAZMII ZIJI AND HISTORY OF ITS CREATION. Innovative Development in Educational Activities, 2(10), 169–173. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989059>

30

Islomov O'tkirjon Axrorjon o'g'li, Dehqonov Botirali Akbarovich, Komilov Javohir Kozimjon o'g'li, & Ortiqov Uktamjon Xudoyberdiyevich. (2023). INGLIZ TILINI O'QITISH VA O'RGANISHNI SAMARALI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 174–178. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989069>

31

Sattarov Ashraf Eshaliyevich, & Asadov Faxriddin. (2023). 12-13 YOSHLI FUTBOLCHILARNING TAYYORLASH JARAYONIDA MANTIQUIY FIKR YURITISH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HARAKATLI VA O'YIN MASHQLARIDAN FOYDALANISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 179–187. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989078>

32

A. X. Mammadiyev, & D.R. Bo'riyeva. (2023). KOVRAK O'SIMLIGINING BIOLOGIK XUSUSIYATLARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 188–190. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989097>

33

Smetova Jumabiyke Hamidullayevna. (2023). BO'LAJAK PEDAGOGLARNI ZAMONAVIY INTERAKTIV METODLAR ASOSIDA KREATIV FIKRLASHGA OID KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 191–197. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989118>

34

Mukimova Mehriqul Farhod qizi. (2023). TA'LIM BOSQICHLARI UZVIYLIGINI TA'MINLASHNING SAMARALI USULLARINI TASHKIL ETISHNING JAHON TAJRIBASI. Innovative development in educational activities, 2(10), 198–203. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989321>

35

Nimatova Moxinur Sobit qizi. (2023). KATTALAR TA'LIMI JARAYONINI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISHNING SAMARADORLIGINI BARQAROR RIVOJLANTIRISH METODIKASI. Innovative development in educational activities, 2(10), 204–211. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989409>

36

Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna. (2023). "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONINI O'QITISHGA DOIR MULOHAZALAR. Innovative development in educational activities, 2(10), 212–229. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989554>

37

Bozorova Ziyoda. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA BADIY ASARLAR VOSITASIDA MILLIY TUYG'ULARNI SHAKLLANTIRISHDA OILANING O'RNI. Innovative development in educational activities, 2(10), 230–233. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989567>

38

Norboyev Olimjon Xolmamatovich. (2023). TIJORAT BANKLARIDA AKTIV OPERATSIYALARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 234–239. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989645>

39

Norboyev Olimjon Xolmamatovich. (2023). BANK TIZIMIDA AN'ANAVIY OPERATSIYALAR ORQALI TIJORAT BANKLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 240–247. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989659>

40

Yakubjonov Nuriddin Ravshan o'g'li. (2023). HUQUQ DARSLIKLARI VA ULARGA QO'YILADIGAN ZAMONAVIY TALABLAR. Innovative development in educational activities, 2(10), 248–255. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989689>

41

Yangiboyev Farhod Rashidovich. (2023). YANGI O'ZBEKISTON MA'NAVIY TARAQQIYOTINING HUQUQIY ASOSLARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 256–259. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989713>

42

Allayarova Go'zal Nuritdinovna, & Shokirova Shaxrizoda Abdulaziz qizi. (2023). O'ZBEK TILI VA INGLIZ TILIDA SO'Z YASALISH TURLARI. Innovative development in educational activities, 2(10), 260–262. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989747>

43

Majidova Mahbuba Abdurazzoqovna. (2023). MAJOZ VA HAQIQAT MUNOSABATIDA AYOL OBRAZINING IRFONiy VAZIFASI. Innovative development in educational activities, 2(10), 263–271. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7989765>

44

Murodov Akmal. (2023). DAVLAT BOSHQARUV SEKTORLARI AXBOROT SIYOSATINI OLIB BORISHDA JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARNING O'RNI. Innovative development in educational activities, 2(10), 272–275. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7990116>

45

Patullaeva G, & Shamambetova T. (2023). DERIVACIYALÍQ MILLIY OYÍN ATAMALARÍNÍN LINGVOMÁDENIY KÓRINISI. Innovative development in educational activities, 2(10), 276–281. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7990160>

46

Pardaboyeva Dilnoza G'aybulla qizi. (2023). TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHDA O'QUVCHILAR AMALIY KO'NIKMALARINI PEDAGOGIK KEYS TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH. Innovative development in educational activities, 2(10), 282–287. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7990184>